MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

VIDA KANOPIENĖ

Socialinė demografija

Mykolo Romerio universitetas

Vida Kanopienė

Socialinė demografija

Vadovėlis

Vilnius 2008

UDK 314(075.8)
Ka329

2008 m. gegužės 23 d. Nr. 08-394
Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos
Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos
rekomenduota

Vadovėlį recenzavo:

Vilniaus universiteto Kiekybinių metodų ir modeliavimo katedros prof. habil. dr. *Stanislovas Martišius*;

Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Socialinių mokslų fakulteto Edukologijos katedros vedėja prof. habil. dr. *Margarita Teresevičienė*

Mykolo Romerio universiteto Socialinės politikos fakulteto tarybos 2007 m. gruodžio 18 d. posėdyje (protokolo Nr. 2SP-4) vadovėlis „Socialinė demografija“ rekomenduotas spausdinti

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2008 m. vasario 7 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-2) vadovėlį patvirtino spausdinti.

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti dauginami, taisomi arba kitu būdu platinami be leidėjo sutikimo.

ISBN 978-9955-19-081-3 © Mykolo Romerio universitetas, 2008

Turinys

PRATARMĖ....7

I. DEMOGRAFIJA SOCIALINIŲ MOKSLŲ SISTEMOJE....11

1.1. Demografijos objektas, metodai ir ryšys su kitais mokslais....11
Kas yra demografija?....11
Tyrimo objektas....13
Tyrimo metodai....15
Demografijos struktūra ir ryšys su kitais mokslais....16
Raktažodžiai....22
Santrauka....22
Klausimai pasikartoti....23

1.2. Demografijos mokslo raida....24
I etapas: demografijos mokslo įsitvirtinimas....24
II etapas: formaliosios demografijos dominavimas....29
III etapas: demografijos bendradarbiavimas su kitais mokslais....31
Raktažodžiai....36
Santrauka....36
Klausimai pasikartoti....38

1.3. Duomenų apie gyventojus šaltiniai ir rinkimo būdai....39
Gyventojų surašymai....39
Istorinė Lietuvos gyventojų surašymų apžvalga....46
Demografinė (einamoji) statistika....48
Kiti demografinės informacijos šaltiniai....52
Gyventojų registrai....52
Atrankiniai ir specializuoti gyventojų tyrimai....54
Raktažodžiai....60
Santrauka....60
Klausimai pasikartoti....61

II. DEMOGRAFINĖS ANALIZĖS INSTRUMENTAI:
SVARBIAUSIOS SĄVOKOS IR RODIKLIAI....63

2.1. Bendrosios metodologinės pastabos....63
Laikas demografiniuose matavimuose....63

Demografiniai rodikliai 66
Demografinių lentelių metodas....69
Raktažodžiai 73
Santrauka 73
Klausimai pasikartoti....74

2.2. Gyventojų skaičiaus ir jo kaitos matavimas 75
Gyventojų kategorijos 75
Gyventojų skaičiaus pokyčių rodikliai 77
Raktažodžiai 80
Santrauka 80
Klausimai pasikartoti....81

2.3. Gyventojų amžiaus ir lyties struktūra ir jos kaitos matavimas....82
Amžiaus ir lyties struktūros matavimas ir grafinis vaizdavimas....82
Demografinis senėjimas....86
Raktažodžiai 91
Santrauka 91
Klausimai pasikartoti....92

III. DEMOGRAFINIAI PROCESAI IR JŲ INTENSYVUMO MATAVIMAS 93

3.1. Gimstamumas....93
Pagrindinės sąvokos 93
Gimstamumo matai 95
Reprodukcinė elgsena....99
Reprodukcinė elgsena gimstamumo analizėje....106
Gimstamumo (reprodukcinės elgsenos) teorijos 109
Ekonominės teorijos....110
Sociologinės teorijos 113
Psichologinės teorijos....114
Raktažodžiai 116
Santrauka 116
Klausimai pasikartoti....118

3.2. Mirtingumas 119
Pagrindinės sąvokos 119
Mirtingumo rodikliai 125
Mirtingumo veiksniai 129
Gyvensena, susijusi su sveikata....133
Raktažodžiai 135
Santrauka 136
Klausimai pasikartoti....137

IV. ISTORINĖ DEMOGRAFINIŲ PROCESŲ RAIDA 139

4.1. Mirtingumo evoliucija 139
Mirtingumo pokyčiai 139
Epidemiologinio perėjimo teorija 143
Vidurio ir Rytų Europos mirtingumo raidos ypatumai 146
Raktažodžiai 150
Santrauka 150
Klausimai pasikartojimui 151

4.2. Gimstamumo evoliucija 152
Gimstamumo mažėjimo prielaidos 152
Gimstamumo kaita 154
Dvidešimtasis amžius: gimstamumo pakilimai ir nuosmukiai 157
Regioniniai gimstamumo lygio skirtumai: Europa ir pasaulis 163
Raktažodžiai 165
Santrauka 165
Klausimai pasikartoti 166

V. DEMOGRAFINIS PERĖJIMAS 167

5.1. Demografinio perėjimo teorija 167
Gyventojų reprodukcijos režimas 167
Demografinio perėjimo koncepcija demografiniame diskurse 168
Istorinis demografinio perėjimo modelis 171
Teoriniai demografinio perėjimo aiškinimai 174
Raktažodžiai 176
Santrauka 176
Klausimai pasikartoti 178

5.2. Pasaulio gyventojų skaičius 179
Pasaulio gyventojų skaičiaus kitimas: istorinė apžvalga 179
Pasaulio gyventojų skaičius: regioniniai skirtumai ir prognozės 183
Lietuvos gyventojų raida 190
Raktažodžiai 192
Santrauka 192
Klausimai pasikartoti 193

VI. ŠEIMOS DEMOGRAFIJA 195

6.1. Šeima ir namų ūkis 197
Šeimos samprata 197
Namų ūkio sąvoka ir tipologija 199

Gyventojų šeiminė sudėtis....202
Šeimos kūrimas: santuokos ir ištuokos....204
Raktažodžiai....217
Santrauka....217
Klausimai pasikartoti....219

6.2. Šeimos transformacija....220
Raktažodžiai....230
Santrauka....230
Klausimai pasikartoti....231

6.3. Antrasis demografinis perėjimas....233
Raktažodžiai....239
Santrauka....239
Klausimai pasikartoti....241

LITERATŪRA....242
PRIEDAI....255

Pratarmė

Neseniai žmonija įžengė į XXI amžių, kuris jau dabar yra įvardijamas kaip dramatiškų pokyčių laikotarpis. Šiuos pokyčius jaučiame kasdienėje savo gyvenimo aplinkoje (šeimoje, darbovietėje ar mokymosi įstaigoje), kiekvieną iš mūsų vienaip ar kitaip paliečia ir tie pasikeitimai, kurie vyksta šalyje, Europoje ar pasaulyje. Kokia šių pokyčių esmė, kur slypi jų priežastys? Atsakymus į šiuos ir daugelį kitų klausimų mums pateikia sociologija – mokslas, kurio tyrimų objektas plačiąja prasme yra visuomenė, joje vykstantys socialiniai procesai ir reiškiniai. Kalbėdami apie socialinius pokyčius, t. y. fundamentalius kultūros, socialinės struktūros ir žmonių elgsenos modelių pasikeitimus, sociologai atkreipia dėmesį, kad viena svarbiausių šių pokyčių varomųjų jėgų yra žmonių populiacijos pasikeitimai, kitaip tariant, gyventojų skaičiaus, struktūros, jų teritorinio pasiskirstymo pokyčiai.

Gyventojus tiriantis mokslas vadinamas demografija, todėl paprastai tiek mokslinėje literatūroje, tiek ir žiniasklaidoje, netgi kasdienėje kalboje šie abu žodžiai vartojami kaip sinonimai aptariant įvairiausius daugybę aštrių socialinių ir ekonominių problemų sukeliančius procesus (pvz., Lietuvos gyventojų mažėjimą ir jų emigraciją, Europos visuomenių senėjimą, spartų gyventojų skaičiaus augimą besivystančiuose regionuose ir kt.). Europos Sąjungos politikai šiuolaikines demografines tendencijas laiko vienu svarbiausių (greta globalizacijos) senojo žemyno valstybių vystimąsi lemiančių veiksnių, keliančių naujus didžiulius iššūkius ir dabartinėms, ir būsimoms kartoms[1].

[1] Komisijos Komunikatas Tarybai, Europos Parlamentui, Europos Ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui. *Socialinės tikrovės apžvalga*. Tarpinė ataskaita 2007 m. pavasario Europos Vadovų Tarybai. – Europos Bendrijų Komisija, Briuselis, 26.2.2007 KOM(2007) 63. – Internetinė prieiga: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007DC0063:LT:NOT

Demografinė informacija reikalinga ne tik politikams, bet ir aplinkosaugos, miestų planavimo, socialinių programų ir projektų rengimo, sveikatos apsaugos, socialinio darbo ir kitų sričių darbuotojams. Demografijos žinios yra svarbios atliekant sociologijos, geografijos, medicinos ir kitus mokslinius tyrimus. Todėl daugelio pasaulio šalių universitetai vykdo demografijos krypties studijų programas, ši disciplina užima reikšmingą vietą įvairių socialinių ir gamtos mokslų studijų programose.

Dar visai neseniai demografija buvo suprantama kaip statistinis gyventojų parametrų ir dinamikos aprašymas. Šiandien šis mokslas ne tik analizuoja gyventojų skaičiaus ir sudėties pasikeitimus bei su šiais pasikeitimais susijusių demografinių įvykių (gimimų, mirčių, santuokų, ištuokų, teritorinių persikėlimų) tendencijas, bet ir siekia paaiškinti, kaip demografiniai procesai susiję su socialine aplinka: kokia yra socialinių-ekonominių, politinių, gamtinių veiksnių įtaka gyventojų skaičiaus ir struktūros pokyčiams, kaip socialinės normos ir vertybės, žmonių elgsena veikia demografinius procesus, kokia yra demografinių veiksnių įtaka visuomenės raidai ir pan.

Taigi šiuolaikinės demografijos objektas yra itin platus, šio mokslo problematika apima daugelį sričių, kurias visas aprėpti viename leidinyje būtų labai sudėtinga ir vargu ar įmanoma. Šios knygos tikslas – supažindinti su svarbiausiomis demografijos teorinėmis koncepcijomis ir metodologiniais gyventojų struktūros ir raidos analizės principais. Knygoje pristatomi šio mokslo pradininkai ir šiuolaikiniai demografai, tarp jų ir Lietuvos mokslininkai, aptariami jų darbai, pateikta medžiaga gausiai iliustruojama šalies ir užsienio statistikos duomenimis bei reikšmingų tarptautinių mokslinių projektų išvadomis. Rengdama šį leidinį, autorė rėmėsi ilgamete mokslinio ir akademinio demografijos srities darbo patirtimi – drauge su daugeliu žinomų šalies demografų (V. Stankūniene, A. Sipavičiene, S. Mikulioniene ir kt.) dalyvavo atliekant įvairius šeimos ir gimstamumo, migracijos tyrimus, parengė ir skaitė demografijos kursą Vilniaus universitete, šiuo metu dėsto socialinės demografijos discipliną Mykolo Romerio universiteto magistrantams.

Knygą sudaro šeši skyriai, suskirstyti į smulkesnius poskyrius, kuriuose nuosekliai aptariama demografijos kaip savarankiškos mokslo disciplinos atsiradimo prielaidos ir istorinė raida, jos tyrimo objektas, struktūra bei sąsajos su kitais mokslais, gyventojų tyrimų institucinė inf-

rastruktūra; duomenų apie gyventojus šaltiniai, gyventojų skaičiaus ir struktūros, demografinių procesų (gimstamumo, mirtingumo, santuokų ir ištuokų) analizės instrumentai bei rodikliai, gyventojų reprodukcinė elgsena ir jos teoriniai aiškinimai, mirtingumo veiksniai ir su sveikata susijusi gyvensena; demografinių procesų (gimstamumo ir mirtingumo) istorinės tendencijos ir pasaulio gyventojų skaičiaus kaita, istorinių gimstamumo ir mirtingumo pokyčių teorinis aiškinimas (demografinio perėjimo teorija), šeimos transformacija ir antrojo demografinio perėjimo teorija.

Kiekvieno poskyrio pabaigoje pateikiami raktažodžiai, santrauka ir klausimai pasikartoti, kartu su literatūros sąrašu pristatomos nuorodos į interneto svetaines, kuriose galima rasti papildomos statistinės ar kitos naudingos informacijos, pvz., apie mokslinius gyventojų tyrimus atliekančias institucijas. Knygos prieduose yra statistinių duomenų, kuriais grindžiamos tekste pateiktos iliustracijos, lentelės. Pagrindinės knygos dalys, taip pat ir ši papildoma medžiaga, parengtos, siekiant suteikti žinių, reikalingų ugdyti gebėjimams savarankiškai analizuoti ir apibendrinti demografinę statistiką, lyginti demografinių procesų tendencijas įvairiose šalyse, įvertinti jų padarinius.

Skaitytojas pastebės, kad šioje knygoje nėra aptariamos dvi svarbios gyventojų tyrimų sritys, kurios, beje, gana dažnai paliekamos už formaliosios demografijos objekto ribų – migracija ir gyventojų politika. Rengiant knygą buvo atsižvelgta, kad jau yra nemažai publikacijų lietuvių kalba tiek apie gyventojų migraciją (A. Sipavičienės ir kitų autorių darbai), tiek ir apie įvairius gyventojų politikos aspektus (V. Stankūnienės ir kitų autorių knygos bei straipsniai). Šios publikacijos įtrauktos į rekomenduojamos literatūros sąrašą, kuriuo galima remtis savarankiškai studijuojant šią itin įdomią, turtingos praeities ir labai reikšmingą dabarčiai bei ateičiai mokslo sritį – demografiją.

I.

DEMOGRAFIJA SOCIALINIŲ MOKSLŲ SISTEMOJE

Šiame skyriuje aptarsime, ką ir kaip nagrinėja demografija (demografijos kaip mokslo disciplinos tyrimo objektą, metodus) bei kuo naudingas demografinis požiūris (demografijos funkcijas). Susipažinsime su specializuotomis šiuolaikinės demografijos šakomis ir pabandysime išsiaiškinti demografijos sąsajas su kitais socialiniais mokslais. Akademinė pažintis su šia mokslo disciplina, kaip ir su bet kuria kita, vargiai įsivaizduojama be demografijos mokslo ištakų apžvalgos ir dabartinės šio mokslo padėties tiek pasaulyje, tiek Lietuvoje apibūdinimo bei jo informacinės bazės (duomenų apie gyventojus rinkimo būdų ir šaltinių) pristatymo.

1.1. Demografijos objektas, metodai ir ryšys su kitais mokslais

Kas yra demografija?

Žodis **demografija** kilęs iš graikiškų žodžių *demos*, t. y. „liaudis“ (arba žmonės kaip visuma) ir *grapho* – „aprašymas“.

Pirmasis šį terminą pavartojo prancūzų mokslininkas ***Jean Claude Achille Guillard*** (1799–1876) savo darbe „Gyventojų statistikos elementai, arba Palyginamoji demografija“ („Elements de Statistique Humaine

ou Demographie Comparee“), išleistame 1855 m. Jis apibūdino demografiją kaip „matematines žinias apie gyventojus, jų bendrus pokyčius, fizinę, pilietinę, intelektualinę ir moralinę būklę“. Tai iš esmės atitinka šiuolaikinį šio termino turinį – modernioji demografija yra gyventojų pokyčių veiksnių ir pasekmių tyrimas, ir ji iš esmės nagrinėja visa tai, kas yra susiję (daro įtaką ar yra veikiama) su:

- gyventojų skaičiumi (kiek žmonių yra tam tikroje teritorijoje);
- gyventojų skaičiaus augimu ar mažėjimu (kaip gyventojų skaičius tam tikroje teritorijoje keičiasi laikui bėgant);
- demografiniais įvykiais (gimimais ir mirtimis, taip pat santuokomis ir ištuokomis, kurių intensyvumas bei dinamika daro įtaką gyventojų skaičiaus ir sudėties pokyčiams);
- gyventojų pasiskirstymu (kur žmonės yra apsigyvenę ir kodėl);
- gyventojų struktūra (kiek yra įvairaus amžiaus moterų ir vyrų);
- gyventojų bruožais / charakteristikomis (kiek yra tam tikroje teritorijoje žmonių, kurie skiriasi pagal išsilavinimą, profesiją, pajamas, santuokinį statusą, tautybę ir t. t.).

Verčiant demografijos terminą paraidžiui, gali atrodyti, kad šios mokslo disciplinos tikslas yra tik *aprašyti* gyventojų charakteristikas ir jų skaičiaus pokyčius. Tačiau iš tiesų, kaip matysite skaitydami apie demografijos ištakas, formavimąsi ir įsitvirtinimą tarp kitų socialinių mokslų, jau patys pirmieji tyrėjai siekė ne vien tik aprašyti gyventojus, bet ir paaiškinti, netgi numatyti jų raidos tendencijas.

Šiuolaikiniai demografai kelia dar daugiau klausimų – atsižvelgdami, kad gyventojų pokyčiai daro didžiulį poveikį praktiškai visoms socialinio gyvenimo sritims, jie siekia atskleisti demografinių procesų ir visuomenės ekonominės, politinės, kultūrinės raidos sąsajas, priežasčių ir pasekmių ryšius. Tad *demografiją galime apibūdinti kaip mokslą, kuris jam būdingais metodais tiria gyventojų skaičių, struktūrą, teritorinį išsidėstymą ir jų pasikeitimus, šių pokyčių priežastis ir pasekmes, nagrinėja demografinius procesus ir jų sąveiką su ekonominiais, socialiniais, politiniais, ekologiniais ir kitais veiksniais.*

Tyrimo objektas

Kiekviena mokslo disciplina kaip savo egzistavimo ir nepriklausomybės įrodymą iškelia unikalų tyrimo objektą (kurio netiria nė vienas kitas mokslas) ir / arba unikalius tyrimo metodus, o jeigu unikalūs tik metodai, suprantame, kad tyrimo objektu dalijamasi su kitų mokslų atstovais, taikančiais kitokius pažinimo metodus.

Kas yra demografijos tyrimo objektas? Kaip nesunku susigaudyti iš aukščiau pateikto demografijos apibūdinimo, šios mokslo disciplinos tyrimo objektas yra gyventojai. Tačiau gyventojus (žmones) tiria daugelis kitų mokslo disciplinų, antai geografija analizuoja gyventojų skaičių pasiskirstymą ir judėjimą tam tikrose teritorijose, sociologijai rūpi visuomenės struktūra ir žmonių tarpusavio sąveika, antropologija gilinasi į mažų, ant išnykimo ribos balansuojančių tautų ir įvairių socialinių grupių egzistencijos problemas ir t. t. Koks yra specifinis tyrimų požiūris, kuris būdingas tik demografijai? Norint atsakyti į šį klausimą, derėtų atkreipti dėmesį į sąvokos „gyventojai“ vartosenos demografijoje ypatumus.

Pirmiausia, skirtingai nuo tradicinės termino „gyventojai“ sampratos („žmonių, gyvenančių tam tikroje teritorijoje, visuma“), demografijoje gyventojai suprantami kaip biologinė žmonių populiacija[2], kuri nuolat atsinaujina kartų kaitos procese (vieniems gimstant, o kitiems mirštant), tuo pačiu kintant ir tam tikriems jos požymiams (skaičiui, amžiaus ir lyties sudėčiai ir t. t.). Kitaip tariant, demografija tiria natūralią žmonių **reprodukciją** – šiuo aspektu gyventojų netyrinėja jokia kita mokslo disciplina. Nors iš esmės reprodukcija yra biologinis procesas, būdingas visoms biologinėms populiacijoms, žmonių kaip biologinės populiacijos reprodukcija vyksta tam tikroje socialinėje aplinkoje. Kiekvienas gimęs individas socializacijos proceso metu perima tai visuomenei, kurioje gyvena, būdingas vertybes, normas, elgesio vaidmenis ir modelius, t. y. iš tikrųjų tampa žmogumi. Todėl kalbėdami apie žmonių populiacijos (gyventojų) reprodukciją, neturime pamiršti ir kito, ne mažiau svarbaus, socialinio šio proceso aspekto.

---

[2] Populiacija – vienos biologinės rūšies individų grupė, užimanti tos rūšies arealo (erdvės) dalį, genetiškai skirtinga nuo kitų tokių pat grupių.

Kitas demografinio požiūrio į gyventojus ypatumas susijęs su santykio tarp atskiro asmens (gyventojo) ir gyventojų visumos apibrėžimu[3]. Demografai šį žodį vartoja ne kaip paprastą žodžio „gyventojas“ daugiskaitą. Žinoma, juos dominantys **demografiniai įvykiai** (t. y. gimimai, mirtys, santuokos, ištuokos ir kt.) faktiškai nutinka konkretiems asmenims (žmonės gimsta, tuokiasi, išsituokia, keliasi iš vienos vietovės ar net valstybės į kitą, miršta), tačiau demografai nagrinėja apibendrintus statistinius duomenis apie žmonių, gyvenančių tam tikrose teritorijose, visumos demografinius įvykius ir jų paskatintus gyventojų demografinių požymių (skaičiaus, struktūros pagal amžių ir lytį, santuokinį statusą / šeiminę padėtį) pasikeitimus.

Taigi demografai siekia atskleisti ir ištirti tai, kas galėtų charakterizuoti gyventojus kaip visumą. Todėl nagrinėdami bendruosius duomenis apie demografinius įvykius[4], jie kalba apie demografinius procesus (pavyzdžiui, aptardami gimimų skaičiaus dinamiką, jie kalba apie gimstamumo lygio pokyčius). Iš tiesų demografiniai procesai – tai abstrakcijos, kurių nėra tikrovėje – juk niekas nėra matęs mirtingumo proceso, mums (deja!) tenka susidurti tik su savo artimųjų, draugų ar pažįstamų žmonių mirtimis.

Taip pat ir nustatyti gyventojų (kaip visumos) demografiniai bruožai neturi tiesioginio ryšio su įvairių žmonių, individų biologinėm, asmeninėm ar socialinėm savybėm – abstrahuojantis nuo šių savybių, nagrinėjamos įvairios gyventojų grupės (apibrėžtos, pavyzdžiui, pagal gyvenamosios teritorijos, lyties, amžiaus arba kitus kriterijus).

Atsižvelgiant į minėtus demografinės „gyventojų“ sampratos ypatumus, žodis „gyventojai“ kartais gali būti vartojamas kaip žodžio „demografinis“ sinonimas, pvz., gyventojų statistika (demografinė statistika), gyventojų tyrimai (demografiniai tyrimai) ir pan.

---

[3] Šis klausimas lietuvių kalboje yra aktualus todėl, kad žodis „gyventojai“ turi ir vienaskaitos formą. Tuo tarpu, pvz., anglų kalboje turėjimas dviejų sąvokų − „*inhabitant*“ ir „*population*“ – palengvina individualaus ir apibendrinto visumos lygmens analitinį atskyrimą. Rusų demografai tyrimo objekto įvardijimo tikslams vartoja specialią sąvoką *„население*“ arba *„народонаселение*“, bet ne žodžių *„человек*“ arba *„житель*“ daugiskaitos formas „ *люди*“ arba *„жители*“.

[4] Visi demografiniai įvykiai skirstomi į nesikartojančius ir pasikartojančius. Antai pirmą kartą susituokti galima tik vieną kartą gyvenime, tačiau, iširus pirmajai santuokai, galima susituokti dar sykį ir t. t. Taigi santuokų sudarymas yra pasikartojantis demografinis įvykis, tuo tarpu pirmosios santuokos sudarymas – nesikartojantis.

Jau minėjome, kad demografijos mokslo tyrimo objektas yra gyventojai (jų skaičius, struktūra) – ji siekia atsakyti į klausimą, kaip ir kodėl keičiasi šios jų charakteristikos. Gyventojų skaičiaus ir struktūros pokyčius galima įvardyti ir kaip gyventojų judėjimą bei analitiškai nustatyti tris jų judėjimo formas:

- natūralų gyventojų judėjimą (arba natūralią reprodukciją) – apimantį gimstamumo ir mirtingumo procesus, kurių tyrimai tiesiogiai priklauso demografijos mokslo kompetencijai;
- migracinį gyventojų judėjimą – apimantį gyventojų teritorinį judėjimą, kuris nusako gyventojų pasiskirstymą, tankumą, jų negrįžtamus, ilgalaikius ar trumpalaikius persikėlimus iš vienos gyvenamosios vietovės (kaimo, miesto ar valstybės) į kitą;
- socialinį gyventojų judėjimą – žmonių perėjimus iš vienos socialinės grupės į kitą, kintant socialiniams vaidmenims ir padėčiai visuomenės stratifikacijos sistemoje. Ši gyventojų judėjimo forma palaiko ir atnaujina socialinę gyventojų struktūrą.

Tyrimo metodai

Demografija turi daug mokslinio pažinimo būdų, tarp kurių ypatingą vietą užima statistiniai ir matematiniai analizės metodai.

Tiriant kiekybinius gyventojų struktūros parametrus taikomi apibendrinantys statistiniai rodikliai, pvz., vidurkis, moda, mediana, ir įvairius gyventojų parametrus apibūdinantys variacijų rodikliai.

Demografinių procesų analizei naudojami statistiniai dinaminių eilučių tyrimai, indeksai, atrankos, balanso ir grafiniai metodai. Antai gyventojų dinamikai apibūdinti taikomas bendro gyventojų skaičiaus kitimo intensyvumo matas – gyventojų skaičiaus prieaugio / mažėjimo tempas. Itin paplitęs demografinėje analizėje koeficientų ir jų standartizavimo metodų taikymas. Vadinamasis demografinių potencialų metodas (išreiškiamas žmogaus metų skaičiumi) iki šiol yra nepamainomas ir itin svarbus tokiems rodikliams, kaip, pvz., vidutinei tikėtinai gyvenimo trukmei nustatyti.

Demografijos mokslas naudoja specifinius demografinio modeliavimo ir demografinio prognozavimo metodus. Tirdami gyventojų demogra-

finę elgseną, demografai taiko įvairius įvykių sekos metodus – kohortų tyrimo metodą, amžiaus-kohortos-laikotarpio metodą, gyvenimo įvykių istorijos metodą[5].

Demografijos struktūra ir ryšys su kitais mokslais

Susipažinę su demografijos apibrėžimu ir skaitydami apie šios mokslo disciplinos objektą, galėjote pastebėti, kad gyventojų tyrimai aprėpia tris intelektualinės veiklos formas:

- informacijos apie demografinius įvykius surinkimą;
- gautų duomenų apibendrinimą ir analizę, kai naudojant įvairius statistinius bei matematinius metodus siekiama aprašyti gyventojų skaičių, sudėtį ir demografinius procesus, jų tarpusavio sąsajas bei pokyčius;
- demografinių procesų ir politinės, socialinės, ekonominės, kultūrinės bei gamtinės aplinkos ryšio aiškinimą.

Iš tiesų vidinė demografijos struktūra yra gana sudėtinga ir klasifikuojama pagal įvairius kriterijus – atsižvelgiant į tyrimų objektą, analizės metodus bei abstrakcijos lygį, teorinių apibendrinimų laipsnį, ryšį su praktika ir kt. (1.1. pav.).

Pats bendriausias yra šios mokslo disciplinos skirstymas į *siaurąją* demografijos tyrimų sritį, arba demografinę analizę, ir *plačiąją* – gyventojų tyrimus. Taip pirmieji 1959 m. demografiją klasifikavo JAV mokslininkai P. M. Houser ir O. D. Duncan[6].

---

[5] Plačiau apie demografinių tyrimų metodus galima susipažinti specializuotuose leidiniuose. Jie pateikti literatūros sąraše.

[6] Hauser P. M., Duncan O. D. The Nature of Demography. *Hauser P. M. and Duncan O. D.* (eds.). *The Study of Population*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1959. P. 29−44.

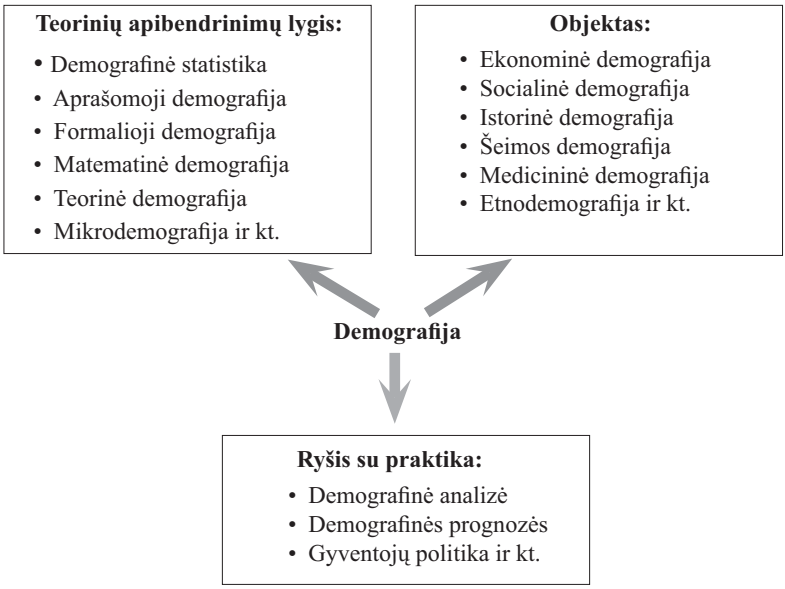

1.1. pav. Demografija kaip mokslų sistema

Demografinė analizė (dar vadinama grynąja arba formaliąja demografija) apsiriboja gyventojų skaičiaus, pasiskirstymo, amžiaus ir lyties struktūros pokyčių bei demografinių procesų (gimstamumo, mirtingumo) dinamikos aprašymu, naudojant matematinės statistikos metodus. Nagrinėjami kiekybiniai ryšiai tik tarp šių demografinių reiškinių, atsiribojant nuo socialinės realybės.

Svarbi demografinių tyrimų sritis, glaudžiai susijusi su formaliąja, o tiksliau, viena jos krypčių – vadinamąja matematine demografija, yra **demografinės prognozės.** Jos atliekamos įvertinant susiklosčiusias gimstamumo ir mirtingumo tendencijas ir numatant ateityje tikėtinus demografinių procesų pokyčius. Praktiškai demografinės prognozės būna gana tikslios tik tada, kai yra stabilios visuomenės socialinės-ekonominės ir politinės raidos sąlygos. Tačiau demografai negali tiksliai numatyti gyventojų skaičiaus ir struktūros būsimų pokyčių tuomet, kai visuomenė vystosi nestabiliai – vyksta karai, įvairūs regioniniai konfliktai, yra ekonomikos nuosmukis, krinta gyvenimo lygis ir pan. Kitaip tariant, demo-

grafai, rengdami gyventojų prognozes, pirmiausia atsižvelgia į dabartį, bet jie negali tiksliai numatyti būsimų staigių visuomenės gyvenimo pasikeitimų ir kaip jie paveiks demografinę raidą. Todėl demografinės prognozės yra nuolat atnaujinamos, tobulinami jų skaičiavimo metodai, pritaikant naujausius matematikos ir statistikos mokslų pasiekimus bei atsižvelgiant į kitų mokslo disciplinų tyrimų rezultatus, pvz., sociologinių tyrimų išvadas apie tai, kaip kinta gyventojų nuostatos dėl vaikų skaičiaus šeimoje.

Gyventojų tyrimai yra susiję ne tik su gyventojų skaičiaus ir sudėties pokyčių komponentų bei demografinių procesų analize, bet taip pat nagrinėja ryšį tarp šių pasikeitimų ir socialinių-ekonominių, politinių, geografinių, biologinių ir pan. sąlygų. Kitaip tariant, gyventojų tyrimai yra susiję su gyventojų raidos veiksnių (priežasčių) nagrinėjimu ir demografinių procesų įtakos visuomenės raidai vertinimu. Šiuo atveju demografai išplečia savo duomenų bazę ir tyrimų rezultatų taikymo sritis nagrinėdami reiškinius, kurie yra tiesiogiai susiję su demografiniais procesais (pavyzdžiui, gyventojų vertybines nuostatas ir demografinę elgseną) arba netiesiogiai daro jiems poveikį / patys yra jų veikiami (pavyzdžiui, imigrantų integracija, sergamumas AIDS, moterų ekonominio aktyvumo augimas). Tuomet yra tiriamos įvairios socialinės gyventojų charakteristikos, pvz., etninė, ekonominė ir pan. Gyventojų tyrimuose taikomi ne tik tradiciniai demografinės analizės metodai, bet ir kitose mokslo disciplinose naudojami informacijos rinkimo bei jos apibendrinimo būdai (pvz., sociologinės apklausos). Galima sakyti, kad gyventojų tyrimai palieka formaliosios demografijos ribas ir įžengia į kitų mokslo disciplinų (sociologijos, geografijos, medicinos, ekonomikos ir t. t.) sritį. Vykstant šiam integracijos procesui, į gyventojų tyrimus įsitraukia įvairiausių sričių specialistai – demografai, matematikai, statistikai, sociologai, ekonomistai, medikai, geografai, biologai ir t. t.

Gyventojų tyrimus galima skirstyti ir pagal tai, kokie demografiniai procesai yra nagrinėjami – tuomet kalbame apie **gimstamumo, mirtingumo, migracijos, santuokų sudarymo, ištuokų** tyrimus, laikydami juos sudėtine demografijos dalimi.

Siekiant tiksliau apibūdinti ryšių tarp demografinių ir socialinių-ekonominių reiškinių tyrimus, pasitelkiamos savarankiškos demografijos mokslo šakos – socialinė demografija, ekonominė demografija, istorinė demografija ir kt.

Socialinė demografija nagrinėja tiek socialinių ir kultūrinių veiksnių poveikį visuomenės demografinėms charakteristikoms (pavyzdžiui, visuomenės vertybių sistemos įtaka gimstamumo lygiui), tiek ir demografinių pokyčių socialines pasekmes (pvz., spartaus visuomenės senėjimo iššūkiai darbo rinkos, sveikatos apsaugos, socialinių paslaugų plėtrai). Kaip jau minėjome, gyventojų skaičių ir sudėtį lemia demografiniai įvykiai – gimimai ir mirtys, o šie savo prigimtimi yra ne tik biologiniai, bet ir socialiniai. Tad galima teigti, kad apskritai demografijos mokslo disciplina yra socialinė demografija. Tačiau demografija pirmiausia nagrinėja kiekybines gyventojų charakteristikas ir ryšius tarp demografinių kintamųjų, tuo tarpu socialinė demografija siekia suprasti ir paaiškinti visuomenės demografinės raidos ypatumus, tyrinėdama žmonių elgseną (pvz., kodėl jie tuokiasi būdami labai jauni ar, priešingai, atideda šeimos kūrimą brandesniam amžiui, kas lemia vaikų skaičių šeimoje, kas skatina asmenis keisti gyvenamąją vietovę ir t. t.). Šiuose tyrimuose demografai remiasi sociologijos mokslo žiniomis, plačiai taiko įvairus sociologinius duomenų rinkimo metodus.

Ekonominė demografija nagrinėja ryšius tarp gyventojų ir ekonomikos – kaip jos augimas susijęs su gyventojų skaičiaus pokyčiais, koks yra gyventojų skaičiaus ir aplinkos bei išteklių tarpusavio sąryšis, kaip visuomenės demografinę raidą veikia ūkio plėtra. Šie tyrimai turi gilias istorines šaknis – apie gyventojų įtaką ekonomikai savo darbuose rašė anglų ekonomistas *William Petty* (1623–1687), filosofas ir rašytojas *William Godwin* (1756–1836), kurio veikalas „Apie godumą ir dosnumą“ („Of Avarice and Profusion“) paskatino moderniosios gyventojų teorijos pradininką *Thomas Robert Malthus* (1766–1834) parašyti garsiąją knygą „Gyventojų dėsnio tyrimai“ („Essay of the principle of Population“, 1798). XX a. ketvirtame dešimtmetyje, ekonominės depresijos metais, visuomenės ekonominės ir demografinės raidos ryšio problemoms savo darbuose didelį dėmesį skyrė ekonomistas *John Maynard Keynes* (1883–1946), kurio knyga „Bendroji užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija“ („The General Theory of Employment, Interest and Money“, 1936) laikoma vienu svarbiausių praeito šimtmečio socialinių mokslų veikalų.

Antroje XX a. amžiaus pusėje spartus gyventojų skaičiaus augimas besivystančiuose pasaulio regionuose ir demografinis Vakarų visuomenių senėjimas paskatino naujus ekonominių demografinės raidos pasekmių

tyrimus – analizuojama gyventojų sudėties pagal amžių pokyčių įtaka pensijų sistemoms, sveikatos ir socialinei apsaugai, siekiama įvertinti, kaip gimstamumo lygis veikia švietimo sistemos plėtrą ir t. t. Šioje srityje atsirado naujos kryptys, susijusios su žmonių demografinės elgsenos studijomis: bandoma pritaikyti įvairius ekonominius modelius, pvz., tiriant žmonių sprendimus, susijusius su šeimos kūrimu ir vaikų gimdymu. Didelis dėmesys yra skiriamas ir gyventojų užimtumo, sveikatos ir mirtingumo, migracijos tyrimams, nagrinėjant specifinį ekonominės raidos ciklų poveikį demografiniams procesams. Taigi ekonominės demografijos objektas gerokai išsiplėtė, apimdamas naujas tyrimų sritis.

Istorinė demografija siekia atskleisti praeities gyventojų skaičiaus ir sudėties bruožus, ryšius tarp visuomenės ekonominės, politinės ir demografinės raidos. Kadangi anksčiau tokios tikslios informacijos apie gyventojus, kokią pateikia šiuolaikiniai gyventojų surašymai ir demografinė statistika, nebuvo (apie tai, kada įvyko pirmieji gyventojų surašymai, kokiais būdais šiandien renkami duomenys apie demografinius įvykius, kas yra atsakingas už informacijos apie gyventojus surinkimą ir apibendrinimą, sužinosite 1.3. skyriuje), siekiant atkurti praeities demografinį vaizdą tyrinėtojams tenka remtis įvairiausiais duomenų šaltiniais – studijuoti bažnytinius įrašus apie santuokas, krikštynas ar laidotuves, nagrinėti archyvinius dokumentus, remtis antropologų ar istorikų surinkta medžiaga ir t. t.

Istorinė demografija kaip atskira demografijos šaka atsirado po Antrojo pasaulinio karo, nors pirmieji bandymai aprašyti žmonijos demografinę raidą buvo atlikti seniau[7]. Jos atsiradimas siejamas su Prancūzijos demografinių tyrimų instituto (*French Institut d'Études Démographiques*) mokslininku *Louis Henry* (1911–1991), kuris XX a. šeštame dešimtmetyje pirmasis pradėjo taikyti vadinamąjį šeimos atkūrimo metodą: remdamasis bažnyčių registrų įrašais, jis aprašė demografinę Normandijos valstiečių šeimų istoriją. Šį metodą pritaikė britų demografas *Edward Anthony Wrigley*, tyrinėdamas XVI–XVIII a. Anglijos šeimas. Kartu su kitu britų mokslininku *Peter Laslett* (1915–2001) jis 1964 m. Kembridžo

[7] Vokiečių istorikas *Karl Julius Beloch* (1854–1929), gyvenęs ir dirbęs Italijoje, tyrė antikos pasaulio gyventojus, amerikietis *Ping Ti Ho* – Kinijos. Jie analizavo istorinę medžiagą, išvadas darė remdamiesi bendru istorinio ir kultūrinio konteksto pažinimu. Šie tyrimai priskiriami prie vadinamosios „gyventojų istorijos".

universitete įkūrė Gyventojų ir socialinės struktūros istorijos grupę (*Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*), ir ši tapo pagrindiniu istorinės demografijos centru Didžiojoje Britanijoje. Šio centro mokslininkai didelį dėmesį skyrė ikiindustrinių Europos visuomenių šeimų tyrimams – remdamiesi įvairių istorinių dokumentų studijomis, jie pateikė daug naujų faktų apie praeities šeimas.

Teorinė demografija – demografinio žinojimo sritis, susijusi su bendrųjų teorijų apie gyventojų raidos dėsningumus kūrimu. Teorinė demografija atlieka svarbią pasaulėžiūros formavimo funkciją, nes siekia paaiškinti demografinių procesų dinamikos ir tarpusavio sąveikos dėsningumus. Čia minėtini tokie demografai kaip *Adolphe Landry, Frank W. Notestein, Warren Thompson, Kingsley Davis, John C. Caldwell, Ansley J. Coale, Zdenek Pavlik* (pirmojo demografinio perėjimo teoretikai); *Dirk J. van de Kaa, Ron Lesthaeghe* (antrojo demografinio perėjimo teoretikai). Ši demografijos šaka turi ir praktinę reikšmę: bendrųjų gyventojų raidos tendencijų ir dėsningumų atskleidimas leidžia numatyti gyventojų raidos tendencijas ateityje ir formuoti atitinkamą socialinę politiką bei jos specifinę dalį – gyventojų politiką.

Šiuolaikinei demografijai keliant vis subtilesnius klausimus apie žmonių demografinės elgsenos motyvaciją (pvz., kaip jie priima sprendimus turėti ar neturėti vaikų) ir galimybes ją veikti, dažnėja atvejų, kai demografai savo tyrimo objektu pasirenka ir visai nedidelį gyventojų skaičių (sutuoktinių porą, namų ūkį ir šeimą). Tokie tyrimai priskiriami naujai – **mikrodemografijos** tyrimų krypčiai.

Taigi demografija kaip mokslo disciplina yra heterogeninė, arba nevienalytė – ji jungia įvairias šakas ir specializuotų tyrimų kryptis, kurioms būdingas siauresnis tyrimų objektas ir specifiniai analizės metodai. Kaip rodo demografijos mokslo istorinė raida, didelį indėlį į šios mokslo disciplinos vystimąsi įnešė kitų mokslų atstovai. Antai, kuriant gyventojų teorijas, labiausiai pasižymėjo ne demografai, bet ekonomistai ir sociologai, kurie dažnai turėjo tik pačių bendriausių demografijos srities žinių, tuo tarpu didelį indėlį į formaliąją demografiją įnešė statistikai ir matematikai.

Raktažodžiai

Demografija, mokslo objektas, gyventojai, gyventojų reprodukcija, demografiniai įvykiai, demografiniai procesai, gyventojų struktūra, demografija kaip mokslų sistema, formalioji demografija, gyventojų tyrimai.

Santrauka

1. Demografiją apibūdiname kaip mokslą, kuris jam būdingais metodais tiria gyventojų skaičių, struktūrą, teritorinį išsidėstymą ir jų pasikeitimus, šių pasikeitimų priežastis ir pasekmes, analizuoja demografinius procesus ir jų sąveiką su ekonominiais, socialiniais, politiniais, ekologiniais ir kitais veiksniais. Žodis „demografija“ kilęs iš graikiškų žodžių *demos*, t. y. „liaudis“ (arba žmonės kaip visuma), ir *grapho* – „aprašymas“. Pirmasis šį terminą pavartojo prancūzų mokslininkas A. Guillard 1855 m.

2. Gyventojus (žmones) tiria daugelis kitų mokslo disciplinų, specifinis tyrimų aspektas, būdingas tik demografijai – natūrali gyventojų reprodukcija.

3. Gyventojų skaičiaus ir struktūros pokyčius galima įvardyti kaip gyventojų judėjimą ir analitiškai skirti tris jų judėjimo formas: natūralų gyventojų judėjimą, apimantį gimstamumo ir mirtingumo procesus, migracinį gyventojų judėjimą, apimantį gyventojų teritorinį judėjimą, ir socialinį gyventojų judėjimą – žmonių perėjimus iš vienos socialinės grupės į kitą.

4. Demografija turi daug mokslinio pažinimo būdų, tarp kurių ypatingą vietą užima statistiniai ir matematiniai analizės metodai.

5. Vidinė demografijos struktūra gana sudėtinga ir yra klasifikuojama pagal įvairius kriterijus – atsižvelgiant į tyrimų objektą, analizės metodus bei abstrakcijos lygį, teorinių apibendrinimų laipsnį, ryšį su praktika ir kt.

6. Pats bendriausias yra šios mokslo disciplinos skirstymas į *siaurąją* demografijos tyrimų sferą, arba demografinę analizę, ir *plačiąją* – gyventojų tyrimus. Demografinė analizė (dar vadinama grynąja arba formaliąja

demografija) apsiriboja gyventojų skaičiaus, pasiskirstymo bei amžiaus ir lyties struktūros pokyčių ir demografinių procesų (gimstamumo, mirtingumo) dinamikos aprašymu, naudojant matematinės statistikos metodus. Gyventojų tyrimai susiję ne tik su gyventojų skaičiaus ir sudėties pokyčių komponentų bei demografinių procesų analize, bet taip pat nagrinėja ryšį tarp šių pasikeitimų ir socialinių-ekonominių, politinių, geografinių, biologinių ir pan. sąlygų.

7. Demografija jungia įvairias šakas ir specializuotų tyrimų kryptis, kurioms būdingas siauresnis tyrimų objektas, saviti analizės metodai: socialinę demografiją, istorinę demografiją, ekonominę demografiją, teorinę demografiją ir kt.

? Klausimai pasikartoti

1. Demografijos mokslo objektas.
2. Kokius gyventojų reprodukcijos aspektus tiria demografija?
3. Kuo skiriasi demografiniai įvykiai nuo demografinių procesų?
4. Kokios yra gyventojų judėjimo formos, kokie jų ypatumai?
5. Kokiais kriterijais remiantis galima klasifikuoti demografiją kaip mokslų sistemą?
6. Kuo skiriasi siauroji ir plačioji demografinių tyrimų sritys, kaip jos apibūdinamos?
7. Kokio mokslo žiniomis plačiai remiasi socialinė demografija?

1.2. Demografijos mokslo raida

I etapas: demografijos mokslo įsitvirtinimas

Norint tinkamai atlikti demografinį tyrimą, reikia labai išsamių ir tikslų duomenų apie didelių teritorijų (regionų, valstybių, miestų) gyventojus – jų bendrą skaičių, pasiskirstymą pagal amžių ir lytį. Taip pat būtina žinoti, kiek kiekvienais metais žmonių gimsta, miršta, tuokiasi ar išsituokia, atvyksta ar išvyksta ir pan. Surinkti tokią informaciją vienam mokslininkui ar net jų grupei pernelyg sudėtinga – tam reikia didelių finansinių ir žmogiškųjų išteklių, kurių paprastai turi tik valstybės institucijos. Todėl demografijos mokslo raida glaudžiai susijusi su nacionalinių valstybių atsiradimu ir jų istorine bei politine raida. Galima sakyti, kad šia prasme demografija – ypatinga disciplina, skirtinga nuo kitų socialinių mokslų.

Įvairūs istoriniai šaltiniai rodo, kad daugelį šimtmečių iki atsirandant demografijos mokslui buvo bandoma skaičiuoti gyventojus, nes senovės valstybių valdovams reikėjo žinių apie tai, kiek šalyje yra karių ar mokesčių mokėtojų ir pan. Taip pat buvo išsakomos įvairios mintys apie gyventojus – ar jų skaičių valstybėje galima reguliuoti, ar gyventojų gausėjimas yra pageidautinas reiškinys ir pan. Apie tai savo darbuose kalbėjo antikos filosofai (*Aristotle, Plato*), senovės Kinijos imperijos mąstytojai, vadinamosios Legistų mokyklos atstovai ir kt. Susidomėjimas gyventojais ir jų pokyčių klausimais ypač išaugo Renesanso laikotarpiu – Italijoje, Anglijoje iškilo nemažai autorių, kurie šiandien laikomi demografijos pirmtakais:

- *Giovanni Botero* (1540−1617), kuris savo veikale „Miestų didybės priežastys“ (Delle Cause della Grandezza della Citta“, 1588) teigė, kad gyventojų skaičius priklauso nuo reprodukcijos pajėgumų ir pragyvenimo priemonių, o jų gausėjimas yra valstybės galios ir saugumo pamatas.
- *Thomas More* (1478−1535), kuris savo veikale „Utopija“ („Utopia“, 1516) pasiūlė griežtai riboti šeimų dydį ir siekti išlaikyti pastovų gyventojų skaičių.

- *Niccolo Machiavelli* (1469−1527), kuris kai kuriuose veikaluose išsakė mintis apie tai, kad gyventojų „perteklių“ sumažina skurdas ir ligos, taip pat kad žmonių gausoje ir jų gerovėje slypi valdovų didybės šaknys.

Tačiau tiek šių autorių, tiek ir ankstesnių epochų filosofų bei mąstytojų teiginiai buvo gana abstraktaus pobūdžio, nepagrįsti patikimais demografiniais duomenimis (tokių duomenų paprasčiausiai nebuvo), o savo mintis apie gyventojus jie dažniausiai išsakydavo tik bendrame ekonominių ar politinių idėjų kontekste.

Kalbant apie demografijos mokslo formavimąsi, reikia paminėti ir kitų mokslo šakų atstovus, kurie, nors ir būdami tiesiogiai nesusiję su gyventojų tyrimais, savo darbais prisidėjo kuriant duomenų apie gyventojus analizės metodus. Tai Anglijos valstybės veikėjas ir filosofas *Francis Bacon* (1561–1626)[8], fizikas *Isaac Newton* (1643–1727), astronomas *Edmond Halley* (1656–1743), matematikas *Leonhard Euler* (1707–1783) ir kiti.

Mokslinio požiūrio į gyventojus, arba demografijos kaip mokslinės disciplinos, atsiradimas yra siejamas su anglu ***John Graunt*** (1620–1674), o tiksliau – su jo žymiosios knygos „Gamtinės ir politinės pastabos, padarytos remiantis dokumentais apie mirtingumą“ („Natural and political observations, made upon the bills of mortality“, 1662) išleidimu[9]. Šioje knygoje pirmą kartą apibūdinta naujoji mokslo šaka (gyventojų skaičiaus ir struktūros, jų vystymosi analizė arba mokslinis tyrimas), apibrėžti jos tikslai, objektas ir metodai. J. Graunt buvo pirmas apie gyventojus rašantis autorius, savo teiginius ir išvadas pagrindęs sistemingai surinktais ir apibendrintais statistiniais duomenimis. Jis analizavo beveik šešiasdešimties metų laikotarpį (1604–1661) Londono bažnyčių įrašus apie laidotuves ir krikštynas, sugrupavo duomenis apie mirtis pagal priežastis ir pateikė gimstamumo ir mirtingumo procesus apibendrinančių išvadų. Antai jis nustatė, kad daugiau gimsta berniukų nei mergaičių, kad moterų gyvenimo trukmė yra ilgesnė nei vyrų, kad maždaug trečdalis gimusių

[8] Jis išplėtojo indukcijos metodą, pabrėždamas, jog mokslas turi ieškoti būdų, kaip rinkti ir apibendrinti duomenis, kad juos pasitelkus būtų galima atskleisti gamtos dėsnius.

[9] Natural and Political OBSERVATIONS Mentioned in a following INDEX, and made upon the Bills of Mortality, *by* JOHN GRAUNT, LONDON, printed by Tho: Roycroft, for John Martin, James Allestry, and Tho: Dicas, at the Sign of the Bell in St. Paul's Churchyard, MDCLXII. Internetinė prieiga: http://www.ac.wwu.edu/~stephan/Graunt/0.html

kūdikių miršta nesulaukę penkerių metų amžiaus, kad vidutiniškai viena šeima turi keturis vaikus ir t. t. Vienas didžiausių J. Graunt nuopelnų demografijos mokslui yra vadinamųjų „išgyvenimo lentelių“ (*Life table*), davusių pradžią šiuolaikinėms mirtingumo lentelėms, sukūrimas. Čia jis pateikė naujus mirtingumo analizės metodus – suskirstė gyventojus į amžiaus grupes ir skaičiavo mirties tikimybes sulaukus tam tikro amžiaus bei vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę. Naujasis metodas leido palyginti skirtingos sudėties pagal amžių gyventojų mirtingumo lygį. Tuo būdu J. Graunt perprato svarbiausias demografijos įžvalgas – gyventojų sudėtis pagal lytį ir amžių daro stiprų poveikį demografinių įvykių sekai, o tai reiškia, kad visi demografiniai procesai yra tarpusavyje susiję.

Anglų ekonomisto teoretiko William Petty 1690 m. išleista knyga „Politinė aritmetika“ svarbi demografijos mokslo pradžiai tuo, kad padėjo kiekybinių masinių socialinių ekonominių procesų tyrimų pagrindus. Reikšmingi buvo ir *Gregory King* (1648–1712) darbai. Jis, remdamasis nepakankamai išsamiais pirmojo Anglijos gyventojų surašymo duomenimis, bandė nustatyti šios šalies gyventojų skaičių ir sudėtį pagal amžių bei paskaičiuoti gimstamumo ir mirtingumo rodiklius.

XVIII a. demografija jau peržengė Anglijos ribas – tyrimai buvo pradėti kitose Europos valstybėse. J. Graunt ir W. Petti pasekėjai išplėtojo vadinamąją politinę aritmetiką, parengusią dirvą socialinei statistikai ir demografijai atsirasti. Iš svarbiausių politinės aritmetikos atstovų paprastai minimas vokiečių teologas *Johann Peter Süsmilch* (1707–1767), jis 1741 m. knygoje „Žmogiškosios rūšies pasikeitimų dieviškoji tvarka“ apibendrino visus prieinamus duomenis apie gimimus, santuokas ir mirtis, padarė išvadą, kad šių demografinių reiškinių balanso dėsningumai yra ne kas kitas, kaip Dievo apvaizda.

Didelį indėlį į demografijos mokslo raidą įnešė šveicaras *Jean Louis Muret* (1715–1796), jis pirmasis apibrėžė gimstamumo, mirtingumo ir santuokų rodiklius. Jo amžininkas *Leonhard Euler* (1707–1783) sukūrė matematinę stabilios gyventojų sudėties teoriją, padėjusią pamatą moderniajai demografinei analizei. Tačiau, be abejo, iškiliausia šio laikotarpio figūra buvo T. R. Maltus, anglų dvasininkas, filosofas ir ekonomistas. Jo veikalas „Gyventojų dėsnio tyrimai“ („Essay of the Principle of Population“) iki šiol laikomas vienu svarbiausių demografijos teorinės minties raidoje.

Thomas Robert Malthus Kembridžo universitete įgijo magistro laipsnį. Pirmą kartą jo knyga „Gyventojų dėsnio tyrimai“ („Essay of the Principle of Population“) buvo išleista 1798 m., vėliau ji buvo nuolat tobulinama ir pakartotinai leidžiama. Paskutiniame – šeštajame leidime T. R. Malthus pateikė itin kruopštų ir detalų tuometinės mirčių priežasčių statistikos apibendrinimą[10]. Jo teorijos šerdį sudaro du teiginiai:

- gyventojų skaičių riboja apsirūpinimo maistu ir pragyvenimo priemonėmis galimybės;
- gyventojų nuolat gausėja, augant materialiniams ištekliams, jeigu tam nėra kokių nors akivaizdžių ir didelių kliūčių.

Svarbiausia problema – tai, kad gyventojų gausėja sparčiau, nei pajėgiama apsirūpinti maistu. Kai nepakanka žemės plotų, žemės ūkio gamyba didėja aritmetine progresija, tuo tarpu gyventojų skaičius auga geometrine progresija, nes sutuoktinių poros turi tris, keturis, penkis ir daugiau vaikų. Taigi gyventojų gausėjimas lenkia maisto produktų gamybos didėjimą, todėl žmonės skursta, niekada nesibaigia jų kova už būvį. T. R. Malthus teigė, kad yra tam tikros jėgos, ribojančios gyventojų skaičiaus augimą, ir jas suskirstė į dvi grupes: pozityvias kliūtis (positive checks) ir preventyvias kliūtis (preventive checks). Preventyvios kliūtys – tai gimimų skaičiaus ribojimo praktika, įskaitant celibatą, santuokų atidėjimą ir pan. Pozityvios kliūtys – tai tos, kurios riboja gyventojų reprodukciją (kartų kaitą), sukeldamos žmonių mirtis iki to amžiaus, kol jie tampa suaugę ir patys gali turėti vaikų, taip pat gausybę mirčių atnešančios epidemijos, karai, stichinės nelaimės. Akivaizdu, kad T. R. Malthus pažiūroms darė įtaką maras, XIV–XV a. Europoje nusinešęs daugybę gyvybių. Mokslininkas atmetė socialistų-utopistų idėjas, kad visuomenę įmanoma pertvarkyti, pašalinti skurdą ir kitas socialines blogybes.

Nepaisant daugelio reikšmingų pasiekimų, XVIII a. tyrimai demografijos srityje nesiplėtojo taip sparčiai, kaip buvo galima tikėtis. Nors mokslininkai domėjosi gyventojų klausimais, tačiau jų galimybes ribojo

[10] Thomlinson R. Demographic problems. Controversy over population control. – Belmont, California: Dickenson Publishing Company, 1967. P. 5.

duomenų stoka. Negelbėjo ir tai, kad tuo metu jau vyko pirmieji visuotiniai gyventojų surašymai (Švedijoje – 1749 m., Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir JAV – 1790 m., Suomijoje – 1800 m.). Tik kito šimtmečio pradžioje daugelyje Europos valstybių ėmė formuotis nuoseklesnė gyventojų apskaitos sistema, pamažu nusistovėjo ir gimimų, santuokų bei mirčių registracijos tvarka. Vis dėlto daugumoje Vakarų Europos valstybių ir kai kuriose kitose šalyse (JAV) duomenų apie gyventojus rinkimas buvo sutvarkytas tik XIX a. pabaigoje, kai šio darbo ėmėsi specialios valstybinės įstaigos (statistikos departamentai ir pan.). Svarbų postūmį gyventojų statistinei apskaitai patobulinti suteikė 1853 m. Briuselyje įvykęs tarptautinis kongresas, kuriame susitiko 26-ių valstybių atstovai, siekiantys standartizuoti demografinius terminus ir rodiklius.

Nors iki šiol kalbėjome apie demografijos mokslo raidą, šio termino nevartojo nė vienas iš anksčiau minėtų tyrinėtojų, juo labiau jis nebuvo žinomas tiems, kurie užsiėmė duomenų apie gyventojus rinkimu ir sisteminimu. Nors naujojo mokslo apie gyventojus įvardijimas buvo iš dalies tik formalus klausimas (juk specifinė tyrimų sritis egzistavo jau kelis šimtmečius), vis dėlto šio įvardijimo reikalingumu neabejojo daugelis tyrinėtojų.

Buvo bandoma mokslą apie gyventojus pavadinti populiacionistika (*populiationistics)*, tačiau toks siūlymas neprigijo. Kaip jau minėjome, prancūzų tyrinėtojas A. Guillard 1855 m. pirmą kartą į mokslinį diskursą įvedė demografijos sąvoką ir pateko į demografijos istoriją kaip jos krikštatėvis. Nors ir pasiūlytas terminas ne iš karto buvo pripažintas – 1871 m. vokiečių statistikas *Ernst Engel* (1821–1896) naująjį mokslą pasiūlė vadinti demologija, vis dėlto 1877 metais ne pastaroji, o demografijos sąvoka buvo įtvirtinta viename iš prancūzų enciklopedijos leidinių. Taigi nuo šios datos mokslas apie gyventojus oficialiai galėjo siekti užimti reikšmingą vietą tarp įvairių kitų mokslo disciplinų. Tam, kad demografija kaip savarankiška mokslo disciplina įgytų oficialų statusą, padėjo netrukus (1882–1883 m.) pradėti rengti tarptautiniai higienos ir demografijos suvažiavimai.

Svarbų postūmį gyventojų tyrimams davė ir XIX a. vykę reikšmingi demografiniai pokyčiai – ėmė pastebimai mažėti mirtingumo rodikliai, o šimtmečio pabaigoje – ir gimstamumo. Šių pokyčių nagrinėjimas sulaukė vis didesnio dėmesio – galima sakyti, kad buvo pereita nuo gyventojų

statinės būklės analizės prie demografinių procesų eigos ir jų veiksnių tyrimų. Čia dideli nuopelnai priklauso statistikams – belgui *Adolphe Quetelet* (1796–1874), vokiečiui *Wilhelm Lexis* (1837–1914), anglui *William Farr* (1807–1883). Demografinių procesų kaita, ypač gimstamumo mažėjimas, ne tik atkreipė politikų, įvairių visuomenės sluoksnių atstovų dėmesį į gyventojų problemas, bet ir paskatino atsirasti tam tikrus visuomeninius judėjimus, pvz., Anglijoje iškilo eugenistų[11] judėjimas (*Eugenic movement*), kurio pradininkas buvo *Francis Galton* (1822–1911), JAV – restrikcionistų judėjimas[12].

Galima sakyti, kad į XX a. demografijos mokslas įžengė turėdamas ne tik pavadinimą, bet ir gana išvystytus matematinės statistikos duomenų analizės metodus, tam tikrą teorinę bazę ir gausų tyrinėtojų būrį, kurį sudarė statistikai, matematikai, ekonomistai, sociologai, visuomenės sveikatos specialistai.

II etapas: formaliosios demografijos dominavimas

Demografijos kaip savarankiškos mokslo disciplinos įsitvirtinimą tarptautiniame moksle vainikavo Tarptautinės gyventojų mokslinių tyrimų sąjungos (*International Union for the Scientific Study of Population*) įsteigimas (1928 m.).

Tačiau tarpukario laikotarpiu demografijos mokslo plėtrą apsunkino sudėtinga to meto politinė padėtis: įsitvirtinus fašistiniams režimams ir totalitarinei ideologijai kai kuriose Europos valstybėse (Vokietijoje, Italijoje), buvo boikotuojami ir iš dalies sužlugdyti tarptautiniai demografų forumai Romoje ir Berlyne. Netgi liberaliose šalyse (Didžiojoje Britanijoje ir JAV) ar socialdemokratinėje Švedijoje demografams oponavo įvairūs visuomeniniai judėjimai, pernelyg pabrėžiantys kai kuriuos socialinius gyventojų raidos aspektus. Nepaisant nepalankios tarptautinės padėties, Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje buvo įkurti demografijos mokslo centrai – Nacionalinis demografinių tyrimų institutas (*L'Institut National d'Etudes Demographiques*) ir Londono ekonomikos mokyklos

[11] Eugenika (gr. *eugenes* – geros kilmės), teorija, teigianti, kad genetikos principais galima gerinti paveldimas žmonių savybes. Besiremiantys šia teorija socialiniai mokslininkai teigia, kad būtina tobulinti žmonijos genofondą, pasitelkus įvairias intervencijos formas siekti sulaukti sveikesnių, protingesnių palikuonių.

[12] *Restriction* (angl.) – apribojimas, suvaržymas.

Gyventojų tyrimų komitetas (*Population Investigation Committee of the London School of Economics*). Juose jau po Antrojo pasaulinio karo (1946 m.) buvo pradėta leisti mokslinius žurnalus „Gyventojai“ (“*Population*”) ir „Gyventojų tyrimai“ (“*Population Studies*”).

Kiti demografijos mokslo raidos sunkumai buvo susiję su teorinėmis diskusijomis, kylančiomis iš skirtingos šio mokslo tyrimo objekto ir paskirties sampratos, kuri išryškėjo dar XIX a. pabaigoje:

- Vokietijoje susiklostė stipri demografijos tapatinimo su gyventojų statistika tradicija: *Gustav Rümelin* (1815−1889) ir jo pasekėjai suvokė demografiją tiesiog kaip statistikos kryptį.
- Su šia pernelyg siaura ir iškreipta demografijos samprata aršiai kovojo Prancūzijos demografai. Remdamiesi *Louis Adolphe Bertillon* (1812–1883) idėjomis, jie teigė, kad demografijos mokslo tikslas yra tirti žmonių kolektyvus (*des collectivites humaines*), išskiriant dvi pažinimo dimensijas: statinę demografiją (tiria gyventojų sudėtį, kuri tarsi atspindi visuomenės anatominę sandarą) ir dinaminę demografiją (tiria gyventojų judėjimą vieniems gimstant, kitiems mirštant; ją galima įsivaizduoti kaip visuomeninio organizmo fiziologiją).

Vis dėlto, kaip buvo pareikšta 1954 m. Romoje įvykusioje Jungtinių Tautų Organizacijos (JTO) Tarptautinėje gyventojų konferencijoje, iki pat praeito šimtmečio vidurio demografiniai tyrimai iš esmės neperžengė siaurų formaliosios demografijos ribų – pagrindinis dėmesys buvo skiriamas gyventojų kaitos problemoms nagrinėti, taikant statistinius-matematinius metodus. Šioje srityje didžiausi nuopelnai priklauso amerikiečių mokslininkui *Alfred James Lotka*[13] (1880–1949), padėjusiam pamatus „stabilių gyventojų“ teorijai ir parodžiusiam, kad nesikeičiant gimstamumo ir mirtingumo rodikliams, gyventojų skaičius didėja pastoviais tempais ir jų amžiaus struktūra nekinta.

[13] A. Lotka žinomas kaip įvairiapusis mokslininkas − chemikas, ekologas, matematikas, demografas. Labiausiai jis išgarsėjo kaip moderniosios matematinės demografijos pradininkas, sukūręs matematinę gyventojų evoliucijos ir analizės teoriją. Svarbiausias mokslininko veikalas demografijos srityje – 1934 m. ir 1939 m. Paryžiuje išleista knyga „Biologinių populiacijų analitinė teorija“ (*Analytical theory of biological populations*). A. Lotkos nuopelnai demografijai buvo pripažinti, tad jis buvo išrinktas Amerikos gyventojų asociacijos, Amerikos statistikų asociacijos prezidentu, Tarptautinės gyventojų mokslinių tyrimų sąjungos viceprezidentu.

III etapas: demografijos bendradarbiavimas su kitais mokslais

XX a. vidurys žymi posūkį demografijos mokslo raidoje – nuo statistinės analizės pereinama prie demografinių procesų priežasčių ir pasekmių teorinių aiškinimų.

Spartus Žemės gyventojų skaičiaus didėjimas, kurį lėmė aukšti mažiau išsivysčiusių šalių gyventojų skaičiaus augimo tempai, privertė demografus dar sykį prisiminti ir plėtoti T. R. Malthus idėjas apie grėsmingus socialinius ekonominius gyventojų „pertekliaus“ padarinius. Tačiau daugiausia buvo nuveikta, siekiant apibendrinti gimstamumo ir mirtingumo tendencijas bei pateikti bendrą istorinį žmonijos demografinės raidos modelį. Didžiausią indėlį šioje srityje įnešė JAV demografas *Frank Wallace Notestein* (1902–1983), kurio „demografinio perėjimo“ teorija, atlaikiusi ne vieną bandymą peržiūrėti, tapo šios mokslo disciplinos klasika ir turėjo didžiulę įtaką ne tik tolesniems teoriniams tyrimams, bet ir taikomojo pobūdžio (pvz., šeimos planavimo) mokslo programų plėtrai.

Antroje praėjusio šimtmečio pusėje Europoje ir kitose išsivysčiusiose valstybėse išryškėjusios naujos gyventojų raidos tendencijos ne tik gerokai išplėtė demografinių tyrimų problematiką (pvz., atsirado tokios naujos kryptys kaip sociokultūrinių gimstamumo veiksnių, gyventojų senėjimo pasekmių tyrimai ir t. t.), bet ir paspartino demografijos mokslo integraciją su kitomis disciplinomis – geografija, medicina, sociologija ir kt.

Augant kompleksinių problemų tyrimų poreikiui, greta gyventojų skaičiaus ir sudėties kaitos analizės vis didesnį dėmesį imta skirti sąsajoms tarp gyventojų skaičiaus pokyčių ir socialinių ekonominių, politinių, geografinių, biologinių ir pan. sąlygų. Suprantama, kad demografai šias sąsajas galėjo tirti tik peržengę formaliosios demografijos ribas, glaudžiai bendradarbiaudami su kitų mokslo disciplinų atstovais. Kitaip tariant, išplėsdami savo duomenų ir tyrimų rezultatų naudojimą, demografai atsidūrė įvairių mokslo disciplinų sandūroje. Kaip vaizdingai yra pasakęs šiuolaikinis olandų demografas *Bart J. de Bruijn,* „po demografinės teorijos skėčiu atsidūrė įvairių kitų disciplinų teoriniai požiūriai“[14]*,* arba, kito garsaus XX a. demografo amerikiečio *Nathan Keyfitz* žodžiais tariant,

[14] Bart de Bruijn. Interdisciplinary backgrounds of fertility theory. – PDOD-Paper No. 16, Groningen, April 1993. P. 5.

„demografija atsitraukė nuo savo sienų ir paliko niekieno žemę, į kurią prasiskverbė kitos disciplinos"[15].

Gyventojų tyrimai aprėpė vis daugiau reiškinių, kurie, priklausydami nuo gyventojų raidos ypatumų, savo ruožtu daro poveikį demografiniams procesams, pvz., darbo jėgos potencialas, gyventojų senėjimo pasekmės, gamtos ištekliai, gyventojų skaičiaus „sprogimo" (spartaus didėjimo) ir depopuliacijos (gyventojų skaičiaus mažėjimo) veiksniai ir pasekmės, imigrantų integracija į visuomenę, urbanizacija (miestų augimas) ir t. t.

Skverbdamiesi vis giliau į demografinių bei socialinių procesų tarpusavio sąveikos pažinimą, demografai buvo priversti plėsti tiriamų veiksnių ratą ir atitinkamai praturtinti savo požiūrį į gyventojų tyrimus kitų mokslo disciplinų tyrimo metodais bei jų teorinėmis perspektyvomis. Tokiu būdu demografiniai tyrimai plačiąja prasme – gyventojų tyrimai – tapo glaudžiai susiję su įvairiais socialiniais, humanitariniais ir biomedicinos mokslais: istorija, ekonomika, sociologija, socialine psichologija, teise, geografija, etnografija, antropologija, žmogaus ekologija, žmogaus fiziologija, epidemiologija ir kt.

Glaudus ryšis sieja demografiją su istorija, nes istorija ir yra žmonių kartų seka, jų sukurtos visuomenės socialinės struktūros kaita. Istorinis požiūris į gyventojų atsinaujinimo procesą itin tinka siekiant atskleisti minėto proceso socialinę prigimtį ir socialinį sąlygotumą. Kita vertus, demografija „susilieja" su istorijos mokslu tuomet, kai domimasi demografijos kaip savarankiškos mokslo disciplinos istorija.

Nuolat tvirtėja demografijos ir ekonomikos mokslų ryšiai, nes vis aktualesnis tampa ekonominių veiksnių poveikis demografiniams procesams, taip pat kintančių demografinių procesų įtaka ekonomikos sistemai ir gyventojų materialinei gerovei.

Socialinės psichologijos žinios gali padėti aiškinantis demografinės elgsenos motyvus, kurių vaidmuo labai svarbus siekiant valdyti demografinius procesus, taikyti adekvačią socialinę politiką.

Ne mažiau svarbus yra ir demografijos ryšis su teisės mokslais, nes modernioje visuomenėje įsigalint ir plečiantis įvairaus lygio socialinio reguliavimo priemonėms, demografai siekia išnagrinėti, ar jos turi poveikį (jeigu turi, tai kokį) žmonių demografinei elgsenai.

---

[15] Keyfitz N. Introduction. Biology and Demography / *Keyfitz N. (ed.). Population and biology.* – Ordina Editions, Liege, 1984. P. 1.

Kai demografai nutolsta nuo statistinės duomenų analizės ir įvairių matematinių skaičiavimų ir pabando ne tik aprašyti demografinę situaciją, bet ir atskleisti gyventojų raidos pokyčių priežastis ar įvertinti jų pasekmes, jie susiduria su reiškiniais, kurie susiję su žmonių elgsena (pvz., žmonės tuokiasi sulaukę vis vyresnio amžiaus). Neišsiaiškinę šios elgsenos motyvų, (pvz., kodėl sparčiai daugėja jaunų žmonių, nenorinčių kurti šeimos), demografai negali išsamiai paaiškinti vykstančių demografinių procesų. Taigi demografinės problemos labai dažnai yra susijusios su socialiniais veiksniais, o norėdami jas visapusiškai ištirti, mokslininkai turi palikti formaliosios demografijos ribas ir įžengti į sociologijos sritį.

Sociologams irgi svarbios demografinės žinios apie gyventojus. Vienas iš pirmųjų tai parodė garsusis prancūzų sociologas *Emile Durkheim* (1858–1917), savo veikale „Darbo pasidalijimas visuomenėje“(„De la division du travail social“, 1893) siekęs atskleisti, kad gyventojų skaičiaus didėjimas sukelia visuomenės pokyčius. Nepaisant akivaizdaus demografijos ir sociologijos tarpusavio ryšio, ilgą laiką šios dvi disciplinos vystėsi kaip atskiri ir ypatingi požiūriai į visuomenę. Nors, kaip ką tik pažymėjome, gyventojų skaičiaus ir tankumo klausimai vaidino reikšmingą vaidmenį ankstyvosiose teorijose, vėliau demografiniai bruožai nebuvo laikomi svarbiais visuomenės sociologinėje analizėje. Savo ruožtu dauguma demografų, kaip galėjote suprasti iš istorinės šio mokslo raidos apžvalgos, taip pat ignoravo socialinį ir kultūrinį kontekstą. Šis „veidrodinis“ demografijos ir sociologijos tarpusavio ignoravimas baigėsi besivystant gyventojų teorijoms, istorinei demografijai ir „plačiajai“ demografijos sričiai – gyventojų tyrimams.

Kita vertus, į sociologų akiratį taip pat pateko tie procesai ir reiškiniai, kurie tiesiogiai susiję su demografine visuomenės raida. Antai šiuo metu Tarptautinėje sociologų asociacijoje (*International Sociological Association – ISA*), pagal tyrimų kryptis ir objektą turinčioje daugiau kaip penkiasdešimt tyrimų komitetų, yra ir tokių tyrimų komitetų, kurių objektas – „demografinis“: gyventojai, migracija, senėjimas, šeima (Gyventojų sociologijos, Migracijos sociologijos, Senėjimo sociologijos, Šeimos sociologijos komitetai).

Vykstant demografijos ir kitų mokslų integracijai, plečiantis šios mokslo šakos nagrinėjamų temų ir tyrinėtojų ratui, spartėjo šios disciplinos institucionalizavimo procesas, atsirado ir plėtėsi įvairios pasaulio,

regioninės ir nacionalinės demografų tarpusavio veiklos koordinavimo formos.

Demografiniai tyrimai vykdomi mokslo ir mokymo įstaigose (institutuose, universitetuose ir pan.), juos taip pat atlieka ir valstybinės organizacijos, pvz., vyriausybiniai statistikos departamentai, atitinkamų ministerijų poskyriai ir pan.

Mokslininkus vienija Tarptautinė gyventojų mokslinių tyrimų sąjunga[16] (*International Union for the Scientific Study of Population – IUSSP*), kuri kaip nacionalinių gyventojų komitetų federacija buvo 1947 m. pertvarkyta į savarankišką asociaciją. Ši pasaulinė organizacija vienija daugiau nei 2000 narių iš 130-ties valstybių, kas ketveri metai ji rengia pasaulines konferencijas, kuriose aptariami aktualiausi gyventojų raidos klausimai ir demografinių tyrimų pasiekimai. Kaip ir sociologai, demografai turi įvairių specializuotų mokslinių grupių (pvz., gyventojų ir skurdo, senėjimo, istorinės demografijos, urbanizacijos ir kt.). Vadovaujant Tarptautinei gyventojų mokslinių tyrimų sąjungai, įvairiose pasaulio šalyse leidžiami periodiniai mokslo leidiniai, skirti gyventojų problemoms aptarti, pvz., Jungtinėje Karalystėje publikuojami demografiniai žurnalai „Gyventojų tyrimai“ *(“Population studies*”) ir „Matematiniai gyventojų tyrimai“ („*Mathematical Population Studies*“), Prancūzijoje – „Gyventojai“ (“*Population*”), JAV – „Gyventojų rodiklai“ (“*Population index*”) ir „Tarptautinės migracijos apžvalga“ („*International Migration Review*“), Vokietijoje – „Gyventojų ekonomika“ („*Population Economics*“), Australijoje – „Gyventojų tyrimų žurnalas“ („*Journal of Population Research*“) ir t. t.

Europos demografus buria Europos gyventojų tyrimų asociacija[17] (*European Association for Population Studies* – EAPS). Šiai asociacijai priklauso ne tik mokslininkai, bet ir ir institucijos, jos veiklos statutas patvirtintas 1983 m., o po ketverių metų Suomijos mieste Jyvaskyla įvyko pirmoji senojo žemyno demografų konferencija. Šiuo metu asociacijoje veikia septynios darbo grupės, jos vienija mokslininkus, vykdančius sveikatos, sergamumo ir mirtingumo, migracijos, gimstamumo ir kitus tyrimus. Vadovaujant Europos demografinei asociacijai, leidžiami tokie periodiniai demografijos mokslo leidiniai, kaip „Europos gyventojų žurnalas“ *(„European Journal of Population“)*, „Europos gyventojų tyrimai“ („*European Studies of Population*“) ir kt.

[16] Svetainė internete: http://www.iussp.org/

[17] Svetainė internete: http://www.eaps.nl/

Kaip minėta pirmajame šio skyriaus poskyryje, svarbiausią darbą renkant ir skelbiant duomenis apie įvairių valstybių gyventojus atlieka specialios statistikos įstaigos, pavaldžios tų šalių vyriausybėms. Tarptautiniu mastu šių vyriausybinių organizacijų veiklą organizuoja ir koordinuoja JTO. Šios organizacijos, ypač jos pagrindinių organų – Generalinės asamblėjos, Saugumo tarybos – vaidmuo tarptautinėje politikoje, pvz., sprendžiant karinius konfliktus, įvairias regionines problemas, daugeliui gerai žinomas. Ne mažiau reikšminga JTO veikla kitose srityse, tarp jų ir gyventojų. Viename iš JTO pagalbinių organų – Ekonominėje ir socialinėje taryboje (*Economic and Social Council – ECOSOC*) įkurtas specialius padalinys gyventojų ir demografinės statistikos klausimams[18]. Daug dėmesio gyventojų klausimams skiriama ir regioninių Ekonominės ir socialinės tarybos komisijų (jų yra penkios, iš jų viena – Europoje) veikloje. Antai Jungtinių Tautų Organizacijos Europos ekonomikos komisijos (JTO/EEK, *angl. UN/ECE*) gyventojų aktyvumo padalinys[19] (*Population Activities Unit of the United Nations Economic Commission for Europe – PAU/ECE/UN*) koordinuoja ir iš dalies organizuoja bei finansiškai remia žemyno demografų tyrimus. Šio padalinio iniciatyva įgyvendinta nemažai svarbių tarptautinių projektų, pvz., „Gyventojų politika“ (“*Population policies*”), „Šeimos ir gimstamumo tyrimai“ (“*Fertility and Family Survey*”), „Tarptautinės migracijos Vidurio ir Rytų Europoje tyrimas“ (“*International migration surveys in Central and Eastern Europe*”). Šiuose projektuose dalyvavo ir Lietuvos demografai, o su kai kuriais atliktų tyrimų rezultatais supažindinama kituose knygos skyriuose.

JTO surengė ne vieną pasaulinę konferenciją gyventojų klausimais, jose dalyvavo ne tik mokslininkai, bet ir politikai, šios organizacijos valstybių narių vyriausybių atstovai. Pirmosios pasaulinės gyventojų konferencijos įvyko Romoje 1954 m. ir Belgrade 1965 m. 1974 m. Bukarešte vykusioje konferencijoje buvo priimtas svarbus dokumentas – „Pasaulio gyventojų veiksmų planas“ (“*World population plan of action*”). Vėliau vykusių konferencijų (Mechiko mieste 1984 m. ir Kaire 1994 m.) išvakarėse buvo atliekamos į JTO įeinančių valstybių vyriausybių apklausos, kad būtų galima išsiaiškinti politikų požiūrį į gyventojų problemas. Kai-

[18] JTO Ekonominių ir socialinių reikalų skyriaus Gyventojų padalinys (*Population Division, Department of Economic and Social Affairs, UN*). Svetainė internete: http://www.un.org/esa/population/unpop.htm

[19] Svetainė internete: http://www.unece.org/pau/

ro[20] konferencijoje buvo nustatyti gyventojų politikos principai ir tikslai, nubrėžtos tarptautinio bendradarbiavimo kryptys ir priemonės nacionaliniu lygmeniu, siekiant įtraukti gyventojų raidos klausimus į įvairių šalių socialinės ir ekonominės plėtros strategines programas[21].

Raktažodžiai

Demografijos mokslo raida, duomenys apie gyventojus, statistinė analizė, mokslų integracija, tarptautinės demografų organizacijos, mokslo leidiniai, Jungtinių Tautų organizacija.

Santrauka

1. Demografiniams tyrimams reikia labai išsamių ir tikslių duomenų apie didelių teritorijų gyventojus. Tokią informaciją surinkti vienam mokslininkui ar net jų grupei yra pernelyg sunku – tam reikia didelių išteklių, o šitų paprastai nestokoja tik valstybinės institucijos. Todėl demografijos mokslo raida yra glaudžiai susijusi su nacionalinių valstybių atsiradimu ir jų istorine bei politine raida.

2. Senovės epochų mąstytojų teiginiai apie gyventojus buvo abstraktūs, nepagrįsti patikimais demografiniais duomenimis (tokių duomenų nebuvo) ir dažniausiai išsakomi tik bendrame filosofinių, ekonominių ar politinių idėjų kontekste.

3. Mokslinio požiūrio į gyventojus, arba demografijos kaip mokslinės disciplinos, atsiradimas yra siejamas su John Graunt (1620–1674), jis pirmasis savo teiginius ir išvadas pagrindė sistemingai surinktais ir apibendrintais statistiniais duomenimis. J. Graunt perprato svarbiausias demografijos įžvalgas, kad gyventojų struktūra ir visi demografiniai procesai yra tarpusavyje susiję.

5. Didelį indėlį į šio mokslo raidą įnešė Thomas Robert Malthus (1766–1834), anglų dvasininkas, filosofas ir ekonomistas, jo veikalas

[20] Svetainė internete: http://www.iisd.ca/Cairo.html

[21] Internetinė prieiga: *World Population Plan of Action*. UNITED NATIONS POPULATION INFORMATION NETWORK (POPIN) UN Population Division, Department of Economic and Social Affairs, with support from the UN Population Fund (UNFPA), http://www.un.org/popin/icpd/conference/bkg/wppa.html

„Gyventojų dėsnio tyrimai“ („*Essay of the Principle of Population*“, 1798) iki šiol laikomas vienu svarbiausių demografijos teorinės minties raidoje.

6. Nepaisant įvairių reikšmingų pasiekimų, XVIII–XIX a. tyrimai demografijos srityje nebuvo plėtojami taip sparčiai, kaip buvo galima tikėtis, atsižvelgiant į mokslininkų susidomėjimą gyventojų klausimais – mokslininkų galimybes ribojo duomenų stoka.

7. Demografijos sąvoką pirmą kartą į mokslinį diskursą įvedė prancūzų tyrinėtojas Jean Claude Achille Guillard 1855 m.

8. Duomenų apie gyventojus rinkimas daugumoje Vakarų Europos valstybių ir kai kuriose kitose šalyse (JAV) buvo sutvarkytas tik XIX a. pabaigoje, kai šio darbo ėmėsi specialios valstybinės įstaigos (statistikos departamentai ir pan.). Svarbų postūmį gyventojų statistinei apskaitai tobulėti, demografijos terminams ir rodikliams standartizuoti davė tarptautiniai statistikų kongresai.

9. Į XX a. amžių demografijos mokslas įžengė turėdamas ne tik pavadinimą, bet ir gana išvystytus matematinės statistikos duomenų analizės metodus, tam tikrą teorinę bazę ir gausų tyrinėtojų būrį.

10. XX a. viduryje įvyko posūkis demografijos mokslo raidoje – nuo statistinės analizės pereita prie demografinių procesų priežasčių ir pasekmių teorinių aiškinimų. Antroje praėjusio šimtmečio pusėje Europoje ir kitose išsivysčiusiose valstybėse išryškėjusios naujos gyventojų raidos tendencijos ne tik gerokai išplėtė demografinių tyrimų problematiką, bet ir paspartino demografijos mokslo integraciją su kitomis disciplinomis – geografija, medicina, sociologija ir kt.

? Klausimai pasikartoti

1. Ar demografija kaip mokslo šaka galėjo atsirasti senovės antikoje?
2. Kokiu istoriniu laikotarpiu ypač susidomėta gyventojų problemomis?
3. Kaip galima apibūdinti senovės epochų filosofų ir mąstytojų teiginius apie gyventojus?
4. Su kuo siejamas mokslinio požiūrio į gyventojus, arba demografijos kaip mokslinės disciplinos, atsiradimas?
5. Kokio XVIII a. autoriaus darbai iki šiol laikomi vienais svarbiausių demografijos teorinės minties raidoje?
6. Ar demografijos terminas iš karto prigijo mokslinėje literatūroje?
7. Kokią įtaką gyventojų tyrimams turėjo XIX a. vykę reikšmingi demografiniai pokyčiai?
8. Su kuo buvo susiję demografijos mokslo raidos sunkumai pirmoje XX a. pusėje?
9. Kaip galima apibūdinti demografijos mokslo raidą antroje XX a. pusėje?
10. Kokios tarptautinės mokslininkų organizacijos vienija demografus?
11. Kaip sociologija susijusi su demografija?

1.3. Duomenų apie gyventojus šaltiniai ir rinkimo būdai

Pagrindinis demografinės informacijos šaltinis – **gyventojų statistika**. Aptardami demografijos objektą, pažymėjome, kad šis mokslas užsiima statistiniu gyventojų skaičiaus ir sudėties (kitaip tariant, jų būklės, užfiksuotos tam tikru momentu, pvz., metų pradžioje) bei demografinių įvykių (gimimų, mirčių, santuokų, ištuokų ir pan.) per tam tikrą laikotarpį, pvz., per metus, aprašymu. Šie du gyventojų analizės aspektai nurodo, kad yra du demografinės statistikos tipai:

- **gyventojų būklės statistika.** Jos pagrindą sudaro gyventojų surašymai, o kai kuriose šalyse – ir gyventojų registrai;
- **gyventojų judėjimo statistika.** Ji vedama pasitelkus civilinės būklės aktų registravimą ir atitinkamą klasifikavimą.

Gyventojų surašymai

Gyventojų surašymas (*population census*, angl.) – seniausia ir labiausiai paplitusi gyventojų apskaitos forma. Žodis „census“ (kai kada galime išgirsti kalbant apie „gyventojų cenzą“) yra kilęs ir lotynų kalbos žodžio „*censere*“, reiškiančio įkainoti, vertinti.

Istoriniai demografai turi sukaupę nemažai įrodymų, kad rinkti žinias apie gyventojus pirmiausia paskatino ne moksliniai, bet grynai praktiniai interesai – tokių žinių senovės valstybių valdovams reikėjo, siekiant įvertinti ekonominius ar karinius krašto pajėgumus. Vieni seniausių duomenų apie gyventojų apskaitą pasiekia mus iš senovės Kinijos istoriko ir filosofo *Konfucijaus,* kuris gyveno VI a. p. m. e., veikalų. Jis minėjo ministro *Ju*, valdant imperatoriui *Jao*, 2275 m. p. m. e. atliktą gyventojų ir jų turto apskaitą. Senovės Graikijos istorijoje žinomos vadinamos *Solono* (VI a. p. m. e.) reformos, kurių metu taip pat buvo surašomi gyventojai. Tokių duomenų reikėjo, norint nustatyti nemokamai dalijamos duonos kiekį, reikalingą įgyvendinant valstybės įsipareigojimą laisviesiems gyventojams. Senovės Romoje (V a. p. m. e.), valdant imperatoriui *Servijui Tulijui*, buvo atliekami savotiški gyventojų surašymai – cenzai, o šiems vykdyti buvo paskirti pareigūnai – cenzoriai. Išliko duomenų, jog be kitų apskaitos tikslų, cenzorius turėjo sekti, kad visi santuokinio amžiaus

namų ūkio nariai būtų laiku susituokę, antraip jiems grėsė išsiuntimas į provinciją.

Viduramžių Europoje domėtis gyventojų statistika skatino du pagrindiniai tikslai: reikėjo kontroliuoti iš mokesčių mokėtojų surenkamų pajamų kiekį ir sužinoti vyrų, tinkamų šaukti į kariuomenę, skaičių. Tačiau fiskaliniams ir karybos tikslams atliekama gyventojų apskaita neatitiko tų reikalavimų, kurie keliami gyventojų surašymams – neapimdavo visos valstybės teritorijos, visų gyventojų kategorijų, būdavo atliekama epizodiškai. Be to, gyventojų apskaita pirmiausia buvo pradėta kai kuriuose miestuose – Niurnberge (1449 m.), Strasburge (1473 m.) ir kt., tik po kelių šimtmečių ją ėmė vesti ir valstybės, pvz., Prūsija (1682 m.). Pirmieji šiuolaikinio tipo surašymai įvyko Švedijoje (1749 m.), Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (1790 m.), JAV (1790 m.), Suomijoje (1800 m.).

Iki pat XIX a. amžiaus vidurio surašymai buvo atliekami fragmentiškai ir nesistemingai, jų duomenys buvo sunkiai palyginami. Tačiau per šį laikotarpį buvo parengti metodologiniai ir organizaciniai gyventojų surašymų vykdymo pagrindai, sukurtos pirmosios gyventojų surašymo programos. Per antrąjį gyventojų surašymų raidos etapą, kuris tęsėsi iki XX a. vidurio, buvo nustatyti pagrindiniai gyventojų surašymų principai ir taisyklės, sukurta mokslinė gyventojų surašymo teorija, tobulinama praktika. Gyventojų surašymai aprėpė visas Europos ir Amerikos šalis, taip pat kai kurias Azijos ir Afrikos valstybes. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse jau buvo surašomi trys ketvirtadaliai pasaulio gyventojų.

Trečiasis gyventojų surašymų raidos etapas, prasidėjęs praėjusio šimtmečio viduryje, tęsiasi iki šiol. Nuo 1946 m. bendrąją pasaulio gyventojų apskaitą, remdamasi nacionalinių gyventojų surašymų duomenimis, vykdo JTO Ekonominės ir socialinės tarybos Gyventojų komisija. Šis etapas pasižymi tolesniu gyventojų surašymų organizacijos ir metodologinės bazės tobulinimu, gerėja duomenų kokybė ir jų palyginimo galimybės. Šiuo metu gyventojų surašymai apima beveik visus (apie 98 proc.) pasaulio gyventojų.

Pagal JTO gyventojų ir namų ūkių surašymams 1998 m. priimtas rekomendacijas ir principus gyventojų surašymu vadinamas „procesas, kurio metu renkami, apibendrinami, vertinami, analizuojami ir publikuojami arba kitaip platinami demografiniai, ekonominiai ir socialiniai duomenys apie visus gyventojus, tam tikru laiku gyvenančius šalyje arba

aiškiai apibrėžtoje jos dalyje“[22]. Gyventojų surašymą galime apibūdinti ir taip**: tai yra specialiai organizuotas statistinis tyrimas, vienu metu atliekamas visoje šalies teritorijoje pagal bendrą programą ir metodiką, registruojant kiekvieną stebėjimo vienetą (šalies gyventoją).** Tai yra mokslinės duomenų rinkimo, apdorojimo ir skelbimo operacijos.

Šiuo metu pasaulio valstybėse priimta gyventojų surašymus rengti ne rečiau, kaip kas dešimt metų. Surašymas yra patikimiausias duomenų apie gyventojų skaičių ir jų pasiskirstymą šaltinis, jis išskirtinis tuo, kad apklausiamas kiekvienas šalies gyventojas tuo pat metu, užduodant tuos pačius klausimus. Surašomi ne tik individualiuose namuose arba butuose, bet ir instituciniuose namų ūkiuose (senelių, vaikų globos namuose, kareivinėse, vienuolynuose, įkalinimo, pataisos darbų įstaigose ir kitur) gyvenantys žmonės, taip pat benamiai. Galima sakyti, kad surašymas yra vienintelis būdas gauti informaciją apie kiekvieną šalies gyventoją ir namų ūkį (jo būstą) vienu metu, kitaip tariant, parengti visos šalies gyventojų ir būstų „momentinę fotografiją“. Tai labai svarbi ir nevienadienė akcija, nes duomenims surinkti, apdoroti, suvestinei informacijai parengti reikia daug laiko. Atrodytų, surašymą galima atlikti vieną kartą, o paskui patikslinti duomenis, atsižvelgiant į tai, kiek žmonių per metus gimė, mirė, atvyko į konkrečią gyvenamąją vietovę ar išvyko iš jos. Vis dėlto tai būtų tik įvertinimas, duomenys skirtųsi nuo tikrovės. Kuo daugiau metų praeitų nuo surašymo, tuo paklaida būtų didesnė. Be to, taip neįmanoma atnaujinti informacijos apie gyventojų tautinę sudėtį, kalbines ir socialines-ekonomines charakteristikas.

Pasaulio šalyse gyventojų surašymo duomenys naudojami tam, kad valstybinės įstaigos turėtų tikslią ir išsamią informaciją apie gyventojus, šeimas, taip pat būstus ir jų kokybę. Tokios informacijos reikia rengiant ir įgyvendinant įvairias socialinės politikos priemones ir programas, priimant įstatymus, numatant valstybių socialinės-ekonominės raidos perspektyvas ir kt. Surašymų duomenų reikia ir JTO, kitoms tarptautinėms organizacijoms, Europos Bendrijų statistikos tarnybai (*Statistical Office of the European Communities*), sutrumpintai vadinamai Eurostatu.

---

[22] „*Population census: The total process of collecting, compiling, evaluating, analysing and publishing or otherwise disseminating demographic, economic and social data pertaining, at a specified time, to all persons in a country or in a well delimited part of a country*“. *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuser Revision 1. – Statistical Papers. Series M., No. 67 / Rev. 1, United Nations, New York, 1997, para 1.1. Internetinė prieiga: http://unstats.un.org/unsd/mbs/ddgrid.asp*).

Tarp įvairių valstybių yra didžiulių kultūrinių, socialinių, ekonominių ir politinių skirtumų, todėl gali būti sunku palyginti gyventojų surašymų duomenis, netgi atsakymus į tuos pačius arba panašius klausimus. Tai pirmiausia galima pasakyti apie darbinės veiklos, namų ūkių / šeimų statistiką (pvz., agrarinės ekonomikos regionuose ar šalyse, kuriose yra įvairesnių santuokų formų, tarptautiniai standartai gali būti netinkami ar sunkiai pritaikomi). Siekiant kuo išsamiau palyginti gyventojų surašymo duomenis, XX–XXI a. sandūroje gyventojų surašymai buvo rengiami pagal JTO ir Eurostato rekomendacijas, vartojant tarptautinius sąvokų apibrėžimus. Šiuo metu JTO Ekonomikos ir socialinių reikalų skyriaus Statistikos poskyris (*The United Nations Statistics Division of the Department of Economic and Social Affairs*) rengia 2010 m. Pasaulinę visuotinių gyventojų ir būsto surašymų programą (*The 2010 World Programme on Population and Housing Censuses*), kurią numatoma įgyvendinti iki 2014 metų. Šios programos tikslas – pasiekti, kad visos šalys ir regionai pripažintų ir vadovautųsi vienodais tarptautiniais gyventojų surašymų atlikimo principais, naudotųsi tarptautiniais statistikos rodikliais ir metodais rinkdamos, kaupdamos ir skelbdamos demografinę informaciją.

Pasaulio šalys remiasi JTO parengtomis gyventojų surašymo organizavimo ir atlikimo taisyklėmis bei principais. Tai:

1. centralizuotumas – rengia šalies vyriausybė, dalyvaujant įvairioms valstybės institucijoms;
2. visuotinumas – surašomi visi gyventojai, neleistini praleidimai ar dvigubi skaičiavimai;
3. vienalaikiškumas – gyventojai surašomi nustatytu kritiniu laiko momentu ir nustatyta tvarka;
4. metodologijos vienodumas – naudojama vienoda visai teritorijai surašymo programa, metodai, stebėjimo būdai ir trukmė;
5. registracijos individualumas;
6. teritorinis vientisumas – visos valstybės teritorijos aprėpimas;
7. apsisprendimas – žinias apie save teikia gyventojai be dokumentinio pagrindimo, apklausos būdu;
8. periodiškumas – atliekami vidutiniškai kas dešimt metų.

Planuojant visuotinius gyventojų surašymus, svarbiausias dėmesys skiriamas užtikrinti jų tarpusavio ryšiui su kitais demografinės informa-

cijos šaltiniais (einamąja gyventojų statistika, gyventojų registrais, atrankiniais tyrimais[23], pvz., šeimų biudžeto tyrimais, darbo jėgos tyrimais ir kt.).

Gyventojų surašymus organizuoja šalių vyriausybės ir jų atitinkami padaliniai, dažniausiai statistikos institucijos (departamentai). Gyventojų surašymų atlikimą reglamentuoja specialūs įstatymai ir šalių vyriausybių potvarkiai (nutarimai), kuriuose yra apibrėžiami gyventojų surašymo tikslai, surašymo laikas ir objektas, aptariami surašymo organizavimo ir gautų duomenų naudojimo principai. Prieš organizuojant surašymą paprastai yra parengiamas specialus planas, jį sudaro dvi dalys: organizacinė ir programinė-metodinė.

Organizacinė dalis – tai savotiškas konkretus surašymo planas, paaiškinimai ir nurodymai, kaip jis turėtų būti atliekamas. Programinėje-metodinėje dalyje apibrėžiami surašymo tikslai, uždaviniai ir objektas (paprastai surašymų metu yra renkami duomenys apie kiekvieną šalies gyventoją ir apie kiekvieną namų ūkį / šeimą, taigi yra du stebėjimo objektai / vienetai). Suformulavus surašymo tikslus, uždavinius ir nustačius stebėjimo objektą, sudaroma stebėjimo ir surašymo programa, t. y. klausimai, į kuriuos turės atsakyti apklausiami žmonės, taip pat registruotini požymiai apie stebėjimo objektus. Surašymo programos klausimai išdėstomi specialiame statistiniame formuliare, vadinamame surašymo lapu. Kartu yra parengiama speciali instrukcija (nurodymai) surašinėtojams. Statistinis formuliaras ir instrukcija vadinami statistiniu instrumentarijumi.

Surašymo lapo klausimus galima skirstyti į šias pagrindines grupes:

- adreso (miestas, vietovė, gatvė, namo ir buto numeriai, gyventojo pavardė, vardas) – šios informacijos gali prireikti kilus būtinumui patikslinti duomenis;
- demografiniai – ryšys su namų ūkio / šeimos nariu, kuris įrašytas pirmas, taip pat lytis, amžius, šeiminė padėtis ir pan.;
- etniniai – tautybė, gimtoji kalba, kita kalba, kuria kalba ir kt.;
- išsilavinimo – raštingumas, išsilavinimo lygis, mokslo įstaigos, kurioje mokėsi, ir kt.;

[23] Šie atrankiniai tyrimai pagilina žinias apie tam tikrus klausimus, kurie buvo tiriami surašymo metu, arba tiria papildomas problemas – galima sakyti, kad gyventojų surašymai tarnauja kaip savotiškas karkasas (sistema, struktūra) atrankiniams tyrimams.

- socialiniai-ekonominiai – užsiėmimas, pragyvenimo lėšų šaltinis, darbovietė, pareigos ir kt.
- papildomi klausimai, pvz., apie būstą, gyvenimo sąlygas;
- papildomi klausimai apie demografinius įvykius, įvykusius praeityje, pvz., klausimas moterims apie vaikus, kuriuos jos pagimdė, ir pan.

Siekdami nuosekliai aptarti, kaip atliekamas gyventojų surašymas, pasiremsime konkrečiu pavyzdžiu – 2001 m. balandžio mėn. Lietuvos gyventojų ir būstų visuotiniu surašymu. Šis surašymas buvo atliekamas, Lietuvos Respublikos Seime 1999 m. birželio 10 d. priėmus specialų įstatymą[24], kuriame buvo nustatytas surašymo tikslas ir apibrėžti pagrindiniai jo organizavimo principai:

- Surašymas buvo rengiamas Lietuvos Respublikos gyventojų skaičiui ir pasiskirstymui gyvenamosiose vietovėse ir administraciniuose teritoriniuose vienetuose bei gyventojų demografinei, socialinei-ekonominei sudėčiai nustatyti, duomenims apie būstus ir jų kokybę gauti.
- Organizuoti surašymą buvo pavesta Statistikos departamentui prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Vyriausybės sudarytai Vyriausiajai gyventojų surašymo komisijai.

Kadangi gyventojų surašymas paprastai vyksta tam tikrą laikotarpį (pvz., vieną dvi savaites), svarbu parinkti vadinamąjį *kritinį surašymo momentą* – t. y. tam tikrą dieną ir valandą, kuriai priskiriami duomenys. Tai reiškia, kad neatsižvelgiant, kada pildomas surašymo lapas, buvo fiksuojami duomenys apie visus asmenis, kurie kritiniu surašymo momentu metu gyveno, kitaip tariant, buvo surašomi visi, gimę *iki* šios dienos / valandos ir mirę vėliau (surašymo laikotarpiu), bet kritiniu surašymo momentu dar buvę gyvi.

2001 metų visuotinio surašymo įstatymas taip pat nustatė surašymo laiką – *kritiniu surašymo momentu* buvo pasirinkta 2001 m. balandžio 5 d. 24 val., o pats surašymas negalėjo trukti ilgiau kaip 10 kalendorinių dienų.

2000 m. balandžio mėn. priimtas specialus Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas, kuriame buvo išdėstytas visų svarbiausių darbų

[24] Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų 2001 metų visuotinio surašymo įstatymas, Nr. VIII-574, priimtas 1999 m. birželio 10 d. (Valstybės žinios, 1999. Nr. 56-1811).

planas bei atsakingi vykdytojai. Taip pat buvo numatyta, kokie asmenys galės atlikti surašymą, kokios bus surašinėtojų pareigos, kaip jie bus apmokyti. Surašinėtojams buvo parengti specialūs metodiniai nurodymai, kaip pildyti surašymo lapą[25]. Gyventojai buvo surašomi jų gyvenamojoje vietoje, numatant, kad vienas surašymo darbuotojas surašys mieste vidutiniškai 350, kaime – 250 gyventojų, aplankydamas kiekvieną ataskaitinį vienetą (gyventoją / namų ūkį) ir pats užpildydamas surašymo lapą. Kad gyventojų surašymas būtų tikslesnis, miesto ir kaimo teritorijos buvo paskirstytos surašymo apylinkėmis, buvo sudaryti gyvenamųjų namų ir kitų pastatų, kuriuose galėjo būti būstų, sąrašai. Surašymo darbus organizavo gyventojų surašymo komisijos, sudarytos kiekvienoje savivaldybėje, o kaimo vietovėse – seniūnai, vietos statistikos įstaigos. Kitaip tariant, buvo parengtas organizacinis surašymo-stebėjimo planas, kuriame detaliai nurodyta, kas ir kaip atliks surašymą.

2001 m. balandžio mėn. Lietuvos gyventojų surašymo metu buvo surinkti duomenys ne tik apie visus šalies gyventojus ir namų ūkius, bet taip pat ir informacija apie būstus.

Daugumoje apylinkių surašymas buvo baigtas per aštuonias dienas, sudėtingesnėse gyventojų išsidėstymo požiūriu – per dešimt dienų. Dėl kokių nors priežasčių nesurašytiems asmenims buvo sudarytos sąlygos užsirašyti ir vėliau. Surašymo lapuose įrašyti gyventojai buvo tikslinami su Gyventojų registru, pagal nuolatines gyvenamąsias vietas buvo paskirstyti būtinosios tarnybos kariai, surašyti ligoninėse, įkalinimo įstaigose ir kituose instituciniuose namuose buvę asmenys. Buvo gauti Lietuvos piliečių, dirbančių Lietuvos ambasadose ir tarptautinėse organizacijose, bei jų šeimų surašymo duomenys. 2001 metų spalio 30 dieną Statistikos departamentas paskelbė pirmuosius duomenis, kiek surašyta gyventojų, kiek iš jų vyrų ir moterų, kaip jie išsidėstę Lietuvos teritorijoje[26].

2000–2001 metais, rekomendavus JTO, gyventojų ir būstų surašymai buvo atliekami daugelyje pasaulio šalių. Tai rodo 1.1. lentelės duomenys.

---

[25] Surašymo darbuotojo vadovėlis. – Statistikos departamentas, Vilnius, 2001.

[26] Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1198

1.1. lentelė. Gyventojų surašymai XX–XXI amžių sandūroje

Surašymo data		Šalis
1999 m.	kovas	Prancūzija
2000 m.	sausis	Mongolija
	vasaris	Meksika
	kovas	Estija, Latvija
	balandis	Jungtinės Amerikos Valstijos
	spalis	Japonija, Turkija
	lapkritis	Kinija
	gruodis	Suomija, Šveicarija
2001 m.	sausis	Danija, Nyderlandai
	vasaris	Liuksemburgas, Vengrija
	kovas	Belgija, Bulgarija, Čekija, Graikija, Indija, Islandija, Portugalija
	balandis	Airija, Albanija, Didžioji Britanija, Lietuva
	gegužė	Austrija, Kanada

Kitą gyventojų ir būstų surašymą Lietuvoje numatoma atlikti 2011 m. Surašymas bus atliktas pagal JTO/EEK ir Eurostato rekomendacijas dėl gyventojų ir būstų 2010 m. surašymų[27].

Istorinė Lietuvos gyventojų surašymų apžvalga

Duomenys apie Lietuvos gyventojus buvo renkami dar XIII a. Apskaitos rezultatai buvo naudojami nustatant, kiek žmonių gali mokėti mokesčius ir kiek yra vyrų, tinkančių kariauti. Lietuvos istoriniuose šaltiniuose minimas pirmasis visuotinis „žemininkų“ surašymas, įvykęs 1528 m. Iki 1789 m. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyventojai buvo skaičiuojami pagal „dūmų“ (sodybų, turinčių ugniakurą), arba kiemų, skaičių, tačiau tokie duomenys nebuvo tikslūs, nes kiekviename kieme gyveno nuo 5 iki 9 žmonių. Tikslesnius gyventojų apskaitos duomenis

[27] Rekomendacijos dėl gyventojų ir būstų 2010 surašymų. Parengė JTO Europos ekonomikos komisija ir Europos Bendrijų statistikos tarnyba. Priėmė Europos statistikų konferencija 2006 m. birželio mėn. – Ženeva: Jungtinės Tautos, 2006. Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1930

buvo bandyta gauti 1789 m., bet tuo metu nebuvo surašomi privilegijuoti sluoksniai: bajorai ir dvasininkai. Po vienerių metų (1790 m.) surašytos visos tuometės gyventojų grupės, todėl šį gyventojų surašymą galime laikyti pirmuoju visuotiniu gyventojų surašymu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Šis surašymas išsiskyrė programos platumu: jo metu buvo surinkti duomenys apie gyventojų amžių ir lytį, socialinę priklausomybę, profesiją, tikybą, tautybę, šeiminę padėtį. Surašymą atliko tvarkančiosios komisijos, naudotos „liustracijos“ knygos, kuriose buvo surašomos bajorams priklausančios vietovės ir jose esančių „dūmų“ (kiemų) bei atskirų kiemų gyventojų skaičius.

1897 m. buvo surengtas pirmasis Rusijos imperijos visuotinis gyventojų surašymas. Lietuva tuo metu jai priklausė, todėl ir jos gyventojai 1897 m. buvo surašyti pagal bendrą programą, buvo nurodomi lyties, tikybos, verslo, amžiaus ir kiti požymiai.

1918 m., paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, kilo būtinybė surengti visuotinį gyventojų surašymą, tačiau tai buvo atlikta tik 1923 m., nustačius valstybės sienas. Šio surašymo medžiagos apdorojimas (pagal iš anksto parengtą programą) tęsėsi visus 1924 m. ir keletą 1925 m. mėnesių. Surašymo metu gauti duomenys buvo pateikti visuomenei atskirame leidinyje lietuvių ir prancūzų kalbomis (Lietuvos Respublikos centrinis statistikos biuras, „Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys”, Kaunas, 1926 m.).

Tarybiniu laikotarpiu vykę 1959 m., 1970 m., 1979 m. ir 1989 m. sąjunginiai gyventojų surašymai buvo atliekami pagal Maskvoje įsikūrusios TSRS centrinės statistikos valdybos parengtą programą ir apdorojimo tvarką. Surašymai vykdavo sausio mėnesį, kai gyventojų migracija būdavo mažiausia, ir trukdavo 8–10 dienų. Žinios apie gyventojus buvo renkamos pagal gyvenamąją vietą, apklausiant kiekvieną asmeniškai, išskyrus vaikus, sunkiai sergančius ligonius ir laikinai išvykusius asmenis. Sąjunginiai gyventojų surašymai atspindėjo to meto visuomenės socialinę sudėtį, todėl duomenys pagal kai kuriuos rodiklius yra nepalyginami su dabartiniais.

Kaip jau skaitėte, pirmasis nepriklausomybę atgavusios Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas įvyko 2001 metų balandžio mėnesį.

Demografinė (einamoji) statistika

Demografinė statistika, arba einamoji gyventojų judėjimo statistika (*vital statistics*, *angl.*), yra demografinių įvykių apskaita – **nuolatinis statistinių duomenų apie natūralų (registruojami gimimai ir mirtys), socialinį (registruojami civilinės būklės pakeitimai – santuokos, ištuokos) ir migracinį (registruojami persikėlimai iš vienos gyvenamosios vietovės / šalies į kitą) gyventojų judėjimą rinkimas, apdorojimas ir skelbimas**. Remiantis JTO apibrėžimu[28], galima teigti, jog demografinė (einamoji) gyventojų statistika yra procesas, apimantis tiek informacijos apie demografinius įvykius rinkimą, registruojant šių įvykių ir su jais susijusių asmenų charakteristikas, tiek ir statistinių duomenų kaupimą, apdorojimą, analizę, įvertinimą bei platinimą.

Daugumoje valstybių demografiniai įvykiai fiksuojami specialioje civilinės registracijos sistemoje, kuri užtikrina nepertraukiamą duomenų apskaitą ir kurią organizuoja specialios statistikos įstaigos, pavaldžios vyriausybei. JTO apibūdino šią sistemą kaip nuolatinį, nepertraukiamą, ilgalaikį, privalomą gimimų, mirčių, vedybų užrašymą, registruojant įvykį ir jo charakteristikas pagal kiekvienos šalies reikalavimus.

1953 m. JTO parengė ir priėmė specialias rekomendacijas[29] šalims, kuriose buvo sukurta ar planuojama sukurti demografinių įvykių civilinės registracijos sistemą, kaip šią statistiką pagerinti ir standartizuoti. Šios rekomendacijos buvo kelis kartus (1970 m. ir 1999 m.) peržiūrėtos, atsižvelgiant į demografinės statistikos tobulėjimą, praktikos poreikius ir naujas galimybes, kurios atsirado dėl sparčios informacinių technologijų plėtros. Šiuo metu pasaulio šalys vadovaujasi antrąja, pataisyta „Demografinės (einamosios) statistikos principų ir rekomendacijų“ redakcija[30].

---

[28] „*A vital statistics system is defined as the total process of (a) collecting information by civil registration or enumeration on the frequency of occurrence of specified and defined vital events, as well as relevant characteristics of the events themselves and of the person or persons concerned, and (b) compiling, processing, analysing, evaluating, presenting and disseminating these data in statistical form*“ (*Principles and Recommendations for a Vital Statistics System Revision 2. Series M, No.19. – United Nations, New York, 2001. P. 3.)*

[29] *Principles for a Vital Statistics System: Recommendations for the Improvement and Standardization of Vital Statistics*. Doc. ST/STAT/SER.M/19.– New York: United Nations, 1953.

[30] *Principles and Recommendations for a Vital Statistics System Revision 2. Series M, No.19. United Nations, New York, 2001. P. 3.)* Internetinė prieiga: http://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesM/SeriesM_19rev2E.pdf

Įrašų apie demografinius įvykius reikia visų pirma patiems piliečiams – jais remiantis kiekvienam įteikiami gimimo, santuokos ir kt. liudijimai, kurie yra asmens tapatybę įrodantys dokumentai, būtini įvairiais gyvenimo atvejais. Kita vertus, demografinė statistika, kuri gaunama apibendrinus šiuos administracinius įrašus, yra vienas iš plačiausiai pasaulyje naudojamų statistinės informacijos šaltinių. Ši statistika reikalinga politikams, ekonomistams, verslininkams ir mokslininkams – jos pagrindu rengiamos demografinės prognozės, įvairios valstybinės ar regionų socialinės-ekonominės raidos programos, draudimo kompanijų ar privačių firmų (pvz., farmacijos įmonių) verslo planai ir kt.

Einamoji gyventojų judėjimo, arba demografinių įvykių, apskaita Europoje istoriškai susiformavo XV–XVI a. iš bažnytinių įrašų apie krikštynas, santuokas ir laidotuves (prisiminkite tai, ką skaitėte apie demografijos mokslo pradininką John Graunt!). Tačiau bažnytinė registracija nebuvo visuotinė, paprastai buvo fiksuojamos apeigos, o ne patys įvykiai. Pirma nuosekli bažnyčios registrų sistema buvo sukurta Švedijoje 1608 m., kiek vėliau – Suomijoje (1628 m.), Danijoje (1646 m.). Tačiau šie duomenys nebuvo apibendrinami valstybių mastu. Beveik po dviejų šimtmečių (1804 m.) Prancūzijoje, remiantis Napoleono Kodeksu, valstybės institucijos buvo įpareigotos registruoti ir kaupti, apibendrinti duomenis apie gimimus, santuokas ir mirtis. XIX a. pradžioje prie civilinės demografinių įvykių registracijos sistemos perėjo Didžioji Britanija, daugelis kitų Europos valstybių. Tuo tarpu Rusijos imperijoje buvo atliekama vien bažnytinė registracija, civilinė tvarka įvesta tik po 1918 m. revoliucijos. Dar vėliau tai įvyko JAV – šalies mastu ši sistema įsigaliojo tik XX a. ketvirto dešimtmečio pradžioje, nes čia demografinių įvykių apskaitos tvarka priklausė nuo atskirų valstijų įstatymų. Lietuvoje privaloma civilinė demografinių įvykių registracija įsigaliojo tik 1940 m., pradėjus taikyti Rusijos santuokos, šeimos ir globos įstatymų kodeksą. Bažnyčia buvo įpareigota nuo 1940 m. rugpjūčio 14 d. nutraukti įvykių registravimą metrikų knygose.

Šiuo metu demografinių įvykių statistikos sistemos, vadovaujantis JTO rekomendacijomis, sukurtos visose pasaulio valstybėse. Todėl įvairius nacionalinius demografinės statistikos duomenis galima tarpusavyje lyginti, o pasauliniu mastu juos apibendrina JTO. Ji renka daugiau kaip 230-ties pasaulio valstybių duomenis, kurie apibendrinami „Demografijos

metraštyje“ (*Demographic Yearbook*). Šis statistikos rinkinys leidžiamas nuo 1948 m. Jame pateikiami duomenis apie gyventojų skaičių ir sudėtį, gimimus, mirtis, santuokas ir ištuokas įvairiose valstybėse, taip pat papildoma informacija apie kitokias gyventojų charakteristikas (ekonominį aktyvumą, išsimokslinimą, etninę sudėtį, namų ūkių sudėtį ir kt).

Europos Sąjungos (ES) valstybių narių einamosios gyventojų judėjimo statistikos duomenis kaupia, apibendrina, analizuoja ir viešina Eurostatas[31]. Tai organizacija, kuri kartu su nacionalinėmis statistikos įstaigomis, ministerijomis, agentūromis, ir centriniais bankais, renkančiais oficialius statistikos duomenis Europos Sąjungos valstybėse narėse ir Islandijoje, Norvegijoje bei Lichtenšteine, sudaro bendrą Europos statistikos sistemą (*European Statistical System, ESS*). Eurostato vaidmuo – teikti bendrijos veiklos tikslams planuoti ir įgyvendinti būtinus patikimus ir palyginamus statistikos duomenis ES lygmeniu ir derinti statistinius duomenis bendradarbiaujant su nacionalinėmis statistikos įstaigomis. ESS savo darbą koordinuoja su įvairiomis tarptautinėmis organizacijomis (JTO, Pasaulio banku ir kt.). Eurostatas kasmet skelbia demografinę informaciją specialiuose, pvz., „Gyventojų statistika“ (“P*opulation statistics”*[32]) ar bendruosiuose statistikos rinkiniuose, pvz., „Europa skaičiais“ (“*Europe in figures”*), „Eurostato metraštis“ (“*Eurostat Year Book”*[33]).

Lietuvoje šią sistemą sudaro vyriausybinės įstaigos – miestų ir rajonų civilinės metrikacijos skyriai, apylinkių tarybos, kurios savo veikloje laikosi tam tikrų griežtai nustatytų standartų.

Norint gauti tikslius ir visa aprėpiančius duomenis, gimimų, mirčių ir santuokų, ištuokų registravimo sistema turi:

- užtikrinti, kad įrašai apie kiekvieną gimimo, santuokos, ištuokos ir mirties įvykį būtų daromi vadovaujantis bendra, suvienodinta tvarka;
- pateikti įrašus tokia forma, kad jie vėliau galėtų būti statistiškai apdorojami;

---

[31] Svetainė internete: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1090,30070682,1090_33076576&_dad=portal&_schema=PORTAL

[32] Naujausias leidinys: Population statistics 2006 edition. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. Internetinė prieiga: http://www.nidi.knaw.nl/en/projects/270601/

[33] Naujausias leidinys: Eurostat Year Book 2006–2007. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. Internetinė prieiga: http://www.eustatistics.gov.uk/publications/publicationlist/eurostat--year--book--2006-2007.asp

- duomenys turi būti pateikiami ta data, kada jie įvyko, o ne ta, kada jie buvo registruoti, todėl yra nustatomas galimas laiko tarpas tarp įvykio ir jo registravimo.

Lietuvos statistikos departamentas traukia į apskaitą šiuos pagrindinius demografinius įvykius: gimimus, mirtis, santuokas ir ištuokas.

Gimimas registruojamas vaiko gimimo vietos arba jo tėvų (ar vieno iš jų) gyvenamosios vietos civilinės metrikacijos įstaigoje. Gyvo vaiko gimimas turi būti įregistruojamas per tris mėnesius nuo jo gimimo dienos, suteikiant jam asmens kodą, įrašant gimimo įrašą ir išduodant gimimo liudijimą. Surašant gimusiuosius, registruojami tik gyvi gimę kūdikiai, t. y. tie, kurie iš karto po gimimo parodė pirmuosius gyvybės požymius (savarankiško kvėpavimo ir širdies plakimo), jeigu jie svėrė mažiausiai 500 g ir motinos nėštumo trukmė buvo mažiausiai 22 savaitės. Iki 1991 m. Lietuvoje buvo vadovaujamasi TSRS sveikatos apsaugos ministerijos nustatytais standartais (į gimusiųjų skaičių buvo įtraukiami naujagimiai, svėrę ne mažiau nei 1000 g, esant motinos nėštumo trukmei iki 28 savaičių).

Mirtis registruojama, remiantis ją patvirtinančio gydytojo išrašytu medicininiu mirties liudijimu, kuriame nurodyti demografiniai duomenys apie mirusįjį ir mirties priežastis. Gydytojas įrašo pagrindinės mirties priežasties kodą. Medicininis mirties liudijimas atiduodamas giminaičiams, o šie per tris dienas privalo įregistruoti mirtį civilinės metrikacijos įstaigoje. Civilinės metrikacijos įstaiga įrašo mirties įrašą ir išduoda mirties liudijimą.

Santuoka registruojama vieno iš susituokiančiųjų arba jų tėvų gyvenamosios vietos civilinės metrikacijos įstaigoje. Čia įrašomas santuokos sudarymo įrašas ir išduodamas santuokos liudijimas. Jei tuokiamasi bažnyčioje, tai atitinkamos religinės bendruomenės įgaliotas asmuo privalo per dešimt dienų pranešti apie santuokos sudarymą teritorinei civilinės metrikacijos įstaigai.

Santuoka laikoma nutraukta nuo teismo sprendimo ją nutraukti įsiteisėjimo dienos. Teismas per tris darbo dienas privalo išsiųsti sprendimo kopiją civilinės metrikacijos įstaigai, kuri įregistruoja santuokos nutraukimo faktą. Civilinės metrikacijos įstaiga įrašo santuokos nutraukimo įrašą ir abiem buvusiems sutuoktiniams išduoda ištuokos liudijimus.

Fiksuojant demografinį įvykį, aprašomi ir jo svarbiausi ypatumai (pvz., vieta, laikas ir pan.), taip pat asmenų, susijusių su šiuo įvykiu, socialiniai demografiniai duomenys (pvz., besituokiančiųjų amžius, pilietybė, buvusi santuokinė padėtis; išsituokusiųjų amžius, pilietybė; gimusio vaiko motinos amžius, santuokinė padėtis, gimusio santuokoje vaiko tėvo amžius; mirusiojo asmens lytis, amžius, mirties priežastis).

Gimimo, mirties, santuokų, santuokų nutraukimo įrašų antrieji egzemplioriai (kopijos) du kartus per mėnesį siunčiami Gyventojų registro tarnybai. Šie duomenys suvedami į Gyventojų registro duomenų centrinę bazę, iš kurios, tiesiogiai prisijungus, jie perduodami Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės specialiam padaliniui – Demografinės statistikos skyriui. Šis skyrius apibendrina ir nagrinėja einamąją informaciją apie demografinius įvykius, rengia ir publikuoja demografinės statistikos leidinius, kurių vienas svarbiausių – kasmet leidžiamas „Demografijos metraštis“[34]. Statistiniai duomenys apie Lietuvos gyventojus pateikiami ir kituose Statistikos departamento spaudiniuose („Lietuvos statistikos metraščiuose“, leidiniuose „Moterys ir vyrai Lietuvoje“ ir kt.).

Kiti demografinės informacijos šaltiniai

Gyventojų registrai

Terminu „gyventojų registras“ bendriausia prasme apibūdinamas atitinkamos šalies piliečių (gyventojų) sąrašas, kurį sudaro pagrindiniai duomenys apie juos, kiekvienam asmeniui priskiriant tam tikrą identifikavimo numerį, arba kodą.

Šiuolaikinių gyventojų registrų istorinės ištakos siejamos su parapijiečių sąrašais, kurie buvo daromi daugelio Europos šalių bažnyčiose. Civiliniai gyventojų registrai atsirado XIX a. pabaigoje, kai įvairioms socialinės paramos programoms rengti ir įgyvendinti reikėjo žinių apie įvairių vietovių / miestų gyventojus. Poreikis sukurti nacionalines gyventojų registro sistemas kilo Skandinavijos regiono gerovės valstybėse po

[34] Naujausias leidinys: Demografijos metraštis (Demographic Yearbook), 2006. Vilnius: Statistikos departamentas, 2007. Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/catalog/viewfree/?id=1095

Antrojo pasaulinio karo, septintajame dešimtmetyje registrų informacija buvo pradėta kaupti elektroninėse duomenų bazėse. Praėjusio amžiaus paskutinio dešimtmečio pabaigoje nacionalines gyventojų registro sistemas sukūrė dauguma Europos valstybių. Nors šios sistemos gana skirtingos, visose jose kaupiama tokia informacija apie kiekvieną šalies gyventoją: identifikavimo numeris (asmens kodas), pavardė, gimimo data ir lytis, santuokinis statusas / šeiminė padėtis. Kai kurios valstybės apsiriboja šiais pagrindiniais duomenimis, kitos kaupia ir papildomą informaciją, pvz., nurodo tautybę, fiksuoja asmens gyvenamąją vietą / adresą, vaikų skaičių. Dalis nekintamos informacijos apie kiekvieną asmenį slypi asmens kode, kuriame pagal skaitmenų seką galima nustatyti, pvz., gimimo datą arba lytį. Kai kuriose šalyse, be Gyventojų registro, yra sukurti įvairūs specializuoti administraciniai registrai (pvz., pajamų, dirbančiųjų ir bedarbių, švietimo ir kt.), todėl atliekant visuotinius gyventojų surašymus surašinėtojams nebūtina aplankyti kiekvieną gyventoją namuose – visą reikiamą informaciją pagal asmens kodą galima surinkti iš specializuotų registrų, esančių elektroninėse duomenų bazėse (pvz., Norvegijoje 2001 m. per visuotinį gyventojų surašymą buvo surinkta informacija iš 30-ties specializuotų papildomų registrų). Vienas svarbiausių reikalavimų, kurie keliami Gyventojų, taip pat ir kitiems specializuotiems registrams, yra būtinybė užtikrinti kaupiamos informacijos slaptumą – kiekvienas asmuo turi jaustis visiškai saugus, kad duomenys apie jį niekada nebus paviešinti.

Mūsų šalies Gyventojų registras tvarkomas pagal Lietuvos Respublikos gyventojų registro įstatymą, kurio pirmoji redakcija buvo priimta 1992 m.[35], Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymą ir kitus teisės aktus, šį darbą atlieka speciali įstaiga – Gyventojų registro tarnyba prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos[36]. Registre tvarkomi šie *Lietuvos Respublikos piliečių*[37]*, taip pat asmenų be pilietybės ir kitų valstybių*

[35] Lietuvos Respublikos gyventojų registro įstatymas Nr. VIII-1085 // Valstybės žinios. 1992. Nr. 5-78; 1999, Nr. 28-793; 2006, Nr. 65-2387 Internetinė prieiga: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=233559

[36] Svetainė internete: http://www.gyvreg.lt/

[37] Pagal Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymą, priimtą 2002 m. rugsėjo 17 d. (Nr. IX-1078), Lietuvos Respublikos piliečiai yra asmenys, iki 1991 m. lapkričio 4 d. įgiję Lietuvos Respublikos pilietybę pagal 1989 m. lapkričio 3 d. priimtą Pilietybės įstatymą (jame buvo taikytas vadinamasis „nulinis variantas“: Lietuvos pilietybė galėjo būti suteikta visiems Lietuvos Respublikos gyventojams, kurie iki tos datos gyveno, turėjo legalią registraciją ir išreiškė norą tapti Lietuvos piliečiais), taip pat kurių kitų kategorijų gyventojai: iki 1940 m. birželio 15 d. turėję Lietuvos pilietybę, jų vaikai, vaikaičiai ir

piliečių, deklaruojančių gyvenamąją vietą Lietuvoje ar registruojančių asmens civilinės būklės pasikeitimus Lietuvos Respublikos institucijose, asmens duomenys: asmens kodas; vardas (vardai); pavardė (pavardės); lytis; gimimo data; pilietybė (pilietybės); gimimo vieta; gyvenamoji vieta; atvykimo į gyvenamąją vietą data; jeigu išvyksta gyventi į užsienį, – išvykimo vieta (valstybė) ir išvykimo data; jeigu nuolat gyvena užsienyje, – valstybė; šeiminė padėtis ir jos pasikeitimo data; mirties data; tėvų, vaikų ir sutuoktinių asmens kodai; jeigu asmens kodai nesuteikti, – kiti asmens duomenys, pagrįsti dokumentais ir nurodyti registro nuostatuose; tautybė.

Atrankiniai ir specializuoti gyventojų tyrimai

Atrankiniai ir specializuoti gyventojų tyrimai yra svarbus papildomos informacijos apie gyventojus šaltinis. Kaip ir visuotiniai gyventojų surašymai, paprastai atliekami apklausos būdu, jų metu yra renkama papildoma, kur kas platesnė ir detalesnė informacija, kurios negalima gauti per visuotinius surašymus. Tačiau atrankinių tyrimų objektas yra tik dalis gyventojų – tam tikros grupės, pasirinktos pagal mokslines sociologinės atrankos taisykles. Pagal atrankos būdus tokių tyrimų išvados ne visada gali būti taikomos generalinei visumai, t. y. visiems šalies (arba tam tikro regiono) gyventojams. Kita vertus, atliekant tokius tyrimus ne visada pasiseka išvengti atrankos paklaidų – tai irgi gali sumažinti rezultatų patikimumą. Skirtingai nuo gyventojų surašymų, atrankiniai tyrimai gali būti atliekami tiek valstybės institucijų, tiek ir mokslo įstaigų, mokslininkų grupių ar pavienių tyrėjų iniciatyva. Yra du atrankinių tyrimų tipai: vienkartiniai ir periodiniai.

Vienkartinių tyrimų tikslas – labiau pažinti įvairias specifines problemas, jie atliekami pagal specialiai parengtą metodologiją, naudojant originalias apklausos anketas ar kitas sociologinio tyrimo priemones. Vienkartinius tyrimus dažniausiai atlieka mokslininkai. Nemaža tokių specializuotų demografinių tyrimų vyko ir Lietuvoje.

---

provaikaičiai (jeigu šie asmenys, jų vaikai, vaikaičiai ar provaikaičiai nerepatrijavo); asmenys, 1919 m. sausio 9 d.–1940 m. birželio 15 d. nuolat gyvenę dabartinėje Lietuvos Respublikos teritorijoje, taip pat jų vaikai, vaikaičiai ir provaikaičiai, jeigu jie Pilietybės įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyveno ir šiuo metu gyvena Lietuvos Respublikos teritorijoje ir nėra kitos valstybės piliečiai; lietuvių kilmės asmenys, jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai. (Valstybės žinios, 2002 10 02. Nr. 95.)

Tarptautinis projektas „Gimstamumo ir šeimos tyrimas“ (Fertility and Family Survey – FFS)

Šį tyrimą[38] sumanė ir koordinavo JTO Europos ekonomikos komisijos Gyventojų aktyvumo padalinys (PAU/ECE/UN). Svarbiausias projekto tikslas – surinkti apie gimstamumą ir šeimą duomenis, kurie būtų naudingi rengiant veiksmingas šeimos politikos priemones. Siekiant šio tikslo, buvo iškelti tokie uždaviniai:

- Remiantis bendra metodologija (bendru standartizuotu klausimynu), kurį parengė PAU/ECE/UN kartu su daugelio šalių tyrimų centrais, atlikti gyventojų apklausas maždaug 20-tyje šalių, tarp jų Vidurio ir Rytų Europos valstybėse.
- Remiantis nacionalinių tyrimų (apklausų) rezultatais, sukurti tarptautiniu mastu palyginamą standartizuotą ir kompiuterizuotą duomenų bazę, kuri būtų prieinama visoms projekte dalyvavusioms valstybėms.
- Parengti, skelbti ir platinti palyginamąsias šalių ataskaitas apie gyventojų elgseną ir nuostatas, susijusias su šeima ir gimstamumu.
- Parengti, skelbti ir platinti įvairių šeimos ir gimstamumo aspektų palyginamosios analizės išvadas, kurios būtų naudingos vyriausybinėms institucijoms ir nevyriausybinėms organizacijoms.

Gimstamumo ir šeimos tyrimas buvo ankstesnių dviejų tarptautinių projektų – Lyginamojo gimstamumo tyrimo (*Comparative Fertility Surveys – CFS*), atlikto 1970-ųjų pradžioje, ir Pasaulio gimstamumo tyrimo (*World Fertility Surveys – WFS*), atlikto 62-ose pasaulio šalyse 1975–1981 m. laikotarpiu – tęsinys.

Gimstamumo ir šeimos tyrime dalyvavo 24 valstybės, jis truko net 11 metų – nuo 1988 iki 1999 m. Tyrime dalyviai turėjo teisę papildyti standartinį klausimyną jiems aktualių papildomų klausimų blokais, o vykdant apklausiamųjų atranką, naudoti jiems patogiausius atrankos būdus. Dėl to respondentų skaičius ir jų sudėtis pagal amžių ir lytį įvairiose valstybėse kiek skyrėsi: daugiausia gyventojų apklausė Portugalijos ir Nyderlandų tyrėjai (per 8 tūkstančius), mažiausiai

[38] Išsami informacija apie šį tyrimą (metodologiją ir rezultatus ir jų sklaidą) pateikta PAU/ECE/UN svetainėje internete: Population Activities Unit. FERTILITY AND FAMILY SURVEYS. Prieiga: http://www.unece.org/pau/ffs/f_h_151b.htm

– Bulgarijos, Čekijos Respublikos, Latvijos, Graikijos mokslininkai (apie 5 tūkstančius)[39].

Lietuva į šį projektą įsitraukė 1993 m. Rengiant projekto metodologiją ir metodinę dalį, buvo atlikti du pilotažiniai tyrimai (1993 m. ir 1994 m.). Lauko tyrimai buvo atlikti keturiais etapais, apklausa pradėta 1994 m. spalio mėn. ir baigta 1995 m. gruodžio mėn. Pritaikant tyrimo metodiką, buvo palikti 77 proc. pagrindinės anketos klausimų, standartizuota anketa buvo išplėsta papildomais klausimais apie gyvenimo lygį, ateities planus, užimtumą, vaikų ugdymą ir migracinius ketinimus[40]. Pagrindinis tyrimo principas buvo fiksuoti asmens gyvenimo biografinės plotmės įvykius, pradedant kai kurių tėvų namų įvykių įvertinimu (šeimos stabilumo, vaikų skaičiaus) ir toliau fiksuojant asmens gyvenimo kelio įvykius: gimimą, mokymąsi, išėjimą iš tėvų namų, darbinę veiklą, šeimos kūrimą / suirimą, vaikų gimimą, šeimos planavimą, migracijas. Įvykiai buvo fiksuojami ne tik laiko, bet ir erdvės požiūriu: fiksuojama jų vieta, būsto sąlygos. Buvo pateikta klausimų apie vertybines orientacijas ir nuostatas, pvz., dėl vaikų skaičiaus šeimoje. Gyvenimo kelio tyrimas leido sukaupti bendrą informaciją apie šeimos kitimą Lietuvoje per kelis dešimtmečius, kai kurie duomenys (apie neregistruotas santuokas, kontracepcijos naudojimą) buvo surinkti pirmą kartą šalyje.

Respondentams atrinkti buvo skirti 5 etniniai Lietuvos regionai ir sostinė Vilnius, tyrimas atliktas daugiapakopės atrankos būdu. Iš viso apklausta 3000 moterų ir 2000 vyrų, kurių amžius tyrimo metu buvo 18–49 metai[41].

Periodiniai tyrimai yra nuolat kartojami toje pačioje teritorijoje, juos paprastai atlieka valstybės įstaigos (pvz., Lietuvoje – Statistikos departamentas). Tai savotiški gyventojų mikrosurašymai, jų metu surinkta informacija yra reprezentatyvi visiems šalies gyventojams.

---

39 Festy P., Prioux F. An evaluation of the Fertility and Family Surveys Project. – New York and Geneva: United Nations, 2002. P. 3–17.

40 Apklausos anketa pateikta knygoje „Šeima ir gimstamumas Lietuvoje“, kurioje apibendrinti pirmieji tyrimo rezultatai. *(Šeima ir gimstamumas Lietuvoje. Stankūnienė V. (ats. red.)*. – Vilnius: LFSI, 1997. P. 308–335.)

41 Stankūnienė V., Baublytė M. Lietuvos šeimos ir gimstamumo tyrimas. Standartinės lentelės ir pagrindiniai tyrimo duomenys. – Vilnius: LFSI, 1996. P. 4.

Lietuvos statistikos departamentas kiekvienais metais kartą per ketvirtį atlieka **gyventojų užimtumo** tyrimus. Jie laikomi patikimu būdu, norint įvertinti darbo rinkos padėtį ir pokyčius. Šie tyrimai atliekami vadovaujantis Europos Tarybos ir Europos Komisijos reglamentais. Apklausiami 15 metų ir vyresni gyventojai, atrinkti iš Gyventojų registro atsitiktinių imčių metodu. Tokia atranka užtikrina vienodas galimybes visiems šio amžiaus gyventojams patekti į tyrimą. Tyrimo anketa parengiama atsižvelgiant į Eurostato reikalavimus, todėl duomenys apie užimtumą ir nedarbą palyginami tarp valstybių. Iki 2007 m. kiekvieną ketvirtį gyventojų užimtumui buvo atrenkama tirti 4000 namų ūkių. Nuo 2007 m. tyrimo imtis padidinta. Pirmą ketvirtį buvo atrinkta 5500 namų ūkių, antrąjį – 7000 namų ūkių. Kas ketvirtį atrankoje ketvirtadalis namų ūkių keičiami. Į atranką patenka visų miestų, miestelių ir kai kurių kaimų gyventojai. Tyrimą atlieka kvalifikuoti apklausėjai. Tyrimo metu apklausiama apie 0,4–0,5 proc. 15 metų ir vyresnių gyventojų[42].

Namų ūkių biudžetų tyrimų metu renkama informacija apie namų ūkių sudėtį pagal narių amžių, lytį, išsilavinimą, būsto sąlygas, apsirūpinimą ilgalaikio vartojimo prekėmis.

Šių tyrimų objektas – namų ūkis, t. y. vienas asmuo ar asmenų grupė, kuri gyvena viename bute (name), turi bendrą biudžetą ar bendras vartojimo išlaidas. Namų ūkiai atrenkami atsitiktinių imčių metodu iš Gyventojų registro. Atranka užtikrina vienodas galimybes visų visuomenės sluoksnių atstovams patekti į tyrimą. Namų ūkių biudžetų informacija surenkama derinant interviu ir savarankiškos registracijos metodą (kai patys tiriamieji pildo anketas). Atrinkti namų ūkiai tyrime dalyvauja tik vieną mėnesį. Po mėnesio jie pakeičiami naujais. Tyrime dalyvaujantys namų ūkiai į specialias anketas įrašo visas savo pajamas, išlaidas prekėms ir paslaugoms sumokėti. Išlaidas maistui tiriamieji fiksuoja 15 dienų (pusė namų ūkių – pirmą mėnesio pusę, kita pusė – antrą). Apibendrinant informaciją, perskaičiuojamos mėnesio maisto išlaidos.

[42] Gyventojų užimtumo tyrimo aprašymas ir apibrėžimai. Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1308

2006 m. namų ūkių biudžetams tirti buvo atrinkta 11 040 namų ūkių, iš jų tyrime dalyvavo 7178, t. y. 65 proc. Rezultatams skaičiuoti taikomi svoriai. Juos taikant imties pasiskirstymas atitinka gyventojų pasiskirstymą pagal gyvenamąją vietą, lytį ir amžių[43].

Skaitant šį skyrių, jums galėjo kilti klausimas – kuris demografinės informacijos rinkimo metodas yra geriausias, labiausiai patikimas? Į šį klausimą gana sunku atsakyti – kaip matote iš pateiktos 1.2. lentelės, kiekvienas turi ir savo privalumų, ir trūkumų.

1.2. lentelė. Demografinės informacijos rinkimo būdų privalumai ir trūkumai

Privalumai	**Demografinės informacijos rinkimo būdai**	**Trūkumai**
• Duomenys gali būti pateikti pagal atskirus regionus / vietoves / miestus • Apima visus gyventojus, praktiškai išvengiama atrankos paklaidų • Vienu metu gaunama gana plati socialinė-demografinė informacija apie gyventojus	**Gyventojų surašymas**	• Atliekami palyginti retai – stengiamasi atlikti kas dešimt metų • Suteikia labai ribotas galimybes gauti informaciją apie demografinius įvykius • Informacija yra subjektyvi, pateikti atsakymai gali būti netikslūs • Sunku užtikrinti stebėjimo sąlygų kontrolę, reikalauja daug sąnaudų ir tam tikra prasme yra nelankstūs

[43] Namų ūkių biudžetų tyrimo rezultatai. Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1335

1.2. lentelės tęsinys.

• Duomenys gali būti pateikti pagal tam tikrus regionus / vietoves / miestus • Nepertraukiama, tinkama ir ilgalaikiams, ir trumpalaikiams tikslams	**Einamoji statistika (civilinės būklės aktų registracija)**	• Apribotos duomenų įvairovės galimybės • Sunku valdyti ir vadovauti • Kartais sunku nustatyti tikrą įvykių laiką, pvz., jei asmuo gimė ir mirė namuose
• Duomenų baze gali naudotis daugelis suinteresuotų įstaigų: medicinos, mokesčių rinkimo, teisėsaugos ir pan. • Atstoja tiesioginę apklausą	**Gyventojų registrai**	• Reikalauja keliagubos, itin griežtos duomenų apsaugos, nes gali kilti grėsmė duomenų privatumui • Galimi techniniai nesklandumai
• „Lankstus“ tyrimo objektas • Lengva užtikrinti stebėjimo kontrolę	**Atrankiniai tyrimai**	• Pagal atrankos būdus surinkti duomenys su tam tikra paklaida reprezentuoja generalinę visumą arba nėra reprezentatyvūs • Negalima duomenų pritaikyti mažoms teritorijoms • Informacija subjektyvi, pateikti atsakymai gali būti netikslūs • Sunku detaliau skirstyti duomenis į grupes (*cross-sectional arba cross-tabulations*) • Vienkartinių tyrimų duomenų negalima palyginti (laiko prasme)

Raktažodžiai

Gyventojų statistika, gyventojų surašymas, gyventojų surašymo principai, surašymo programa, einamoji gyventojų statistika, civilinės registracijos sistema, gyventojų registras, atrankiniai tyrimai.

Santrauka

1. Pagrindinis demografinės informacijos šaltinis – gyventojų statistika. Skiriami du demografinės statistikos tipai: gyventojų būklės statistika, kurios pagrindą sudaro gyventojų surašymai, o kai kuriose šalyse – ir gyventojų registrai, ir gyventojų judėjimo statistika, kuri yra vedama pasitelkus civilinės būklės aktų registravimą ir atitinkamą jų klasifikavimą.

2. Gyventojų surašymas (*population census*, angl.) – seniausia ir labiausiai paplitusi gyventojų apskaitos forma, tačiau praeityje gyventojų surašymai buvo atliekami nesistemingai, o jų duomenys buvo sunkiai palyginami.

3. XX a. viduryje buvo nustatyti pagrindiniai gyventojų surašymų principai ir taisyklės, sukurta mokslinė gyventojų surašymo teorija, tobulinamas jų atlikimas. Nuo 1946 m. bendrąją pasaulio gyventojų apskaitą, remdamasi nacionalinių gyventojų surašymų duomenimis, atlieka JTO.

4. Gyventojų surašymas yra specialiai organizuotas statistinis tyrimas, vienu metu atliekamas visoje šalies teritorijoje pagal bendrą programą ir metodiką, registruojant kiekvieną stebėjimo vienetą (šalies gyventoją).

5. Pasaulio šalys remiasi JTO parengtomis gyventojų surašymo organizavimo ir atlikimo taisyklėmis ir principais: centralizuotumo, visuotinumo, vienalaikiškumo, metodologijos vienodumo, registracijos individualumo, teritorinio vientisumo, apsisprendimo ir periodiškumo.

6. Lietuva – viena pirmųjų valstybių, kurioje buvo atliktas šiuolaikinio tipo gyventojų surašymas, tai įvyko 1790 m. (Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje). Kiti gyventojų surašymai mūsų šalyje vyko 1897 m. (kaip Rusijos imperijos gyventojų surašymo sudėtinė dalis), 1923 m. ir 1959 m., 1970 m., 1979 m., 1989 m. (kaip sąjunginių gyventojų surašymų

sudėtinė dalis). Paskutinis Lietuvos gyventojų ir būstų visuotinis surašymas vyko 2001 m. balandžio mėn.

7. Demografinė statistika, arba einamoji gyventojų judėjimo statistika (*vital statistics*, angl.) yra demografinių įvykių apskaita – nuolatinis statistinių duomenų apie natūralų (registruojami gimimai ir mirtys), socialinį (registruojami civilinės būklės pakeitimai – santuokos, ištuokos) ir migracinį (registruojami persikėlimai iš vienos gyvenamosios vietovės / šalies į kitą) gyventojų judėjimą rinkimas, apdorojimas ir skelbimas.

8. Terminu „gyventojų registras“ bendriausia prasme apibūdinamas atitinkamos šalies piliečių (gyventojų) sąrašas, kurį sudaro pagrindiniai duomenys apie juos, kiekvienam asmeniui priskiriant tam tikrą identifikavimo numerį, arba kodą.

9. Svarbus papildomos informacijos apie gyventojus šaltinis yra atrankiniai ir specializuoti gyventojų tyrimai, jie gali būti atliekami tiek valstybės institucijų, tiek ir mokslo įstaigų, mokslininkų grupių ar pavienių tyrėjų iniciatyva, skiriami du atrankinių tyrimų tipai: vienkartiniai ir periodiniai.

? Klausimai pasikartoti

1. Kokie yra demografinės statistikos tipai ir kokiais kriterijais remiantis jie skirstomi?
2. Kur ieškosite duomenų, norėdami sužinoti apie gyventojų skaičių ir jų struktūrą?
3. Kada įvyko pirmieji šiuolaikinio tipo gyventojų surašymai?
4. Ar visos pasaulio valstybės, atlikdamos gyventojų surašymus, remiasi bendromis metodologinėmis prielaidomis?
5. Kokios yra svarbiausios gyventojų surašymo organizavimo ir atlikimo taisyklės bei principai?
6. Kodėl atliekant gyventojų surašymą būtina fiksuoti kritinį surašymo momentą?
7. Ar galima palyginti tarptautiniu mastu einamosios gyventojų judėjimo statistikos duomenis? Jeigu taip, tai kodėl?

8. Kokie reikalavimai keliami gimimų, mirčių, santuokų ir ištuokų registravimo sistemai?
9. Ar gyventojų registras gali pakeisti gyventojų surašymą?
10. Kokie yra atrankinių tyrimų kaip demografinės informacijos šaltinio privalumai ir trūkumai?

II.

DEMOGRAFINĖS ANALIZĖS INSTRUMENTAI: SVARBIAUSIOS SĄVOKOS IR RODIKLIAI[44]

Šis skyrius supažindina su pagrindiniais demografinių įvykių analizės principais ir rodiklių tipais, jame aptariamos svarbiausios demografijoje vartojamos sąvokos, kai kalbama apie gyventojų skaičių. Sužinosime, kaip yra matuojama gyventojų skaičiaus kaita, kokie rodikliai leidžia įvertinti gyventojų amžiaus struktūros pokyčius, kas yra visuomenės demografinis senėjimas ir kodėl jis vyksta.

2.1. Bendrosios metodologinės pastabos

Laikas demografiniuose matavimuose

Demografijoje laikas aptariamas ir matuojamas dvejopai:

- kaip kalendorinis laikas (visi demografiniai įvykiai vyksta tam tikru realiu laiku, kitaip tariant, gali būti siejami su konkrečia data arba kalendoriniu laikotarpiu), *ir*

[44] Kadangi lietuvių kalba leidžiamoje socialinėje demografinėje literatūroje dalies demografijos terminų bei rodiklių pavadinimų vartosena dar nėra visiškai nusistovėjusi, šiame ir kituose vadovėlio skyriuose greta pateikiamos ir atitinkamos sąvokos ar apibrėžimai anglų kalba.

- kaip tam tikros demografinės būklės trukmė, pvz., santuokos trukmė.

Atitinkamai nagrinėjami ir demografiniai įvykiai, atsižvelgiant į realų kalendorinį laiką, kuriuo jie vyksta, ir įvertinant tam tikros demografinės būklės trukmę. Pastarasis analizės aspektas susijęs su tokių sąvokų kaip *kohorta* ir *karta* vartojimu.

Kohorta (lot. c*ohors* – būrys, susitelkusi žmonių grupė) – tai visuma žmonių, kuriems visiems tuo pačiu metu nutinka tas pats demografinis arba koks nors kitas įvykis, pvz., visuma asmenų, susituokusių tam tikrais metais arba visos moterys, pagimdžiusios kūdikį tam tikrais metais. Tų pačių metų gimimo kohorta dar vadinama karta.

Taigi, nagrinėjant demografinius įvykius, atsižvelgiama į jų eigą vienoje ar kitoje kohortoje. Kita vertus, visi demografiniai įvykiai vyksta vienu ar kitu laikotarpiu, jie ištinka amžininkus – asmenis, kurie gyvena tuo pačiu metu, bet gali būti gimę visiškai skirtingais metais. Pavyzdžiui, tuokiasi ir dvidešimtmečiai, ir penkiasdešimtmečiai, miršta ir vaikai, ir sulaukę gilios senatvės asmenys. Todėl demografinių įvykių analizė yra dvejopa: išilginė (longitudinė), arba kohortų, ir skerspjūvio (periodinė, arba einamoji).

Kai yra svarbūs demografiniai įvykiai, nutikę amžininkams per vieną tam tikrą laikotarpį (dažniausiai per kalendorinius metus), remiamasi skerspjūvio analizės metodu. Tuo tarpu išilginė analizė reikalinga tiriant demografinius įvykius tam tikrose kohortose, pvz., santuokų, ištuokų, mirčių seką tam tikrų gimimo metų kartose.

Kaip minėjome, vienos ar kitos kohortos susiformavimo požymiu yra laikomi tam tikri demografiniai įvykiai (pvz., gimimai arba santuokų sudarymas). Taip pat kohortos susiformavimo požymiu gali būti ir kiti (ne demografiniai) įvykiai (pvz., mokymo įstaigos baigimas arba profesinės karjeros pradžia tais pačiais metais). Demografus paprastai domina demografiniai įvykiai, kurie įvyksta vėliau, kai susidaro kohorta. Pvz., tiriami vaikų gimimai arba kaip vyko skyrybos tam tikroje santuokinėje kohortoje ir pan. Demografinė kohortų analizė susijusi su vienų ar kitų demografinių įvykių stebėjimu, atsižvelgiant į kohortos susidarymo trukmę. Demografinių procesų intensyvumo tam tikrose kohortose matas yra tam tikro demografinio įvykio tikimybė, priklausanti nuo kohortos gyvavimo trukmės.

Būtų idealu, jeigu demografai galėtų fiksuoti visus vienų ar kitų kohortų demografinius įvykius nuo pat šių kohortų susiformavimo pradžios. Deja, dažniausiai tai neįmanoma pirmiausia vien dėl to, kad demografų (kaip tam tikrų asmenų) gyvenimo trukmė gali būti (ir dažniausiai būna) trumpesnė nei jų tiriamos kartos gyvavimo laikotarpis. Todėl išilginė analizė grindžiama statistine informacija ir įvairių tyrimų, kurių metu respondentų klausiama apie jų gyvenime įvykusius demografinius įvykius, jų tikslų laiką, išvadomis.

Pavyzdžiui, tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ (žr. 1.3. poskyrį) metu respondentams buvo pateiktas klausimas apie pirmos ir paskesnių santuokų sudarymo datą (mėnesį ir metus), amžių, tuokiantis pirmąjį ir kitais kartais. Respondentus (18–49 metų amžiaus asmenis – 3000 moterų ir 2000 vyrų) suskirsčius į atskiras kohortas (pvz., gimusius 1946–1950, 1951–1955, 1956–1960, 1960–1965, 1966–1970 ir 1971–1975 metais), buvo lyginama, kaip pakito pirmosios santuokos sudarymo amžius jauniausiose ir vyriausiose kartose, kokie buvo santuokystės ypatumai įvairiose kartose[45].

Išilginėje analizėje didelis dėmesys skiriamas demografinių įvykių pasekmėms, pvz., tiriant gimstamumą, skaičiuojama, kiek vidutiniškai vaikų pagimdo moterys iki tam tikro amžiaus (pvz., iki 44 metų), tiriant santuokystės procesus nustatomas vidutinis santuokų, sudarytų per visą gyvenimą, skaičius ir pan.

Kohortos sąvoka vartojama ir skerspjūvio analizėje, tačiau šiuo atveju remiamasi santykine arba hipotetine kohorta. Santykinė kohorta yra abstrakcija, teorinis modelis, sudaromas remiantis prielaida, kad demografinių procesų intensyvumas, būdingas tam tikru konkrečiu metu, išlieka nepakitęs vienų ar kitų kartų gyvenime ir nulemia galutinius demografinius rezultatus, priklausančius nuo dabartinės padėties. Kitaip tariant, galutiniai vienos ar kitos realios kartos demografiniai rezultatai skaičiuojami tikintis, kad šiai kartai visą jos likusį gyvenimą bus būdingi tokie rodikliai, kokie yra skaičiavimo metu.

---

[45] Stankūnienė V. Nauji Lietuvos šeimos bruožai: tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra / Stankūnienė V. / ats. red. / *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas. 1997. P. 7–37; Stankūnienė V. Šeimos formavimas ir skyrybos / *Stankūnienė V., Baublytė M., Kanopienė V., Mikulionienė S. Gimstamumas ir šeima: biografinis požiūris*. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1999. P. 25–33.

Išilgines ir skerspjūvio analizės atitikmenų galima rasti sociologijoje, su kuria, kaip minėjome, demografija turi nemažai sąlyčio taškų. Antai įprastinė apklausa, kai atrinktiems respondentams užduodami klausimai viena ar kita tyrėjus dominančia tema, yra tipiškas skerspjūvio (*cross-sectional*) analizės pavyzdys. Ji suteikia informaciją apie padėtį tam tikru momentu, todėl neretai dar vadinama „momentinės nuotraukos“ būdu (*snapshot approach*)[46]. Jeigu apklausos kartojamos, tuomet jau galime kalbėti apie išilginę analizę. Tai yra vadinamieji longitudiniai, arba paneliniai, tyrimai (*panel, longitudional studies*), kai tam tikrais periodiškais ilgo laikotarpio tarpsniais (mėnesiais, metais ar netgi dešimtmečiais) renkama informacija apie tas pačias socialines grupes (vadinamuosius panelius). Tipiškas panelių pavyzdys yra amžiaus kohortos, arba žmonių, turinčių tą pačią patirtį (pvz., baigusių tais pačiais metais universitetą), grupės. Tokių tyrimų informacija dažniausiai renkama interviu būdu. Paneliniai, arba longitudiniai, tyrimai leidžia nagrinėti ryšius tarp asmenų „gyvenimo istorijų“, socialinės aplinkos pokyčių ir pan.[47].

Demografiniai rodikliai

Siekiant aprašyti ir palyginti demografinių procesų eigą (kaip jie vyko praeityje ir dabar, kokių yra skirtumų tarp atskirų regionų, valstybių ir t. t.), duomenų apie absoliutų demografinių įvykių skaičių nepakanka, nes jis priklauso tiek nuo bendro gyventojų skaičiaus, tiek nuo jų sudėties. Akivaizdu, kad šalyse, kuriose gyvena dešimtys ar šimtai milijonų gyventojų, statistiškai užfiksuojama kur kas daugiau gimimų ar mirčių nei tokiose nedidelėse valstybėse kaip Lietuva. Kita vertus, net jei gyventojų skaičius vienodas ar panašus, jų sudėties ypatumai (pvz., amžiaus struktūra), gali nulemti nemažus bendro kai kurių demografinių įvykių skaičiaus skirtumus, antai kuo šalyje daugiau jaunų žmonių, tuo daugiau gali būti registruojama santuokų.

---

[46] Marshall G. Oxford Dictionary of Sociology. – Oxford, New York: Oxford university press, 1998. P. 132.

[47] Ibid. P. 475.

Todėl, siekiant išvengti gyventojų skaičiaus ir sudėties įtakos, demografijoje skaičiuojami *santykiniai* dydžiai – koeficientai (rodikliai)[48] ir tikimybės[49].

Demografiniai rodikliai skirstomi į dvi grupes:

1. Rodikliai, matuojantys demografinių procesų pokyčius ir intensyvumą;
2. Struktūriniai rodikliai, matuojantys įvairių sudėtinių gyventojų grupių tarpusavio ryšius[50].

Pirmos grupės rodikliai pagrįsti bendrąja metodologine nuostata, kad demografiniai procesai yra nepertraukiami ir pasižymi tam tikru *intensyvumu*, kuris suprantamas kaip įvykių skaičius per tam tikrą laikotarpį (metus, mėnesį, dieną). Juos skaičiuojant lyginamasis dydis (pateikiamas vardiklyje) yra vidutinis metinis gyventojų (arba atitinkamų gyventojų amžiaus ir lyties grupių) skaičius[51]. Šie rodikliai skirstomi į bendruosius, specialiuosius ir dalinius.

Bendriesiems rodikliams būdinga tai, kad demografinių įvykių skaičius lyginamas su *vidutiniu metiniu visų gyventojų skaičiumi*, neatsižvelgiant į tai, jog dalis gyventojų gali būti visiškai nesusiję su šiais demografiniais įvykiais (pvz., santuokas gali sudaryti ne jaunesni nei šalių įstatymais nustatyto amžiaus asmenys, vaikus gimdo tam tikro amžiaus moterys ir pan.). Šie rodikliai skaičiuojami tūkstančiui gyventojų ir išreiškiami promilėmis (‰):

BR = [N : P(vid)] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia BR – bendrasis rodiklis; N – demografinių įvykių skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); P(vid) – vidutinis (metinis) gyventojų skaičius.

---

[48] Pastaraisiais metais lietuvių kalba išleistoje socialinėje-demografinėje literatūroje, taip pat statistikos leidiniuose vietoje termino „*koeficientas*“ vartojamas terminas „*rodiklis*“, todėl jį ir vartosime kituose knygos skyriuose. Leidiniuose rusų kalba pasitaiko terminas *„коэффициент“,* o angliškoje demografinėje literatūroje įprasta vartoti terminą *„rate“.*

[49] Tikimybių skaičiavimuose pagrindu imamas pradinis gyventojų skaičius, mažėjantis, atsižvelgiant į demografinių įvykių eigą.

[50] Медков В. М. *Демография: учебник*. – Москва: И НРФ А, 2005. P. 158.

[51] Tuomet, kai atliekami vienerių kalendorinių metų skaičiavimai. Kadangi, kaip minėjome, būtent šis laikotarpis demografinėje analizėje dažniausiai imamas pagrindu, šioje knygoje kitų atvejų neaptarsime.

Specialieji rodikliai skaičiuojami, lyginant demografinius įvykius tik su jais susijusiomis gyventojų grupėmis. Jie taip pat skaičiuojami tūkstančiui gyventojų ir išreiškiami promilėmis (‰):

SR = [N : Ps (vid)] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia SR – specialusis rodiklis; N – demografinių įvykių skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); Ps (vid) – vidutinis (metinis) gyventojų, susijusių su šiuo demografiniu įvykiu, skaičius.

Toks specialusis rodiklis yra specialus gimstamumo rodiklis, kurį skaičiuojant gyvų gimusių skaičius per tam tikrą laikotarpį (metus) yra lyginamas su vidutiniu (metiniu) fertilaus amžiaus (15–44/49 metų) moterų skaičiumi.

Daliniai rodikliai aprėpia tik dalį žmonių, pvz., miesto ar kaimo gyventojus, vyrus ar moteris ir pan. Šie rodiklai apima tik demografinius įvykius tam tikrose gyventojų grupėse, jie yra lyginami su vidutiniu metiniu tų gyventojų grupių skaičiumi:

DR = [N1 : P1 (vid)] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia DR – dalinis rodiklis; N1 – demografinių įvykių tam tikroje gyventojų grupėje skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); P1 (vid) – šios grupės vidutinis (metinis) gyventojų skaičius.

Daliniai rodikliai gali būti tiek bendrieji (pvz., bendrasis miesto gyventojų gimstamumo rodiklis), tiek ir specialieji, pvz., gimstamumo rodikliai pagal motinos amžių (šie rodikliai bus aptarti 2.4.1. skyriuje).

Struktūriniai rodikliai matuoja įvairių gyventojų grupių tarpusavio ryšius, jie skaičiuojami, atsižvelgiant į konkrečius tyrimo tikslus, pvz., kai reikia sužinoti moterų ir vyrų *santykį* arba miesto gyventojų *proporciją* tarp visų gyventojų ir pan. Šie rodikliai gali būti skaičiuojami siejant juos su demografiniais įvykiais, pvz., nustatant nesantuokinių gimimų proporciją, mirčių struktūrą pagal priežastis, santuokų pasiskirstymą pagal jų trukmę ir pan.

Literatūroje, išleistoje anglų kalba, vartojami du terminai: *rate* ir *ratio*. Jie į lietuvių kalbą verčiami taip: *rate* – proporcija, rodiklis, laipsnis; *ratio* – santykis, proporcija. Terminas *rate* vartojamas, kai demografiniai įvykiai (gimimų skaičius, mirčių skaičius ir pan.) lyginami su vidutiniu metinių gyventojų skaičiumi arba atitinkamų gyventojų amžiaus ir lyties grupių vidutiniu metiniu skaičiumi. Terminas *ratio* vartojamas, kai reikia sužinoti santykį, arba proporciją, pvz., nesantuokinių gimimų (tuomet gimusių ne santuokoje kūdikių skaičius lyginamas su visais gimusiais per atitinkamą laikotarpį).

Demografinių lentelių metodas

Demografinės lentelės – tai matematinis statistinis modelis, kuriame įvairiais tarpusavyje susijusiais skaičiais apibūdinami demografiniai procesai, vykstantys tam tikrose kohortose, arba kartose. Šis būdas parodo demografinių procesų intensyvumo pokyčius, atsižvelgiant į kohortos arba kartos, gyvavimo laiką, jos kiekybinių charakteristikų (skaičiaus) pasikeitimą veikiant šiems procesams.

Demografinių lentelių atsiradimas siejamas su anglų statistiku John Graunt (žr. 1.2 skyrių). Nors ir neturėdamas žinių apie tikimybių skaičiavimus, jis nustatė, kad iš šimto gimusių kūdikių šešerių metų sulaukė 64, tačiau iki septyniasdešimt šešerių metų išgyveno tik vienas[52]. Šie skaičiavimai pagrindė vėlesnius mirtingumo skaičiavimus ir padėjo teorinius pamatus šiuolaikiniams skaičiavimams, atliekamiems įvairiose srityse, pvz., gyvybės ar pensijų draudimo. XVIII a. buvo sudarytos pirmosios santuokų lentelės, dar šimtmečiu vėliau – pirmosios gimstamumo lentelės.

Demografinės lentelės naudojamos ir išilginei, ir skerspjūvio analizei. Jas sudaro tarpusavyje susiję tikimybiniai rodikliai, išdėstyti pagal tam tikrą bendrą skalę. *Skalė* – tai laikas nuo kohortos (kartos) atsiradimo pradžios (amžius arba vienos ar kitos demografinės būklės, pvz., santuokos, trukmė). Laiko vienetu demografinėse lentelėse paprastai yra vieneri metai, nors kartais gali būti ir ilgesnis (pvz., 5 metų amžiaus),

[52] Natural and Political OBSERVATIONS Mentioned in a following INDEX, and made upon the Bills of Mortality, *by* JOHN GRAUNT, LONDON, printed by Tho: Roycroft, for John Martin, James Allestry, and Tho: Dicas, at the Sign of the Bell in St. Paul's Churchyard, MDCLXII. Internetinė prieiga: http://www.ac.wwu.edu/~stephan/Graunt/0.html

ir trumpesnis intervalas (pvz., mirtingumo pirmaisiais gyvenimo metais tyrimuose laiko vienetu gali būti mėnesiai, savaitės ar netgi dienos). Visos demografinės lentelės skirstomos į trumpąsias (kai šis intervalas yra ilgesnis – nuo penkerių iki dešimties metų) ir pilnas (kai laiko intervalas – vieneri metai)[53]. Laiko skalė paprastai yra išdėstoma pirmame lentelės stulpelyje. Visi lentelės rodikliai skaičiuojami pagal iš anksto pasirinktą sąlyginį hipotetinės kohortos dydį (pvz., 10; 100; 1000; 10 000 ir t. t.), vadinamą lentelės šaknimi. Šis sąlyginis pradinis kohortos dydis pateikiamas pirmoje antrojo lentelės stulpelio eilutėje, tolesnėse šio stulpelio eilutėse nurodomas sąlyginis kohortos (kartos) dydis, kuris stebimas tam tikru laiko momentu, atitinkančiu laiko skalės reikšmę, pateiktą atitinkamoje pirmojo stulpelio eilutėje. Iš esmės antrojo lentelės stulpelio eilučių reikšmės yra tikimybiniai rodikliai – jie parodo tikimybę išlikti kohortoje vieną ar kitą laiko momentą (praėjus tam tikram laikui nuo kohortos, arba kartos, susidarymo). Knygos 1.1. skyriuje minėjome, kad visi demografiniai įvykiai skirstomi į pasikartojančius ir nesikartojančius. Atitinkamai demografinės lentelės klasifikuojamos į bendras, skirtas pasikartojantiems demografiniams įvykiams pavaizduoti, ir specialias, kuriose parodoma nesikartojančių demografinių įvykių – mirčių, pirmųjų santuokų, pirmųjų ištuokų ir pan. – eiga.

Specialiose demografinėse lentelėse svarbiausia yra tam tikro įvykio tikimybė – ar jis įvyks, ar neįvyks tam tikru konkrečiu laiko skalės intervalu. Jos skaičiuojamos, imant pagrindu kohortos (kartos) narių skaičių šio intervalo pradžioje. Kai demografiniai įvykiai nesikartoja, kiekvienas kohortos (kartos) narys, kuriam šis įvykis atsitiko, jau negalės jo pakartoti dar kartą, pvz., niekas negali mirti ar pirmą sykį susituokti kelis kartus. Todėl šiose lentelėse kohortos (kartos) narių skaičius palengva mažėja pagal demografinių įvykių intensyvumą ir galiausiai visai išnyksta.

Demografinių lentelių rodikliai (arba funkcijos) skirstomi į dvi grupes:

- Intervaliniai, parodantys tam tikro demografinio įvykio tikimybę viename ar kitame lentelės laiko skalės intervale, pvz., tikimybę mirti sulaukus tam tikro amžiaus arba tikimybę išsituokti, esant

[53] Медков В. М. *Демография: учебник*. – Москва: И НРФ А, 2005. P. 319.

tam tikrai santuokos trukmei. *Jeigu skalės intervalas lygus vieneriems metams, mirtingumo lentelėse tikimybė mirti sulaukus 70-ties metų bus pažymėta q70, tačiau jeigu skalės intervalas lygus tam tikram metų skaičiui, tuomet bus nurodytas ir intervalo dydis, pvz., 5q70 (tikimybė mirti 70–74 metų amžiaus).*

- Kaupiamieji (kumuliatyviniai), apibūdinantys nagrinėjamą procesą per visą kohortos (kartos) gyvavimo laikotarpį iki darbartinio laiko momento ar vėliau. *Kumuliatyvinai rodikliai žymimi Ix, čia I – atitinkamas kumuliatyvinis rodiklis (dydis), o x – laikas nuo kohortos susiformavimo (pvz., amžius, santuokos trukmė ir kt.). Pavyzdžiui, tikimybė išgyventi naujagimiui iki 70-ties metų bus pažymėta I70.*

Įvykio tikimybė parodo, kokia susijusios su demografiniu įvykiu kohortos (kartos), kuri yra laiko skalės intervalo pradžioje, dalis išlieka (patyrusi šį įvykį ar nepatyrusi jo) laiko intervalo pabaigoje. Antai mirtingumo lentelėse tikimybė mirti sulaukus tam tikro amžiaus (tam tikro amžiaus laiko tarpsnyje) parodo, kokia dalis gyventojų, išgyvenusių iki tam tikro amžiaus laiko tarpo, bus mirusi šio intervalo pabaigoje. Labai svarbus demografinių lentelių rodiklis yra kumuliatyvinė tikimybė išlikti tam tikroje kohortoje (kartoje) per visą jos gyvavimo laikotarpį iki vieno ar kito laiko skalės intervalo pradžios. Ši tikimybė yra skaičiuojama lentelės šakniai ir nurodo santykinį skaičių tų, su kuriais demografinis įvykis nesusijęs, t. y. skaičių, tebepriklausančių kohortai (kartai). Toks rodiklis mirtingumo lentelėse yra išgyvenusiųjų iki tam tikro amžiaus skaičius.

Tarp dažniausiai skaičiuojamų yra mirtingumo lentelės. Bendrasis šių lentelių maketas padės geriau suprasti pagrindinius šių lentelių sudarymo principus.

2.1. lentelė. Bendrosios mirtingumo lentelės maketas

Amžius, x	Mirties tikimybė amžiaus intervale *x* ir *x+1*	Žmonių, išgyvenančių iki tikslaus amžiaus x, skaičius	Mirusiųjų skaičius amžiaus intervale *x* ir *x+1*	Vidutinis gyvenančiųjų skaičius (vidutinis kartos gyventojų skaičius) amžiaus intervale *x* ir *x+1*	Kartos išgyventų metų skaičius (nuo gimimo iki mirties)	Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, sulaukus x amžiaus
	q (*x*)	I (*x*)	d (*x*)	L(*x*)	T(*x*)	E (*x*)
0-1						
1-2						
.....						
W						

Mirtingumo lentelės (*life tables, mortality tables*) parodo kartų išmirimo tvarką, arba tikimybę, sulaukus vieno ar kito amžiaus, mirti iki kito gimtadienio. Pagrindinė šių lentelių idėja yra tokia: hipotetinei 100 000 gimusiųjų kohortai pritaikant tam tikro amžiaus arba amžiaus grupių mirtingumo rodiklius, ši kohorta palengva sumažėja ir galų gale visai išnyksta. Per šį procesą sukaupiamas tam tikras žmogaus gyvenimo metų skaičius, kurį padalijus iš 100 000, gaunamas pagrindinis mirtingumo lentelės elementas – vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė gimimo momentu[54].

Kaip matyti iš maketo, mirtingumo lentelė yra stačiakampio formos matrica, kurioje atsispindi rodiklių, arba funkcijų (pateiktų stulpeliuose), pasikeitimai pagal amžių (pateiktą eilutėse). Įprastinį šių rodiklių (funkcijų) „rinkinį“ sudaro:

- Tikimybė mirti sulaukus tam tikro amžiaus tarpsnio.
- Tikimybė išgyventi nuo gimimo iki tam tikro amžiaus (metų skaičiaus).
- Mirčių sulaukus tam tikro amžiaus tarpsnio skaičius.
- Tikėtina gyvenimo trukmė sulaukus tam tikro amžiaus.

[54] Kasnauskienė G. Demografijos pagrindai: mokomoji knyga. – Vilnius, 2006. P. 125.

- Gimusiųjų kohortos, kurie yra gyvi sulaukę tam tikro amžiaus tarpsnio, skaičius (proporcija).

Mirtingumo lentelės sudaromos atskirai moterims ir vyrams, taip pat jos gali būti ir pagal kitus nei lytis socialinius-ekonominius požymius (rizikos kriterijus), pvz., užsiėmimą, klasinę priklausomybę, priklausomybę nuo žalingų įpročių ir pan. Kaip minėjome, mirtingumo lentelės yra vienos seniausių demografijos analitinių instrumentų, jos plačiai naudojamos įvairiausiose srityse – epidemiologijoje, gyventojų geografijoje, visuomenės sveikatoje ir kitose mokslo šakose.

Raktažodžiai

Laikas, kohorta, karta, išilginė analizė, skerspjūvio analizė, longitudiniai tyrimai, bendrieji rodikliai, specialieji rodikliai, daliniai rodikliai, struktūriniai rodikliai, demografinė lentelė, mirtingumo lentelė.

Santrauka

1. Demografijoje laikas aptariamas ir matuojamas dvejopai: kaip kalendorinis laikas ir kaip tam tikros demografinės būklės trukmė. Atitinkamai demografiniai įvykiai nagrinėjami, atsižvelgiant į tikrą kalendorinį laiką, kai jie yra stebimi (vyksta), ir įvertinant tam tikros demografinės būklės trukmę. Pastarasis analizės aspektas susijęs su tokiomis sąvokų kaip *kohorta* ir *karta* vartojimu.

2. Demografijoje skiriami du demografinių įvykių analizės aspektai: išilginė (longitudinė), arba kohortų, ir skerspjūvio (periodinė, arba einamoji).

3. Kai yra svarbūs demografiniai įvykiai, nutikę amžininkams per vieną tam tikrą laikotarpį (dažniausiai per kalendorinius metus), remiamasi skerspjūvio analizės metodu, o išilginė analizė pasitelkiama tada, kai tiriami tam tikrų kohortų demografiniai įvykiai.

4. Demografiniai rodikliai skirstomi į dvi grupes: rodikliai, matuojantys demografinių procesų pokyčius ir intensyvumą, ir struktūriniai rodikliai, nustatantys įvairių sudėtinių gyventojų grupių tarpusavio ryšius.

Pirmos grupės rodikliai skirstomi į bendruosius, specialiuosius ir dalinius.

5. Bendriesiems demografiniams rodikliams būdinga tai, kad demografinių įvykių skaičius lyginamas su vidutiniu metiniu visų gyventojų skaičiumi. Šie rodikliai skaičiuojami tūkstančiui gyventojų ir išreiškiami promilėmis (‰).

6. Specialieji rodikliai skaičiuojami, lyginant demografinius įvykius tik su jais susijusiomis gyventojų grupėmis. Jie skaičiuojami tūkstančiui gyventojų ir išreiškiami promilėmis (‰).

7. Daliniai rodikliai skaičiuojami tik daliai gyventojų, pvz., miesto ar kaimo gyventojų, vyrų ar moterų ir pan. Jie atsižvelgia tik į demografinius įvykius tam tikrose gyventojų grupėse, pastarieji lyginami su vidutiniu metiniu tų gyventojų grupių skaičiumi.

8. Struktūriniai rodikliai matuoja įvairių gyventojų grupių tarpusavio ryšius, jie skaičiuojami, atsižvelgiant į konkrečius tyrimo tikslus, pvz., kai reikia sužinoti moterų ir vyrų *santykį*, arba miesto gyventojų *proporciją* tarp visų gyventojų.

9. Demografinės lentelės – tai matematinis-statistinis modelis, kuriame tarpusavyje susijusiais skaičiais aprašomi demografiniai procesai, vykstantys tam tikrose kohortose arba kartose.

? Klausimai pasikartoti

1. Kaip nagrinėjami demografiniai įvykiai laiko požiūriu?
2. Kas yra bendra tarp kohortos ir kartos?
3. Kada naudojamas skerspjūvio analizės metodas?
4. Kokia informacija grindžiama išilginė analizė?
5. Ar išilginė ir skerspjūvio analizė naudojama sociologijoje?
6. Kodėl demografinėje analizėje nepakanka remtis tik bendraisiais demografiniais rodikliais?
7. Koks esminis skirtumas tarp bendrųjų ir dalinių demografinių rodiklių?
8. Kur naudojamos demografinės lentelės?

2.2. Gyventojų skaičiaus ir jo kaitos matavimas

Gyventojų kategorijos

Gyventojų skaičius yra viena iš pačių bendriausių demografinių charakteristikų. Yra skiriamas **teorinis** ir **faktinis** gyventojų skaičius.

Formaliojoje (matematinėje) demografijoje remiamasi teoriniais gyventojų skaičiaus modeliais: **stabiliais gyventojais** (šis modelis grindžiamas prielaida, kad gyventojų sudėtis pagal amžių ir lytį ir jų skaičiaus augimo tempai, esant pastoviems gimstamumo ir mirtingumo rodikliams, nesikeičia) ir **stacionariais gyventojais** (šis modelis grindžiamas prielaida, kad stabilių gyventojų prieaugio rodiklis lygus nuliui). Šie modeliai reikalingi, nustatant demografinių procesų tarpusavio ryšius, rengiant demografines prognozes, sudarant demografines lenteles ir pan.

Faktinis gyventojų skaičius – tai tam tikro geografinio / administracinio teritorinio vieneto gyventojų skaičius (šalies, regiono, miesto ir kt.) Kaip jau skaitėte, demografams labiausiai rūpi didelių teritorijų, dažniausiai atskirų valstybių gyventojų skaičius. Tiksliausiai šis rodiklis nustatomas visuotinių gyventojų surašymų metu. Siekiant tiksliau įvardyti gyventojus, priklausančius valstybės teritorijai, gali būti surašomos tam tikros gyventojų kategorijos.

Gyventojų kategorija – tai tam tikros gyvenamosios vietovės ar teritorijos gyventojų visuma, apibūdinama pagal jų ryšį su ta teritorija. Antai surašant gyventojus svarbu nustatyti, ar visi surašyti asmenys nuolat gyvena toje vietovėje, ar buvo tik atvykę į ją surašymo metu, ar jie laikomi tos vietovės gyventojais pagal įstatymais nustatytas gyventojų registravimo taisykles. Tokios žinios būtinos, siekiant atsakyti į bendro pobūdžio klausimą – kokius asmenis laikyti vienos ar kitos šalies gyventojais. Nors įvairių valstybių statistikai pateikia kiek skirtingus atsakymus į šį klausimą, vis dėlto dažniausiai remiamasi šiomis trimis kategorijomis: **nuolatiniais, esamais** ir **juridiniais** gyventojais. Šias kategorijas pirmasis į gyventojų statistiką įvedė belgas Adolphe Quetelet (žr. 1.2. skyrių).

Nuolatiniai gyventojai – tai asmenys, nuolat gyvenantys tam tikroje vietovėje, neatsižvelgiant į tai, kur jie buvo per surašymą. Nuolatinio gyvenimo kriterijus yra reikalavimas tam tikrą laiko trukmę gyventi ati-

tinkamoje teritorijoje. Įvairiose šalyse šis rodiklis kiek skiriasi, tačiau skirtumai paprastai neviršija kelių mėnesių.

> Nuolatiniu Lietuvos gyventoju laikomas fizinis asmuo, kurio nuolatinė gyvenamoji vieta mokestiniu laikotarpiu yra Lietuvoje, arba fizinis asmuo, kuris mokestiniu laikotarpiu Lietuvoje išbūna ištisai arba su pertraukomis 183 arba daugiau dienų, arba fizinis asmuo, kuris Lietuvoje išbūna ištisai arba su pertraukomis 280 arba daugiau dienų vienas paskui kitą einančiais mokestiniais laikotarpiais ir vienaname iš šių mokestinių laikotarpių išbuvo Lietuvoje ištisai arba su pertraukomis 90 arba daugiau dienų. Fizinis asmuo, nors ir atitinkantis šias nuostatas, nelaikomas nuolatiniu Lietuvos gyventoju, jei jis yra užsienio valstybės diplomatas, diplomatinės atstovybės, konsulinės įstaigos ar tarptautinės organizacijos atstovybės administracinio-techninio arba aptarnaujančio personalo narys – ne Lietuvos Respublikos pilietis[55].

Esami (arba faktiniai, *de facto*) gyventojai – tai asmenys, kurie surašymo metu buvo atitinkamoje teritorijoje, įskaitant ir laikinai atvykusius į šalį. Šiai kategorijai nepriklauso laikinai išvykę nuolatiniai gyventojai. Dalis esamų gyventojų, kurie nėra nuolatiniai gyventojai, vadinami laikinai atvykusiais arba laikinai gyvenančiais. Kita vertus, tie nuolatiniai gyventojai, kurie dėl kokių nors priežasčių surašymo metu nebuvo savo gyvenamojoje vietoje, vadinami laikinai išvykusiais.

Tarybinio laikotarpio Lietuvos gyventojų surašymuose (1959 m., 1970 m., 1979 m. ir 1989 m.) buvo surašomi dviejų kategorijų gyventojai: **nuolatiniai**, arba pastovūs, gyventojai, prie kurių buvo priskiriami asmenys, surašymo metu buvę savo nuolatinėje gyvenamojoje vietoje arba laikinai išvykę (trumpesniam nei 6 mėn. laikotarpiui), ir **esami** gyventojai, kurie per surašymą buvo laikinai (trumpesniam nei 6 mėn. laikotarpiui) atvykę į vietovę, kurioje vyko surašymas.

2001 m. per visuotinį gyventojų surašymą buvo surašomi visi Lietuvos piliečiai (apie tai, kam yra suteikiama mūsų šalies pilietybė, žr. 1.3.

[55] Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatymas, priimtas 2002 m. liepos 2 d. Nr. IX-1007 (Valstybės žinios, 2002. Nr. 73-3085).

skyrių), nuolat gyvenantys mūsų šalies teritorijoje arba esantys užsienyje iki vienerių metų, taip pat kitų valstybių piliečiai arba asmenys be pilietybės, turintys leidimą laikinai arba nuolat gyventi Lietuvos Respublikoje ir gyvenantys Lietuvos Respublikos teritorijoje ilgiau kaip vienerius metus. Asmenys buvo surašomi būste nuolatinėje gyvenamojoje vietoje. Nuolatiniais būsto gyventojais buvo laikomi asmenys, kurie nuolat gyvena tame būste, arba yra laikinai išvykę (trumpesniam laikotarpiui nei vieneri metai) ir numato sugrįžti atgal[56].

Juridiniai (*de jure*) gyventojai – tie asmenys, kurie pagal gyvenimo trukmės kriterijus priklauso šiai teritorijai. Šie kriterijai gali būti skirtingi įvairiose šalyse, o kai kur (pvz., Prancūzijoje) juridiniai gyventojai yra sutapatinami su faktiniais gyventojais, arba prie šios kategorijos priskiriami asmenys, įtraukti į Gyventojų registrus.

JTO rekomendacijose[57] pasakyta, kad pačia plačiausia prasme šalies gyventojais gali būti laikomi jos įprastiniai gyventojai arba visi asmenys, esantys šalyje visuotinio gyventojų surašymo metu. Įprastiniai gyventojai – tai juridiniai gyventojai ir visi kiti faktiniai gyventojai.

Gyventojų skaičiaus pokyčių rodikliai

Bendrą tam tikros teritorijos (šalies) gyventojų skaičių tam tikru tam laiko momentu apibūdina **absoliutaus** gyventojų skaičiaus rodiklis. Kaip jau kalbėjome, tiksliausiai šis rodiklis nustatomas visuotinių gyventojų surašymų metu. Absoliutaus gyventojų skaičiaus pokyčiai laikotarpiu tarp gyventojų surašymų paprastai apskaičiuojami remiantis einamosios statistikos duomenimis apie gimusių, mirusių, atvykusių ir išvykusių žmonių skaičių. Tai atliekama pagal vadinamąją **balansinę lygtį**, kuri sudaroma išskaidant gyventojų skaičiaus pokyčius į atitinkamus dėmenis:

---

[56] Surašymo darbuotojo vadovėlis. Statistikos departamentas. – Vilnius, 2001. P. 36.

[57] 2.42. "*For census purposes, the total population of the country consists of all the persons falling within the scope of the census. In the broadest sense, the total may comprise either all usual residents of the country or all persons present in the country at the time of the census. The total of all usual residents is generally referred to as the de jure population and the total of all persons present as the de facto population*". (Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Revision 1. *Statistical Papers Series M No. 67/Rev.1* Department of Economic and Social Affairs, United Nations, New York, 1997.)

P(t) = P(0) + (G – M) + (I – E)

Čia P(0) – gyventojų skaičius periodo (metų) pradžioje; P(t) – gyventojų skaičius periodo (metų) pabaigoje; G – gimimų, M – mirčių, I – atvykusių į šalį (imigrantų), E – išvykusių iš šalies (emigrantų) per skaičiuojamą periodą (metus) gyventojų skaičius.

Matome, kad absoliutus tikros teritorijos (šalies) gyventojų skaičius didėja dėl gimusių ir atvykusiųjų į šalį (imigrantų), o mažėja dėl mirčių ir tų asmenų, kurie išvyko gyventi svetur. Kai gyventojų gausėjimą lemia iš esmės tik gimimai ir mirtys, o migracija yra labai nedidelė, sakome, kad tai **uždaroji** gyventojų sistema. **Atviroji** gyventojų sistema yra tada, kai migracija daro didelę įtaką gyventojų skaičiaus pokyčiams.

Momentinių (pvz., metų pradžioje) gyventojų skaičiaus rodiklių demografinei analizei nepakanka. Skaičiuojant kai kuriuos demografinius rodiklius (pvz., bendruosius gimstamumo, mirtingumo, santuokų ir ištuokų rodiklius), būtini duomenys apie **vidutinį metinį gyventojų skaičių.** Vidutinis metinis gyventojų skaičius (*average population*) nustatomas taikant įvairias vidurkio rūšis, dažniausiai paprastą aritmetinį vidurkį:

P(vid) = [P (0) + P(t)] : 2

Čia P(vid) – vidutinis metinis gyventojų skaičius; P(0) – gyventojų skaičius periodo (metų) pradžioje; P(t) – gyventojų skaičius periodo (metų) pabaigoje.

Vienas iš svarbiausių demografijos uždavinių – įvertinti gyventojų skaičių ir šio skaičiaus pasikeitimus atskiroje teritorijoje (šalyje) per tam tikrą laikotarpį. Tokiu atveju dažniausiai kalbama apie gyventojų skaičiaus **didėjimą** (*population growth*). Būna, kad dėl karų, stichinių nelaimių, epidemijų ar kitų priežasčių gyventojų skaičius šalyje ne didėja, bet mažėja. Todėl tikslinga būtų kalbėti apie **gyventojų skaičiaus kaitą** (*population change*). Šiame kontekste gali būti vartojama sąvoka **gyventojų dinamika** (*population dynamics*).

Tiriant gyventojų skaičiaus kaitą per tam tikrą laiką, dažniausiai taikomi tokie rodikliai:

- **Absoliuti kaita**[58] – tai skirtumas tarp atskirų metų (skaičiuojant metų pradžioje) gyventojų skaičiaus; gali būti teigiamas ir neigiamas.

  Prisimindami balansinę lygtį, absoliutų gyventojų skaičiaus padidėjimą galime išskaidyti į šiuos dėmenis: **natūralų** ir **migracinį**. Natūralus prieaugis – tai skirtumas tarp gimimų ir mirčių skaičiaus, o migracinis (kitaip dar yra vadinamas **mechaniniu**)[59] – tai skirtumas tarp atvykusiųjų ir išvykusiųjų, arba balansas tarp imigracijos ir emigracijos (migracijos likutis, *saldo*).
- **Santykinė kaita**[60] skaičiuojama absoliučios kaitos rodiklį dalijant iš gyventojų skaičiaus periodo pradžioje (išreiškiamas procentais, padauginus gautą reikšmę iš 100).
- **Didėjimo (augimo) tempas** – tai santykinis rodiklis, gaunamas dalijant du lygius (t. y. gyventojų skaičiaus rodiklius atitinkamų metų pradžioje), gali turėti pastovią ir kintamą bazę (išreiškiamas procentais, padauginus gautą reikšmę iš 100).

  Jeigu augimo tempas didesnis už 100, akivaizdu, kad gyventojų daugėja, jeigu mažesnis už 100, tuomet gyventojų mažėja. Jeigu didėjimo tempas lygus 100, tuomet gyventojų skaičius nesikeičia – demografine prasme turime nulinį gyventojų prieaugį. Kai gyventojų skaičius mažėja, vartojamas terminas **depopuliacija.**
- **Padidėjimo tempas** parodo, kiek procentų gyventojų skaičius metų pradžioje yra didesnis ar mažesnis už ankstesnių metų atitinkamą rodiklį. Padidėjimo tempą galima apskaičiuoti taip: iš didėjimo (augimo) tempo atimamas 100[61].

2.2. lentelėje pateikti šių rodiklių skaičiavimai, remiantis duomenimis apie Lietuvos gyventojų skaičių 1989–1992 m.[62].

---

[58] Demografinėje literatūroje kalbant apie šį rodiklį dažnai vartojamas terminas „absoliutus padidėjimas (prieaugis)“, kuris tinkamas tuomet, kai gyventojų skaičius didėja.

[59] Gyventojų migracija kitaip dar vadinama mechaniniu judėjimu.

[60] Demografinėje literatūroje kalbant apie šį rodiklį dažnai vartojamas terminas „santykinis padidėjimas“, kuris tinkamas tuomet, kai gyventojų skaičius didėja.

[61] Kanopienė V. Demografija: pagrindinės sąvokos ir rodikliai. – Vilnius: VU, 1997. P. 11.

[62] 1993 m. pradžioje gyventojų skaičius Lietuvoje jau buvo mažesnis nei ankstesniais metais (3693,6 tūkst.) – šalyje prasidėjo depopuliacijos procesas, ir jis tęsiasi iki šiol (plačiau žr. 5.2. skyrių).

2.2. lentelė. Lietuvos gyventojų pokyčio rodikliai 1989–1991 m.*

Lietuva	1989**	1990	1991	1992
Gyventojų skaičius metų pradžioje (sausio 1 d.), tūkst.	3674,8	3693,7	3702,0	3706,3
Metinė absoliuti kaita (metinis absoliutus padidėjimas (prieaugis)	–	18,9	4,3	–
Santykinė kaita (santykinis padidėjimas), proc.	–	0,51	0,11	–
Didėjimo (augimo) tempas, palyginti su praėjusiais metais, proc.	–	100,5	100,2	100,1
Didėjimo (augimo) tempas, palyginti su 1989 m., proc.	100	100,5	100,7	100,85
Padidėjimo tempas, palyginti su praėjusiais metais, proc.	–	0,5	0,2	0,1
Padidėjimo tempas, palyginti su 1989 m., proc.	–	0,5	0,7	0,85

* Demografijos metraštis 2005, Vilnius: Statistikos departamentas, 2006. P. 33.

** Gyventojų surašymo duomenys.

Raktažodžiai

Gyventojų skaičius, gyventojų kategorija, nuolatiniai gyventojai, esami gyventojai, absoliutus gyventojų skaičius, balansinė lygtis, vidutinis metinis gyventojų skaičius, gyventojų skaičiaus padidėjimas, padidėjimo tempas.

Santrauka

1. Gyventojų skaičius yra viena iš pačių bendriausių demografinių charakteristikų. Yra skiriamas teorinis ir faktinis gyventojų skaičius. Faktinis gyventojų skaičius – tai tam tikro geografinio / administracinio teritorinio vieneto gyventojų skaičius (šalies, regiono, miesto ir kt.).

2. Gyventojų kategorija – tai tam tikros gyvenamosios vietovės ar teritorijos gyventojų visuma, apibūdinama pagal ryšį su ta teritorija. Dažniausiai remiamasi šiomis trimis kategorijomis: nuolatiniais, esamais ir juridiniais gyventojais.

3. Bendrą tam tikros teritorijos (šalies) gyventojų skaičių tam tikru laiko momentu apibūdina absoliutaus gyventojų skaičiaus rodiklis, kuris tiksliausiai nustatomas per visuotinius gyventojų surašymus.

4. Absoliutaus gyventojų skaičiaus pokyčiai laikotarpiu tarp gyventojų surašymų paprastai apskaičiuojami remiantis einamosios statistikos duomenimis apie gimusių, mirusių, atvykusių ir išvykusių žmonių skaičių. Tai atliekama pagal vadinamąją balansinę lygtį, o ši sudaroma išskaidant gyventojų skaičiaus pokyčius į atitinkamus dėmenis.

5. Tiriant gyventojų skaičiaus pokyčius per tam tikrą laiką, dažniausiai taikomi tokie rodikliai: absoliuti kaita, santykinė kaita, didėjimo (augimo) tempas.

6. Absoliutų gyventojų skaičiaus padidėjimą galime išskaidyti į šiuos komponentus: natūralų ir migracinį.

? Klausimai pasikartoti

1. Kur taikomi teorinio gyventojų skaičiaus modeliai?
2. Kokios yra svarbiausios gyventojų kategorijos?
3. Kodėl per gyventojų surašymus būtina gyventojus suskirstyti kategorijomis?
4. Kokių kategorijų gyventojai buvo surašomi tarybinio laikotarpio gyventojų surašymuose?
5. Kuo nuolatiniai gyventojai skiriasi nuo esamų?
6. Kokiais duomenimis remiantis skaičiuojama balansinė lygtis?
7. Kokios augimo tempų reikšmės rodo, kad gyventojų skaičius didėja?

2.3. Gyventojų amžiaus ir lyties struktūra ir jos kaitos matavimas

Amžiaus ir lyties struktūros matavimas ir grafinis vaizdavimas

Gyventojų **struktūros pagal lytį** kiekybinei charakteristikai taikomi absoliutūs dydžiai – vyrų ir moterų skaičius, moterų (arba vyrų) skaičiaus perviršis, ir santykiniai dydžiai – moterų (vyrų) dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus. Šie dydžiai išreiškiami procentais. Dažniausiai naudojamas **lyčių santykio** (*sex ratio*) rodiklis – vyrų skaičius, tenkantis 100-tui arba 1000-čiui moterų (arba atvirkščiai). Šis rodiklis dar apibūdinamas kaip vyrų proporcija, santykis (*masculinity ratio*). Gali būti skaičiuojamas ir atvirkštinis rodiklis, parodantis, kiek moterų tenka 100-tui arba 1000-čiui vyrų.

Literatūroje, išleistoje anglų kalba, paprastai yra vartojami terminai "*males*" ir "*females*", vietoje "*men*" ir "*women*", apibūdinant atitinkamai vyriškosios ir moteriškosios lyties įvairaus amžiaus, taip pat vaikus, asmenis.

Pirminis, arba biologinis, lyčių santykis parodo, kiek vyriškosios lyties embrionų tenka 100-ui (arba 1000-iui) moteriškosios lyties embrionų apvaisinimo metu. **Antrinis** lyčių santykis parodo gyvų gimusių berniukų ir mergaičių santykį (šis rodiklis yra pastovus ir apytikriai lygus 105–106, kitaip tariant, iš 1000-io naujagimių visuomet būna maždaug 512 berniukų ir 488 mergaitės). **Tretinis** lyčių santykis atspindi vyrų ir moterų santykį sulaukus **reproduktyvaus amžiaus** (15–49) arba kitose amžiaus grupėse.

Amžius yra kita svarbiausia gyventojų struktūros charakteristika. Statistikoje žmonių amžius apibūdinamas metais, jis paprastai suapvalinamas iki faktiškai suėjusių metų skaičiaus (amžius per paskutinį gimtadienį). Labai retai pasitelkiamas amžius, kurį nusako artimiausias gimtadienis.

Grupuojant gyventojus pagal amžių, atsižvelgiama į biologinius, demografinius ir socialinius-ekonominius kriterijus. Žmogaus gyvenimą skirstome į tam tikrus **tarpsnius.** Universaliausias, tarptautinis skirstymas yra toks: **kūdikystė** (*infancy*) – iki 1 metų; **vaikystė** (*childhood*), o ši gali būti suskirstyta į ikimokyklinį amžių (1–5 metai) ir mokyklinį (6–14 metų); **jaunystė** (*adolescence/young persons or juveniles)* – 15–24 metai; **suaugusiųjų** amžius (*adult age/adolthood*), jis dar gali būti skirstomas į didžiausio socialinio aktyvumo, arba brandos, amžių (25–44 metų) ir vidutinį, arba vėlyvosios brandos (45–59/64 metų), amžių; **senatvė** (*old age*), o ji dar skirstoma gana įvairiai – į ankstyvąją senatvę (iki 74 metų) ir senatvę – daugiau kaip 75 metų, arba į pagyvenusio amžiaus laikotarpį (60–69), ankstyvąją senatvę (70–79) ir gilią senatvę – daugiau kaip 80 metų. Asmenys, sulaukę 90 metų, vadinami ilgaamžiais, sulaukę 100 metų – šimtamečiais.

Demografijoje gyventojai skirstomi į **amžiaus grupes,** jos gali būti 5 metų amžiaus intervalo (*quinary age groups*), arba didesnio metų tarpo, pvz., 0–14, 15–59, 60+ ir pan. **Gyventojų vidutinis amžius –** visų gyventojų amžiaus sumos ir gyventojų skaičiaus santykis. **Medianinis** amžius – tai tas amžius, kuris dalija šalies gyventojus į dvi lygias grupes pagal skaičių, pvz., jeigu jis yra 33 metai, vadinasi, pusė šalies gyventojų yra jaunesni nei 33 metų ir pusė – vyresni.

Nagrinėjama amžiaus struktūra dažnai vaizduojama grafiškai, sudaromos amžiaus ir lyties piramidės. **Amžiaus ir lyties piramidė** – tai dvišonė juostinė diagrama, ant kurios horizontalios ašies centro, pažymėto nuliniu tašku, braižoma vertikali ašis – amžiaus skalė, o horizontalioje ašyje į dešinę atidedamas absoliutus **moterų** skaičius (arba procentas), į kairę – **vyrų**. Ji sudaroma taip, kad kiekviena jos pakopa atitiktų žmonių (vyrų ir moterų) skaičių toje grupėje (arba tos grupės lyginamąjį svorį tarp bendro gyventojų skaičiaus). Tos pakopos dedamos viena ant kitos, paprastai nuo 0 iki 100. Amžiaus ir lyties piramidė atspindi amžiaus ir lyties struktūrą tam tikru laiko momentu, t. y. tam tikrą statinę gyventojų būklę. Dar ketvirtajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje vokiečių statistikas *Friedrich Wilhelm Burgdörfer* (1880–1967), sudarydamas daugelio pasaulio šalių gyventojų piramides ir analizuodamas jų konfigūracijų įvairovę, skyrė tris pagrindines piramidžių formas (2.1. pav.). Jos yra šios:

- **taisyklingo trikampio** formos piramidė, arba ekspansyvioji (*expansive*), kuriai būdingas didelis jauniausios kartos, t. y. vaikų, skaičius;
- **cilindro (varpo)** formos piramidė, arba stacionarioji (s*tationary*), kurioje maždaug vienodos visų amžiaus grupių proporcijos, išskyrus vyresniojo amžiaus, t. y. maždaug nuo 60 metų;
- **urnos** formos piramidė, arba siaurėjanti (*constrictive*), kuri pasižymi ypač maža vaikų proporcija.

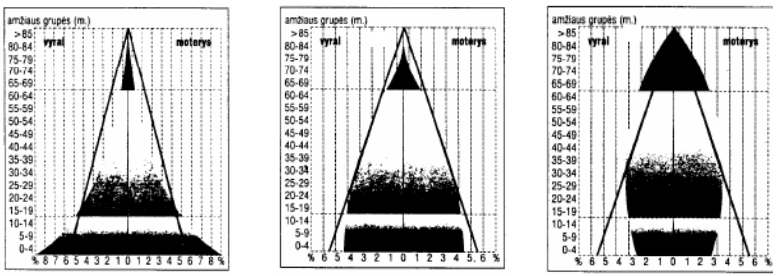

2.1. pav. Pagrindinės amžiaus ir lyties piramidžių formos

Atskirų piramidės pakopų ilgio palyginimas, pradedant nuo pagrindo, parodančio tik ką gimusių skaičių ir baigiant viršūne – pačiais seniausiais gyventojais – leidžia susidaryti tam tikrą vaizdą ne tik apie dabarties demografinių procesų intensyvumą, bet ir leidžia spręsti apie praeities demografinius įvykius bei įvertinti demografinės raidos perspektyvas. Pavyzdžiui, platus piramidės pagrindas, parodantis didelį vaikų skaičių, tuo pačiu liudija ir apie aukštą gimstamumo lygį šalyje, tuo tarpu žvelgdami į urnos formos piramidę, galime drąsiai teigti, kad potencialių tėvų karta vis labiau retės, taigi visiškai tikėtina, jog gyventojų skaičius ateityje mažės.

Antai įvairūs praeities demografiniai įvykiai, pvz., tam tikrais metais paspartėjusi darbingo amžiaus žmonių emigracija ar dėl kokių nors priežasčių (karo, epidemijos ir kt.) išaugęs mirtingumas daro įtaką ryškiems tam tikrų amžiaus grupių skaičiaus pokyčiams, dėl to konkrečios piramidės paprastai įgauna kur kas sudėtingesnį kontūrą nei tie, kurie bū-

dingi anksčiau aptartiems abstraktiems piramidžių tipams. Kitaip tariant, įvairūs praeities įvykiai ar staigūs istoriniai pasikeitimai palieka pėdsaką gyventojų amžiaus struktūroje.

Taigi demografine prasme gyventojų amžiaus ir lyties struktūra – tai praeityje buvusių demografinių įvykių padarinys ir kartu gyventojų ateities perspektyvos veiksnys. Gyventojų piramidės leidžia nagrinėti šios struktūros ir gyventojų skaičiaus pokyčių veiksnių tarpusavio sąsajas. Šias sąsajas demografai pastebėjo gan tolimoje praeityje, o XIX a. pabaigoje švedų demografas *Gustav Sundbärg* (1857–1914), atsižvelgdamas į jaunų ir pagyvenusių žmonių dalies apimtį tarp bendro gyventojų skaičiaus, nustatė tris amžiaus struktūros tipus pagal poveikį gyventojų skaičiui:

- **progresyvųjį (**vaikų dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus sudaro iki 40 proc., o vyresnių nei 50 metų žmonių – 10 proc.). Kai yra tokia gyventojų sudėtis pagal amžių, jų skaičius sparčiai auga;
- **stacionarųjį** (vaikų dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus maždaug atitinka senų gyventojų dalį, jos siekia atitinkamai 27 proc. ir 23 proc.). Kai yra tokia gyventojų sudėtis pagal amžių, jų skaičius praktiškai nesikeičia;
- **regresyvųjį** (senų žmonių dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus viršija vaikų dalį, jos siekia atitinkamai 30 proc. ir 20 proc.). Kai yra tokia gyventojų sudėtis pagal amžių, jų skaičius mažėja.

G. Sundbärg atkreipė dėmesį, kad vidurinioji karta (15–49 metų) yra mažiau kintanti (visuose amžiaus struktūros tipuose sudaro maždaug 50 proc.), palyginti su vaikų (0–14 metų) ir vyresniojo amžiaus (50+) kartomis.

Progresyvųjį amžiaus struktūros tipą atitinka trikampio formos, stacionarųjį – varpo formos ir regresyvųjį – urnos formos piramidė.

Šiuolaikiniai demografai (*Ansley J. Coale, Antony Michael Warnes, Ewa Fratczak* ir kt.), tiriantys gyventojų amžiaus struktūrą, taiko **išplėstinę** tipologiją, t. y. skiria **4** piramidžių formas pagal gyventojų amžiaus struktūrą lemiančius veiksnius (gimstamumo ir mirtingumo rodiklius): I forma – aukštas gimstamumas ir aukštas mirtingumas), II forma (trikampio) – mažėjantis mirtingumas ir aukštas gimstamumas, III forma (varpo) – žemas mirtingumas ir mažėjantis gimstamumas, IV forma (urnos) – žemas gimstamumas ir žemas mirtingumas.

Demografinis senėjimas

Vienas ryškiausių daugumos pasaulio šalių, tarp jų ir Europos valstybių gyventojų raidos XX–XXI amžių sandūroje ypatumų yra spartus pagyvenusio amžiaus žmonių skaičiaus ir jų dalies tarp bendro gyventojų skaičiaus didėjimas. Šis reiškinys apibūdinamas demografinio senėjimo terminu, o senyvo amžius žemutine riba demografinėje analizėje paprastai laikoma 60 metų. Šis senyvo amžiaus kriterijus mastu priimtas 1982 m. Pasaulinėje senėjimo asamblėjoje, juo vadovaujasi dauguma tarptautinių organizacijų ir institucijų, tarp jų – ir Eurostato statistikai. Pastaraisiais metais literatūroje galima neretai pastebėti ir vartojamą kiek aukštesnį – 65 metų – vertinimo matą. Šiuo kriterijumi remiasi ir Pasaulio sveikatos organizacija (PSO)[63]. Kadangi socialiniu-ekonominiu požiūriu pagyvenusio amžiaus gyventojai nėra vienalytė grupė – ji aprėpia tiek pagyvenusius, kurių dauguma išlieka aktyvūs, sveiki ir nepriklausomi, tiek ir paties vyriausio amžiaus asmenis, kurių savarankiškumo lygis palyginti menkesnis – demografinėje analizėje skiriami 60–75/80 metų ir vyresni kaip 75/80 metų gyventojai.

Demografinio senėjimo eiga priklauso nuo susiklosčiusios gyventojų amžiaus struktūros, ankstesnio ir dabartinio gimstamumo intensyvumo (mažėjant gimstamumui mažėja jauniausio amžiaus gyventojų skaičius ir dalis, atitinkamai didėja vyresnio amžiaus gyventojų grupių dalis) ir mirtingumo kitimo (pvz., vaikų mirtingumo mažėjimas skatina amžiaus struktūros jaunėjimą, o mirtingumo mažėjimas vyresniame amžiuje ir gyvenimo trukmės ilgėjimas lemia amžiaus struktūros senėjimą)[64]. Kitaip tariant, demografinis senėjimas yra arba jauno amžiaus gyventojų skaičiaus santykinio mažėjimo (vadinamasis senėjimas „iš apačios“, kai siaurėja gyventojų piramidės pagrindas), arba spartėjančio senyvo amžiaus žmonių skaičiaus didėjimo (vadinamasis senėjimas „iš viršaus“, kai platėja gyventojų piramidės viršūnė) padarinys.

---

[63] Pasaulio sveikatos organizacijai (*World Health Organization – WHO*) šiuo metu priklauso 193 valstybės, tarp jų visos 186 Jungtinių Tautų (JT) narės. Lietuva tikroji šios organizacijos narė yra nuo 1991 m. lapkričio 25 d. ir kartu su 52 valstybėmis (iš viso 53 šalys) priklauso Europos regioniniam biurui. PSO internetinė svetainė: http://www.who.int/en/

[64] Šį procesą taip pat gali veikti ir didelė gyventojų migracija.

Būtina skirti dvi sąvokas: demografinę senatvę kaip statinio momento, atspindinčio tam tikrą gyventojų struktūrą pagal amžių, išraišką ir „senėjimą“ kaip proceso (gyventojų struktūros pagal amžių pokyčių) išraišką.

Gyventojų **demografinę senatvę** galima įvertinti keliais rodikliais[65]:

- Pagyvenusių žmonių **absoliutus skaičiaus kitimas.**
- Gyventojų **vidutinis** amžius (*medium age*) kaip aritmetinis vidurkis.
- Gyventojų **medianis** amžius (*median age*), padalijantis juos į dvi lygias pagal skaičių grupes – jaunesnių ir vyresnių nei šis amžius.
- **Demografinės senatvės rodiklis –** pagyvenusių ir senų žmonių (60 metų ir vyresnių) skaičiaus santykis su (1) bendru gyventojų skaičiumi arba (2) vaikų skaičiumi (0–14):

1) **DSR = [P (60+) : P] x 100,** išreiškiamas procentais.

Čia DSR – demografinis senatvės rodiklis; P(60+) – 60 metų ir vyresnių gyventojų skaičius; P – bendras gyventojų skaičius.

2) **DSR = [P (60+) : P (0–14)] x 100,** išreiškiamas procentais.

Čia DSR – demografinis senatvės rodiklis; P (60+) – 60 metų ir vyresnių gyventojų skaičius; P (0–14) – vaikų skaičius.

Demografinio senėjimo procesas atsiskleidžia palyginus tarpusavyje pagyvenusių žmonių ir visų gyventojų absoliutaus prieaugio tempus:

IS= AP (60+) : AP (P)

Čia AP – absoliutus prieaugis.

---

[65] Mikulionienė S. Lietuvos gyventojų senėjimas: tyrimo metodai ir analizė / *Stankūnienė V.* (ats. red.). *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: LFSI, 1995. P. 44–45.

Šio rodiklio reikšmės nurodo amžiaus struktūros pokyčių kryptį. Jeigu IS>1, tai gyventojai sensta, jei IS<1, tai gyventojai jaunėja, jei IS=1, tai demografinės senatvės lygis nusistovėjo.

Įvertinant socialinius-ekonominius demografinio gyventojų senėjimo proceso padarinius, pirmiausia susijusius su visuomenės išlaikomų asmenų gausėjimu, skaičiuojami šie rodikliai:

- **Bendrasis priklausomybės rodiklis** (*total dependency ratio*), kai visų nedarbingo amžiaus, t. y. vaikų (0–14 metų) ir pagyvenusių bei senų (60 metų ir vyresnių), žmonių skaičius lyginamas su darbingo amžiaus gyventojų skaičiumi:

BPR = [P (0–14) + P 60+] : P (15–59)

- **Vaikų priklausomybės rodiklis** (*youth dependency ratio*), kai vaikų (0–14 metų) skaičius lyginamas su darbingo amžiaus (15–59) gyventojų skaičiumi:

VPR = P (0–14) : P (15–59)

- **Vyresnio amžiaus žmonių priklausomybės rodiklis** (*aged dependency ratio*), kai senų žmonių (60) skaičius lyginamas su darbingo amžiaus gyventojų (15–59) skaičiumi:

SPR = P 60+: P (15–59)

Šie rodikliai tik sąlygiškai parodo visuomenės išlaikytinių krūvį, nes neatsižvelgiama į faktinį gyventojų ekonominį aktyvumą.

Demografinio senėjimo tendencijos Europos žemyne pirmą kartą išryškėjo Prancūzijoje, kuri jau 1870 m. peržengė demografinės senatvės slenkstį – 12 proc. senesnių kaip 60 metų gyventojų dalį. Praeito šimtmečio pirmoje pusėje šis procesas pastebėtas ir kitose valstybėse – Švedijoje, Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje, o XX a. viduryje jau visos dabartinės ES valstybės narės (išskyrus Maltą ir Lenkiją) pasiekė 10–14,9 proc. senyvo amžiaus žmonių dalies rodiklį (Austrijoje, Jungtinėje Karalystėje, Belgijoje, Prancūzijoje ir tuometėje Vokietijos Demokratinėje Respublikoje jis buvo dar aukštesnis – 15–19,9 proc.).

Demografinį senėjimą Europoje antroje XX a. pusėje įvairiais laikotarpiais lėmė skirtingi veiksniai, todėl skiriami keli šio proceso etapai: 1950–1960 metais senyvo amžiaus žmonių gausėjo lėtai ir to-

lydžiai (amžiaus struktūros pokyčiai tuo metu vyko darbingo amžiaus dalies sąskaita), 1960–1980 metais, ėmus gana sparčiai mažėti gimimų skaičiui, prasidėjo gyventojų senėjimas „iš apačios“. Nuo 1980-ųjų senėjimas „iš apačios“ svarbus, tačiau vis didesnę reikšmę, nuolat mažėjant mirtingumo sulaukus vyresnio amžiaus rodikliams, turi pagyvenusių ir senyvų asmenų skaičiaus santykinis didėjimas[66].

2005 m. ES valstybių narių gyventojų bendroji amžiaus struktūra atrodė taip: vaikai iki 14 metų sudarė 16,4 proc., darbingo amžiaus gyventojai (15–64 metų) – 67,1 proc., o vyresnio amžiaus žmonių dalis sudarė 16,5 proc. Tačiau įvairiose šalyse gyventojų amžiaus struktūra skyrėsi (žr. 2.2. pav.)[67].

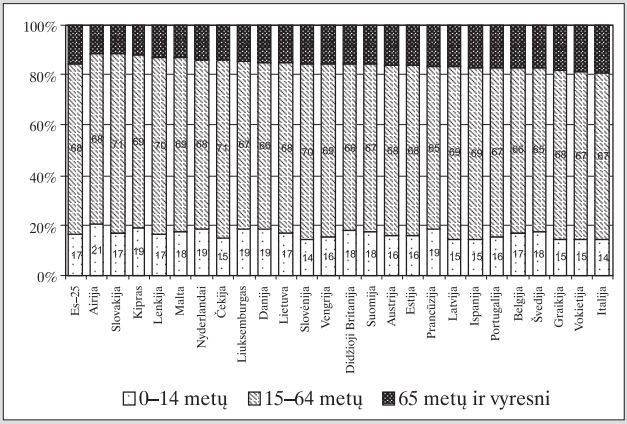

2.2. pav. Europos Sąjungos valstybių narių gyventojų amžiaus struktūra, 2005 m., proc.[68]

Kadangi Lietuvos gyventojų senėjimo tempai yra palyginti spartesni nei kitų šalių, numatoma, jog po kelių dešimtmečių (2050 m.) gyventojų senatvės lygio požiūriu Lietuva iš demografiškai jaunesnių ES valstybių narių grupės pereis į viduriniąją (2.3. pav.).

---

66 Dromantienė L., Kanopienė V. Demografinis senėjimas ir ES socialinė politika pagyvenusiems // Socialinis darbas. – Vilnius: LTU, 2004. Nr. 3 (2). P. 14.

67 Kanopienė V., Mikulionienė S. Demografinio senėjimo problemos socialinėje Europos Sąjungos darbotvarkėje // Socialinis darbas. – Vilnius: MRU, 2006. Nr. 5 (2).

68 Population statistics 2006 edition. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006.

Ateityje sparčiau ar lėčiau sens visos ES valstybės narės, penkiose iš jų šio amžiaus viduryje kas trečias gyventojas bus vyresnis nei 65-erių metų. Naujausi Eurostato gyventojų prognozių skaičiavimai rodo, kad pagal labiausiai tikėtiną demografinės raidos scenarijų Europos Sąjungoje pagrindinių amžiaus grupių gyventojų skaičius keisis taip:

- Vaikų (0–14 metų) skaičius sumažės 14,4 milijono – nuo 74,768 mln. 2004 m. iki 60,412 mln. 2050 m.
- Darbingo amžiaus (15–64 metų) asmenų skaičius sumažės 51,9 milijono – nuo 306,764 mln. 2004 m. iki 254,878 mln. 2050 m.
- Senyvo amžiaus (65 metų ir vyresnių) asmenų skaičius išaugs 59,3 milijono – nuo 75,284 2004 m. iki 134,541 mln. 2050 m.

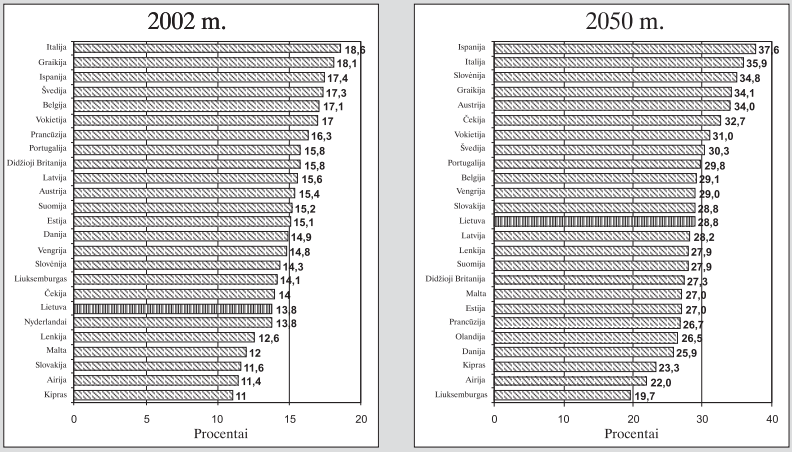

2.3. pav. Gyventojų senatvės lygis ES-25 šalyse, 65 metų ir vyresnių gyventojų dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus 2002 ir 2050 m., proc.[69]

Tai iš esmės pakeis ES gyventojų amžiaus struktūrą, pirmiausia nedarbingo ir darbingo amžiaus žmonių santykį: per šį laikotarpį jauniausių (iki 14 metų) gyventojų dalis sumažės iki 13,4 proc., darbingo amžiaus (15–64 metų) – iki 56,7 proc., o vyresnio amžiaus (65 metų ir vyresnių) gyventojų lyginamasis svoris padidės iki 29,9 proc.

[69] Population statistics 2006 edition. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006.

Raktažodžiai

Gyventojų amžiaus struktūra, lyčių santykis, amžiaus tarpsnis, amžiaus grupė, vidutinis amžius, medianinis amžius, gyventojų piramidė, amžiaus struktūros tipas, demografinė senatvė, demografinis senėjimas, priklausomybės rodiklis.

Santrauka

1. Gyventojų struktūrai pagal lytį apibūdinti dažniausiai pasitelkiamas lyčių santykio rodiklis – vyrų skaičius, tenkantis 100-tui arba 1000-čiui moterų (arba atvirkščiai). Yra skiriamas pirminis, antrinis ir tretinis lyčių santykis.

2. Demografine prasme gyventojų amžiaus ir lyties struktūra – tai praeityje buvusių demografinių įvykių rezultatas ir kartu gyventojų būsimo vystymosi veiksnys.

3. Pagal jaunų ir senų žmonių dalies apimtį tarp bendro gyventojų skaičiaus skiriami trys amžiaus struktūros tipai: progresyvusis, stacionarusis ir regresyvusis.

4. Tiriama amžiaus struktūra dažnai vaizduojama grafiškai, sudarant dvišones juostines diagramas – amžiaus ir lyties piramides. Jos padeda nagrinėti šios struktūros ir gyventojų skaičiaus pokyčių veiksnių tarpusavio sąsajas.

5. Yra trys pagrindinės piramidžių formos: taisyklingo trikampio formos, kuriai būdingas didelis jauniausios kartos, t. y. vaikų, skaičius; cilindro (varpo) formos, kurioje maždaug vienodos visų amžiaus grupių proporcijos, išskyrus vyresniojo amžiaus; urnos formos piramidė, arba siaurėjanti, kuri pasižymi ypač maža vaikų dalimi.

6. Demografinė senatvė yra statinio momento, atspindinčio tam tikrą gyventojų struktūrą pagal amžių, išraiška. Demografinis senėjimas yra proceso (gyventojų struktūros pagal amžių pokyčių) išraiška. Šiuo terminu apibūdinamas spartus pagyvenusio amžiaus žmonių skaičiaus ir jų dalies tarp bendro gyventojų skaičiaus didėjimas.

7. Demografinio senėjimo eiga priklauso nuo susiklosčiusios gyventojų amžiaus struktūros, praeities ir dabarties gimstamumo intensyvumo ir mirtingumo kitimo.

8. Demografinio senėjimo tendencijos Europos žemyne pirmą kartą išryškėjo Prancūzijoje 1870 m., XX a. viduryje jau visos dabartinės ES valstybės narės (išskyrus Maltą ir Lenkiją) pasiekė 10–14,9 proc. senyvo amžiaus žmonių dalies rodiklį.

9. Demografiniam senėjimui Europoje antroje XX a. pusėje įvairiais laikotarpiais darė įtaką skirtingo pobūdžio veiksniai, todėl šis procesas skirstomas į kelis etapus.

10. Ateityje sparčiau ar lėčiau sens visos ES valstybės narės, penkiose iš jų šio amžiaus viduryje kas trečias gyventojas bus vyresnis nei 65-erių metų. Kadangi Lietuvos gyventojų senėjimo tempai yra palyginti spartesni nei kitų šalių, numatoma, kad po kelių dešimtmečių (2050 m.) gyventojų senatvės lygio požiūriu Lietuva iš demografiškai jaunesnių ES valstybių narių grupės pereis į vidurinę grupę.

? Klausimai pasikartoti

1. Kaip apibūdinama demografinė gyventojų struktūra?
2. Kaip dažniausiai skirstomi žmogaus gyvenimo tarpsniai?
3. Kuo skiriasi gyventojų vidutinis ir medianinis amžius?
4. Kaip gyventojų piramidės yra susijusios su gyventojų amžiaus struktūra?
5. Kokia amžiaus grupė pastoviausia visuose amžiaus struktūros tipuose?
6. Koks esminis demografinės senatvės ir demografinio senėjimo skirtumas?
7. Koks amžius yra laikomas demografinės senatvės kriterijumi?
8. Kaip apibūdintumėte demografinį senėjimą „iš apačios“ ir demografinį senėjimą „iš viršaus“?
9. Kokie procesai lėmė demografinį senėjimą Europoje antroje XX a. pusėje?
10. Kaip pasikeis jaunų ir pagyvenusių žmonių dalis ES valstybėse narėse šio amžiaus viduryje?

III.

DEMOGRAFINIAI PROCESAI IR JŲ INTENSYVUMO MATAVIMAS

Šiame skyriuje kalbėsime apie demografinius procesus, kurie daro tiesioginę įtaką gyventojų skaičiaus kaitai – gimstamumą ir mirtingumą (prisiminkite balansinę lygtį, žr. 2.2. poskyrį). Susipažinsime su pagrindiniais rodikliais ir šių procesų intensyvumo įvertinimo būdais. Kadangi tiriant gimstamumą ir mirtingumą būtina atsižvelgti į du aspektus – biologinį ir socialinį, aptarsime, kaip aiškinami žmonių sprendimai turėti ar neturėti vaikų, kokie visuomenės socialinės-ekonominės raidos veiksniai daro įtaką šių demografinių procesų pokyčiams.

Apie santuokų sudarymą ir ištuokų procesus kalbėsime paskutiniame knygos skyriuje, skirtame šeimos demografijai.

3.1. Gimstamumas

Pagrindinės sąvokos

Gimstamumo (*fertility, natality*) terminu apibrėžiamas vaikų gimimo procesas, vykstantis žmonių populiacijoje. Šis terminas paprastai yra vartojamas, tik aptariant gyvų gimimų (tiksliau, gyvų gimusiųjų) skaičių ir dažnį. Demografijoje gimstamumas tiriamas tiek, kiek jis susijęs su kartų kaitos procesais. Apibūdindamas naujų visuomenės narių atsiradimą, jis

yra teigiama gyventojų reprodukcijos pusė, tuo tarpu mirtingumas, nusakantis žmonių pasitraukimą iš visuomenės, yra negatyvioji šio proceso pusė.

Tiriant gimstamumą, būtina atsižvelgti į du jo aspektus – biologinį ir socialinį. Gimimai pirmiausia turi fiziologinį pagrindą, kuris susijęs su potencialia galimybe gimdyti, arba **vaisingumu** (*fecundity)*, priklausančiu nuo konkrečių partnerių porų amžiaus, sveikatos būklės ir genetinių savybių.

Moterų organizmo galimybės turėti vaikų apibūdinamos **potencialaus vaisingumo** terminu. Jį reikia skirti nuo individualaus, priklausančio nuo individų gyvenimo sąlygų ir sveikatos būklės bei žindymo trukmės. Teoriškai potecialaus vaisingumo diapazonas yra labai platus – nuo nevaisingumo iki 35 gimimų per moters gyvenimo reproduktyvų (vaisingo, arba fertilaus, amžiaus) laikotarpį (15–49 metai), tačiau praktiškai vidutinė šio rodiklio reikšmė neviršija 15–16 gimimų vienai moteriai. Skiriamas moterų ir vyrų vaisingumas: moterų vaisingumas siejamas su galimybe pastoti, išnešioti ir pagimdyti gyvą kūdikį, vyrų – su galimybe apvaisinti.

Vaisingumo terminas yra susijęs su kitomis sąvokomis, nusakančiomis vieną ar kitą jo aspektą. Savo turiniu visiškai priešingas yra **nevaisingumo** terminas, kuriuo nusakomas moters ar vyro organizmo negebėjimas sulaukti kūdikio. Paprastai partnerystė (santuoka) yra laikoma nevaisinga, jeigu po trejų reguliaraus lytinio gyvenimo metų, nenaudojant kontracepcijos priemonių ir dirbtinių abortų, nesulaukiama kūdikio dėl šių priežasčių: moteris nepastojo, nėštumas baigėsi savaiminiu abortu (persileidimu) arba negyvo kūdikio gimimu. Negebėjimas pastoti / apvaisinti apibūdinamas **sterilumo** terminu. Skiriamas pastovus sterilumas (sulaukus vyrenio amžiaus, po menopauzės), sterilumas reproduktyviu periodu (kaip susirgimų ar sterilizacijos operacijų pasekmė) ir laikinas sterilumas, susijęs su nėštumu, kontracepcijos vartojimu ir pan. Sterilumas skirstomas į natūralųjį, lemiamą fiziologinių priežasčių (pvz., nėštumo), dirbtinį (kontraceptinį), taip pat patologinį (dėl ligų ir traumų), absoliutų (kai nėra jokios tikimybės pastoti) ir santykinį (kai yra tam tikra tikimybė pastoti).

Natūralaus vaisingumo terminu nusakomas gimimų lygis, kai nenaudojama jokių priemonių, galinčių paveikti moters reproduktyvinį ciklą.

Skiriama **gyvi gimę** (*live birth*) ir **negyvagimiai** (*stillbirth*). Negyvagimis – kūdikis, gimęs be gyvybės ženklų, sveriantis mažiausiai 500 g, kai motinos nėštumas truko mažiausiai 22 savaites.

Taip pat vartojamos sąvokos: **vieno vaiko** gimimai (*single birth*) ir dvynukų, trynukų ir t. t. gimimai, arba **daugiavaisiai** gimimai (*multiple births*).

Gimusieji skirstomi pagal gimimo eiliškumą. Vartojamos **gimimų eiliškumo dabartinėje santuokoje** ir **biologinio gimimų eiliškumo**, t. y. įskaitant visus konkrečios moters gimdymus (gimimų eiliškumas gali būti skaičiuojamas tiek gyvų gimusių, tiek ir visų gimdymų) sąvokos. Kuo didesnė yra pirmagimių ar antrais gimusiųjų dalis, tuo paprastai žemesni gimstamumo rodikliai.

Tiriant gimstamumą, atsižvelgiamą ir į laiko tarpą tarp gimimų: **protogeninis intervalas** – laikotarpis nuo santuokos sudarymo iki pirmo vaiko gimimo, **intergeninis intervalas** – tarpai tarp gimimų, pvz., tarp pirmo ir antro, tarp antro ir trečio, tarp pirmo ir trečio.

Lyginant gimstamumo rodiklius įvairias istoriniais laikotarpiais, kartais vartojama **kūdikių bumo** *("baby boom")* sąvoka, kuri atspindi staigų ir nenumatytą gimimų skaičiaus išaugimą tam tikru metu.

Gimstamumo matai

Gimstamumui matuoti naudojama rodiklių sistema, leidžianti apibūdinti jo bendrąjį lygį ir dinamiką, taip pat intensyvumą bei reikšmes įvairiose socialinėse-demografinėse grupėse. Demografiniai procesai ir reiškiniai tiriami dviem būdais – sąlyginės kartos metodu ir realios kartos metodu (žr. 2.1. skyrių). Atitinkamai ir gimstamumo rodikliai yra skirstomi į laikotarpio rodiklius ir kohortų rodiklius. Pirmieji rodikliai parodo gimstamumo lygį tam tikru konkrečiu laikotarpiu, paprastai kalendoriniais metais, tuo tarpu kohortų gimstamumo matai parodo, koks gimstamumas būdingas tam tikroms moterų kohortoms (kartoms), kitaip tariant, jie atspindi skirtingu laiku gimusių moterų grupių reproduktyvinę istoriją jų viso vaisingo amžiaus laikotarpiu.

Labiausiai apibendrinantis yra **bendrasis gimstamumo rodiklis** (*crude birth rate*): gyvų gimusiųjų skaičius per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) yra lyginamas su vidutiniu (metiniu) gyventojų skaičiumi, skaičiuojamas 1000-iui gyventojų:

BGR = [G : P(vid)] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia BGR – bendras gimstamumo rodiklis; G – gyvų gimusių skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); P(vid) – vidutinis (metinis) gyventojų skaičius.

Kadangi bendrasis gimstamumo rodiklis neatsižvelgia į gyventojų amžiaus ir lyties struktūrą, tiksliau gimstamumo lygis nustatomas **specialiu gimstamumo** rodikliu (g*eneral fertility rate)*: gyvų gimusiųjų skaičius per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) lyginamas su vidutiniu (metiniu) vaisingo (fertilaus) amžiaus (15–49 metų) moterų skaičiumi, skaičiuojamas 1000-iui:

SGR = [G : W (15-49)vid] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia SGR – specialus gimstamumo rodiklis; G – gyvų gimusiųjų skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); W (15–49)vid – vidutinis (metinis) fertilaus amžiaus moterų skaičius.

Taip pat skaičiuojami ir **gimstamumo rodikliai pagal motinos amžių** (*age-specific fertility rate*), parodantys įvairių moterų amžiaus grupių metinį gimstamumo lygį: gyvų gimusiųjų tam tikro amžiaus (amžiaus grupės) moterims skaičius per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) lyginamas su vidutiniu (metiniu) to amžiaus (amžiaus grupės) moterų skaičiumi, skaičiuojamas 1000-iui:

GARx = [Gx : W xvid] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia GARx – gimstamumo rodiklis pagal motinos amžių (x amžiui / amžiaus grupei); Gx – gyvų gimusiųjų skaičius per laikotarpį (kalendo-

rinius metus) x amžiaus / amžiaus grupės moterims; W xvid – vidutinis (metinis) x amžiaus / amžiaus grupės moterų skaičius.

Suminis gimstamumo rodiklis (*total fertility rate*) nurodo vidutinį gyvų gimusių kūdikių skaičių, kurį moteris pagimdytų per visą savo reproduktyvų gyvenimo laikotarpį (15–49 m.), jeigu ji sulauktų 50 metų amžiaus ir kiekvienoje amžiaus grupėje išliktų tų kalendorinių metų gimstamumo rodiklis. Praktiškai šis rodiklis yra gimstamumo amžiaus rodiklių suma:

SGR = ∑ GARx, kur: x=15, ...49 metai

Čia SGR – suminis gimstamumo rodiklis; GARx – gimstamumo rodiklis pagal motinos amžių (x amžiui / amžiaus grupei).

Pagal motinos santuokinį statusą skiriami kūdikiai, gimę santuokoje (*legitimate births*) ir ne santuokoje (*illegitimate, extra-marital births*).

Skaičiuojamas **ne santuokoje gimusiųjų rodiklis**[70] (*illegitimacy rate*): gyvų gimusiųjų ne santuokoje skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus) lyginamas su vidutiniu (metiniu) nesančių santuokoje (neištekėjusių, išsiskyrusių ir našlių) vaisingo (fertilaus) amžiaus (15–49 m.) moterų skaičiumi, skaičiuojamas 1000-iui :

NGR = [Gn : Wns (15–49),vid] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia NGR – ne santuokoje gimusiųjų rodiklis; Gn – gyvų gimusiųjų ne santuokoje skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); Wns (15–49),vid – vidutinis (metinis) nesusituokusių vaisingo (fertilaus) amžiaus moterų skaičius.

Ne santuokoje gimusiųjų dalis (*illegitimacy ratio*): gyvų gimusiųjų ne santuokoje skaičius lyginamas su visų gyvų gimusiųjų skaičiumi:

NGP = [Gn : G] x 100, išreiškiamas procentais.

---

[70] Lietuvos statistikos departamentas gimusiuosius ne santuokoje apibūdina kaip „gimusius tėvams, neįregistravusiems santuokos“ (*Demografijos metraštis,* 2006. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2007. P. 4. 87).

Čia NGP – nesantuokinių gimimų proporcija; Gn – gyvų gimusiųjų ne santuokoje skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); G – bendras gyvų gimusiųjų skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus).

Suminis gimstamumo rodiklis leidžia įvertinti, ar moterys pagimdo tiek vaikų, kad tėvų kartą pakeistų tiek pat gausi vaikų karta. Šiuo atžvilgiu ypatingą reikšmę turi dukterų, kurios jas ateityje pakeis, t. y. gimdys vaikus, skaičius. Todėl yra skaičiuojamas **bruto reprodukcijos rodiklis** (g*ross reproduction rate*), nurodantis vidutinį gyvų gimusių mergaičių skaičių, kurį pagimdytų moteris per visą savo gyvenimo reproduktyvų periodą (15–49 m.), jeigu išliks tam tikrų moterų amžiaus grupių tų kalendorinių metų gimstamumo lygis. Šis rodiklis skaičiuojamas taip pat kaip ir suminis gimstamumo rodiklis, tik atsižvelgiama į mergaičių dalį iš bendro gimusiųjų skaičiaus (praktiškai suminis gimstamumo rodiklis yra padauginamas iš 0,488). **Neto reprodukcijos** rodiklis (n*et reproduction rate*) atsižvelgia ir į tai, kad dalis moterų nesulaukia savo vaisingo, arba fertilaus, amžiaus pabaigos (miršta jaunesnės kaip 49 metų). Neto reprodukcijos rodiklis nurodo vidutinį gyvų gimusių mergaičių skaičių, kurį pagimdytų moteris per visą savo gyvenimo reproduktyvų laikotarpį (15–49 m.), jeigu išliktų tam tikrų moterų amžiaus grupių tų kalendorinių metų gimstamumo ir mirtingumo lygis.

Gimstamumo statistikoje dažnai pateikiami ir abortų rodikliai: **abortų dalis** (*abortion ratio*), kai abortų skaičius per metus lyginamas su gyvų gimusiųjų skaičiumi per kalendorinius metus (skaičiuojama 1000-iui gimusiųjų) ir **abortų rodiklis** (*abortion rate*), parodantis abortų skaičių per metus, tenkantį 1000-iui vaisingo, arba fertilaus, amžiaus (15–49 m.) moterų.

Reprodukcinė sveikata (*reproductive health*) – tai visiškos fizinės, psichinės ir socialinės gerovės būsena, ne tik ligos ar negalios nebuvimas visose srityse, susijusiose su reprodukcijos sistema, jos funkcijomis ir procesais. Todėl reprodukcinė sveikata reiškia, kad žmonės gali turėti juos tenkinantį ir saugų seksualinį gyvenimą, kad jie gali gimdyti vaikus ir yra laisi nuspręsti, ar, kada ir kaip dažnai tai daryti. Paskutinė sąlyga taip pat užtikrina vyrų ir moterų teisę į informaciją ir saugių, veiksmingų, įperkamų ir priimtinų šeimos planavimo priemonių, taip pat kitų neprieštaraujančių įstatymams gimstamumo reguliavimo būdų, atitinkančių jų

poreikius, prieinamumą; teisę į sveikatos priežiūros paslaugas, užtikrinančias saugų nėštumą ir gimdymą bei suteikiančias geriausias galimybes sulaukti sveiko kūdikio[71].

Reprodukcinė elgsena

Gimstamumas priklauso nuo socialinių veiksnių. Sprendimus turėti ar neturėti vaikų lemia daugybė veiksnių, kurie analizuojami tiriant žmonių reprodukcinę (arba **prokreacinę**) elgseną. Lietuvos demografinėje literatūroje pastebimi abu terminai[72], šioje knygoje toliau vartosime reprodukcinės elgsenos sąvoką.

Reprodukcinė elgsena *(reproductive behaviour*) – tai veiksmų ir santykių, lemiančių vaiko gimimą ar atsisakymą nuo gimdymo tiek santuokoje, tiek ir ne santuokoje, sistema[73]. Reprodukcinė elgsena yra susijusi su sąmoningais veiksmais, t. y. žmonių orientacija / noru turėti vieną ar kitą skaičių vaikų ir to noro įgyvendinimą. *Toks požiūris grindžiamas prielaida, kad vaikų gimdymas, kaip ir daugelis kitų žmonių veiksmų, yra tikslingo pasirinkimo išdava, padarinys.*

Kaip ir bet kurią kitą žmogaus elgseną, reprodukcinę elgseną riboja įvairūs veiksniai. Gimimai pirmiausia turi fiziologinį pagrindą, susijusį su vaisingumu ir turintį konkretų gimstamumo potencialą (maksimaliai galimą gimimų skaičių), priklausantį nuo žmonių gyvenimo sąlygų, jų sveikatos būklės ir daugelio kitų veiksnių, būdingų vienam ar kitam istoriniam laikotarpiui. Žmonių visuomenėje biologinius veiksnius papildo socialiniai, t. y. kiekvienam žmonijos istorijos etapui būdingos tam tikros žmonių elgsenos (tarp jų ir reprodukcinės elgsenos) socialinės kontrolės sistemos, nulemiančios biologinio gimstamumo potencialo įgyvendinimą[74].

---

[71] *Programme of Action adopted at the International conference on Population and Development*, Cairo, 5-13 September 1994, paragraph 7.2. P. 45.

[72] Pvz., V. Stankūnienės publikacijose vartojama ir sąvoka „reprodukcinė elgsena“ (Stankūnienė V. Pastarųjų metų gimstamumo pokyčiai: adaptacija ar naujos reprodukcinės elgsenos modelio apraiškos / *Stankūnienė V. (ats. red.*) *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje.* – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997. P. 84–110), ir sąvoka „prokreacinė elgsena“ (Stankūnienė V., Jonkarytė A., Mitrikas A. Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai // Filosofija. Sociologija, 2003. Nr. 2. P. 51–58).

[73] Медков В. М. *Демография: учебник*. – Москва: И НРФ А, 2005. P. 265.

[74] Kitaip tariant, kiekvienam istoriniam laikotarpiui būdingi tam tikri demografinių procesų determinavimo socialiniai mechanizmai, atitinkamos demografinės elgsenos normos.

Kai moters organizmo vaisingumas normalus ir nenaudojama kontracepcijos priemonių, reprodukcinis ciklas baigiasi vaiko gimimu. Jeigu vaisingumas sumažėjęs, galimi savaiminiai abortai, negyvi gimimai ir t. t. Dėl nevaisingumo reprodukcinis ciklas tampa nepilnu, t. y. neužsibaigia gimimu. Nepilnas ciklas yra ir tuomet, kai naudojamos kontraceptinės priemonės. Vaikų gimimas santuokoje / partnerystėje yra susijęs su pilnų ir nepilnų ciklų kaita, kuo vaikų mažiau, tuo didesnė moters reproduktyvaus periodo dalis susijusi su nepilnais reprodukcijos ciklais.

Aptardami reprodukcinę elgseną, kalbame apie vaisingumo reguliavimą ir skiriame du šios elgsenos aspektus:

- Siekį (santuokoje / partnerystėje) pagimdyti tam tikrą skaičių vaikų, arba, kitaip tariant, pasiekti pilną reprodukcinį ciklą, t. y. nuoseklią seką: *lytinis aktas* (*coitus*) –> *apvaisinimas* (*pastojimas*) –> *gyvo vaiko gimimas*.
- Veiksmus ir santykius, kurie susiję su atsisakymu susilaukti palikuonių, arba, kitaip tariant, kliudo pasiekti pilną reprodukcinį ciklą, užkertant kelią vienai ar kitai jo grandžiai (susilaikymas nuo lytinių santykių, priemonių ir metodų, leidžiančių išvengti nėštumo (arba kontracepcijos priemonių) naudojimas, dirbtinis nėštumo nutraukimas.

Veiksmai ir santykiai, kurių tikslas yra turėti tam tikrą skaičių vaikų arba neturėti vaikų, dar apibūdinami **šeimos planavimo**, **gimstamumo kontrolės šeimoje, gimimų reguliavimo** terminais.

Vieni pirmųjų į gimstamumo analizę įtraukti elgsenos veiksnį bandė Ronald J. Hill, J. Mayone Stycos ir K. W. Back: jų pateiktoje gimstamumo kintamųjų schemoje greta kitų šeimos planavimo veiksnių buvo aptartos ir nuostatos dėl tam tikro vaikų skaičiaus bei sutuoktinių motyvacijų suartėjimas, priimant sprendimus, kiek bus vaikų šeimoje[75]*. Socialinius psichologinius gimstamumo veiksnius taip pat minėjo ir R. Freedman, nors jo pateiktoje gimstamumo veiksnių schemoje „reprodukcinė elgsena“ nenagrinėjama kaip savarankiškas veiksnys*[76]*. Šių autorių tyrimus tęsė rusų*

[75] Hill R., Stycos J. M. and Back K.W. The Family and Population Control: A Puerto Rican Experiment in Social Change. Chapel Hill, NC, USA: University of North Carolina Press, 1959.

[76] Freedman R. Fertility determinants / *World Fertility Survey: an Assessment*. N.Y., 1987. P. 274–295.

demografai A. I. Antonov (Анатолий Иванович Антонов), V. A. Borisov (Владимир Александрович Борисов, 1933–2005), L. E. Darskij (Леонид Евсеевич Дарский, 1930–2001) ir kiti autoriai.

Reprodukcinę elgseną veikia tiek praeities, tiek ir dabarties gyvenimo sąlygos. Praeities gyvenimo sąlygos pirmiausia lemia poreikio turėti vaikų lygį (kiek žmogus nori turėti vaikų, ar iš viso nori jų turėti). **Poreikis turėti vaikų** – „tai socialinė-psichologinė visuomeniško asmens ypatybė, kai neturint vaikų ar esant jų nepakankamam skaičiui, patiriama asmenybės savirealizacijos sunkumų“[77]. Poreikis turėti vaikų pirmiausia parodo, kaip įsisąmonintos reprodukcinės elgsenos normos, paveldėtos iš ankstesnių kartų.

Reprodukcinės normos – tai elgsena, susijusi su orientacija į tam tikrą vaikų skaičių. Šios normos virsta savotiškais papročiais, tradicijomis ir pasižymi tuo, kad iš kartos į kartą išlaiko tam tikrą pastovumą. Jos gali skirtis tarp įvairių socialinių sluoksnių, pvz., tarp miesto ir kaimo gyventojų. Reprodukcinių normų kaitai žmonijos istorijoje įtaką darė ekonominės sąlygos, religija ir kiti veiksniai.

Šimtus ar net tūkstančius metų vyravo orientacija į daugiavaikę šeimą. Mažavaikės šeimos normos būdingos tik šiuolaikinėms modernioms visuomenėms ir įsigaliojo dėl kapitalistinio gamybos būdo ir rinkos ekonomikos įsitvirtinimo įtakos. Demografinėje literatūroje šios dvi epochos žmonijos istorijoje kartais priešpriešinamos. Pabrėžiama, kad agrarinėse (tradicinėse) visuomenėse žmonių asmeninė laisvė buvo kur kas mažesnė ir kiekvieno žmogaus elgseną, pažiūras, nuostatas reguliavo religinės normos, tradicijos ir papročiai. Tuo tarpu tik šiuolaikinėje epochoje vaikų skaičius šeimoje yra iš tikrųjų nulemtas sąmoningo asmenų sprendimo (jų pasirinkimo iš daugelio kitų galimų alternatyvų).

Poreikis turėti vaikų susiformuoja socializacijos proceso metu, veikiant visuomenės ir konkrečios aplinkos, kurioje individas gyvena, tradicijoms, socialinėms, kultūrinėms normoms, nusakančioms (reguliuojančioms), koks turėtų būti vaikų skaičius šeimoje. Galima teigti, kad

[77] Медков В. М. *Демография: учебник*. – Москва: И НРФ А, 2005. P. 274.

reprodukcinės nuostatos – tai įtvirtinta ankstesnių kartų patirtis, praeities gyvenimo sąlygų atgarsis. Todėl jos gana lėtai kinta: poreikis turėti vaikų asmens gyvenime nesikeičia, tuo tarpu kiti reprodukcinės elgsenos elementai gali kisti spontaniškai arba dėl tikslingų žmogaus veiksmų, paskatintų susiklosčiusių jo gyvenimo aplinkybių ar sąlygų. Svarbu, kokią vietą žmogaus vertybių sistemoje greta šeimos vertybių užima vertybės, susijusios su kitomis jo gyvenimo sritimis. Asmenys, siekiantys aukštesnio išsilavinimo, profesinės karjeros ir pan., savo gyvenimo materialines sąlygas ir galimybes susilaukti vaikų paprastai vertina žymiai negatyviau negu tie, kurių vertybių hierarchijoje šeima ir vaikai užima svarbiausią vietą.

Yra trijų tipų reprodukcinė elgsena: nuostata į daugiavaikę (poreikis turėti penkis ir daugiau vaikų), vidutinę (trijų keturių) ir mažavaikę (vieno dviejų vaikų) šeimą. Asmenybei priimtinas tam tikras vaikų skaičius, tarp jų sūnų ir dukterų, apibūdinamas **reprodukcinės nuostatos** terminu. Ji parodo asmenų siekį tam tikro reprodukcinės elgsenos rezultato ir nusistatymą imtis tam tikrų veiksmų.

Tiriant reprodukcines nuostatas, paprastai vartojamos tokios sąvokos kaip **idealus, norimas, laukiamas** vaikų skaičius. Sociologinių tyrimų duomenys rodo, kad idealus vaikų skaičius paprastai labiau atspindi žmonių informuotumą apie tai, koks vaikų skaičius visuomenėje yra laikomas „geriausiu“, nei jų pačių nuostatas ir poreikį turėti vaikų. Tuo tarpu „norimas vaikų skaičius“ priklauso nuo jau turimo vaikų skaičiaus šeimoje – todėl bevaikiai, neturintys vaikų auginimo patirties, neretai teigia norintys turėti daugiau vaikų, palyginti su, pvz., auginančiais vieną vaiką. Siekiant išsamiau ištirti reprodukcines nuostatas, sociologinėse apklausose respondentams užduodama įvairių papildomų klausimų, pvz., apie galėjusį būti vaikų skaičių („Kiek vaikų jie norėtų turėti, jeigu pradėtų gyvenimą iš naujo?“), patartiną vaikų skaičių („Kiek vaikų patartų turėti savo vaikams, kai šie suaugs?“) ir t. t.

Išsamūs gyventojų reprodukcinės elgsenos tyrimai buvo atlikti dar XX a. aštunto dešimtmečio pabaigoje Latvijoje. Kaimyninės šalies mokslininkai (tuometės Latvijos Mokslų akademijos demografai) parengė anketą, kurią sudarė 43 klausimai (tarp jų apie faktinį,

planuojamą ir norimą vaikų skaičių) ir apklausė daugiau nei keturis tūkstančius Rygos ir kitų miestų gyventojų. Apibendrinant tyrimo rezultatus, buvo detaliai nagrinėjama, kaip žmonių reprodukcines nuostatas veikė jų amžius, lytis, išsilavinimas, profesinis užimtumas, tautybė, socialinės-ekonominės gyvenimo sąlygos ir kt. Paaiškėjo, kad dauguma apklaustųjų orientuojasi į mažavaikę šeimą, o norimas vaikų skaičius buvo didesnis nei planuojamas (3.1.lentelė).

3.1. lentelė. Latvijos miestų gyventojų (susituokusių moterų ir vyrų) pasiskirstymas pagal faktinį, planuojamą ir norimą vaikų skaičių*

	Vidutinis vaikų skaičius	
	Moterys	Vyrai
Faktinis	1,4	1,5
Planuojamas	1,9	2,0
Norimas	2,4	2,6

*Факторы и мотивы демографического поведения. – Рига: Зинатне, 1984. P.118.

Gyventojų reprodukcinių nuostatų tyrimai vyko ir Lietuvoje. 1988 m. Lietuvos Mokslų akademijos Demografijos skyriaus mokslininkai atliko reprezentatyvią šalies gyventojų apklausą, kuria buvo siekiama ištirti jų darbinės ir reprodukcinės elgsenos ypatumus bei vertybines nuostatas. Apklausos anketoje buvo per 80 klausimų, apklausta 2880 respondentų. Be kitų, buvo ir klausimų apie žmonių reprodukcines nuostatas, t. y. kiek jie turi, numato turėti, norėtų turėti vaikų ir koks, jų nuomone, būtų idealus jų skaičius šeimoje. 1988 m. apklausos rezultatai rodė, kad Lietuvoje tiek mieste, tiek ir kaime dar buvo išlikęs trivaikės šeimos idealas. Apklaustųjų nurodytas vidutinis idealus vaikų skaičius šeimoje buvo 3,1. Dar nebuvo išnykusios ir nuostatos auginti 3 vaikus (vidutinis norimas vaikų skaičius: miestuose 2,7, kaimuose 2,9, iš viso šalyje – 2,8). 3.2. lentelėje pateikiame duomenis, kaip pasiskirstė moterų reprodukcinės nuostatos pagal amžių ir išsilavinimą.

3.2. lentelė Lietuvos moterų reprodukcinės nuostatos pagal išsilavinimą ir amžių, 1988 m.*

	Vidutinis vaikų skaičius			
	Turimas	Laukiamas	Norimas	Idealus
Išsilavinimas				
Pradinis ir nebaigtas vidurinis	2,26	2,40	2,89	2,98
Vidurinis	1,77	1,91	2,67	2,69
Specialus vidurinis	1,74	1,94	2,60	2,74
Aukštasis	1,69	1,91	2,65	2,82
Amžius				
Mažiau nei 20 metų	–	–	2,47	2,41
20–24 m.	–	–	2,53	2,65
25–29 m.	–	–	2,48	2,62
30–34 m.	–	–	2,54	2,67
35–39 m.	–	–	2,65	2,78
40–44 m.	–	–	2,91	3,01
45–49 m.	–	–	2,72	2,91
50 metų ir daugiau	–	–	2,89	3,02

* Pirminiai duomenys. Vadovėlio autorė dalyvavo tyrime, rengiant apklausos anketą, apklausiant, apdorojant ir analizuojant duomenis.

Tuo tarpu 1996 m. baigto tyrimo „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ rezultatai parodė, kad dešimto dešimtmečio pradžios ryškūs šalies politinės ir socialinės-ekonominės raidos pokyčiai padarė lemtingą įtaką gyventojų reprodukcinėms nuostatoms: vidutinis idealus vaikų skaičius sumažėjo iki 2,3, vidutinis norimas vaikų skaičius – iki 2,1[78]. Tai rodo esminį reprodukcinių nuostatų kitimą.

[78] Stankūnienė V. Pastarųjų metų gimstamumo pokyčiai: adaptacija ar naujos reprodukcinės elgsenos modelio apraiškos / *Stankūnienė V.* (ats. red.) *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje.* – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997. P. 103.

Reprodukcinės nuostatos nurodo kiekybinį poreikio turėti vaikų aspektą, o šio poreikio turinį (kokybinę pusę) apibūdina reprodukcinė motyvacija. **Reprodukcinė motyvacija** – tai asmenybės psichinė būsena, skatinanti siekti tam tikrų asmeninių tikslų, gimdant tam tikrą vaikų skaičių. Demografinėje literatūroje yra kelios dešimtys reprodukcinių motyvų klasifikavimų, dažniausiai jie skirstomi į ekonominius, socialinius ir psichologinius[79].

Ekonominiai motyvai siejami su galimybėmis, turint vaikų (tam tikrą jų skaičių), gauti materialinės naudos, išsaugoti arba pagerinti ekonominę padėtį / statusą, pvz., ikiindustrinėse visuomenėse vaikai dirbdavo šeimos ūkyje, jie suteikdavo tėvams paramą senatvėje ar susirgus ir pan. Kitaip tariant, vaikai tuo metu buvo saugios ir ramios senatvės garantas. (Kaip skaitysite 6.3. knygos skyriuje, ekonominių motyvų svarba šiuolaikinėse postindustrinėse visuomenėse smarkiai sumažėjo.)

Socialiniai motyvai yra savotiškas individualus atsakas į susiklosčiusias visuomenėje socialines, kultūrines normas ir tradicijas (arba reprodukcines normas). Jie siejami su noru įgyti prestižą, autoritetą tarp aplinkinių, galų gale – paprasčiausiai neišsiskirti iš kitų.

Psichologinius motyvus lemia vidiniai asmenybės poreikiai ir tikslai – noras save pratęsti, rūpintis kitais, nelikti vienišam (-ai), stiprinti santuoką ir t. t. Psichologinius motyvus galima suskirstyti pagal tėvų vaidmenį: vienur jis yra subjektyvus, t. y. tam tikrus jausmus ir siekius vaikams perduoda tėvai (siekis rūpintis, mylėti, saugoti ir kt.), tuo tarpu kitur, priešingai, patys tėvai tampa objektu, į kurį turėtų būti nukreipti vaikų jausmai (pagarba, meilė, gebėjimas pateisinti lūkesčius ir pan.).

Taigi kiekvienas iš šių motyvų gali būti labai sudėtingas, galima netgi sudaryti tam tikrą motyvų hierarchiją, būdingą žmonijai vienais ar kitais istoriniais laikotarpiais.

---

[79] Robinson W. C. The economic theory of fertility over decades // *Population studie*s, No. 51, 1997. P. 63–74; Bart de Bruijn. Interdisciplinary backgrounds of fertility theory. – PDOD-Paper No. 16, Groningen, April 1993. P. 25–41; Egidi V., Zaccarin S. Women's condition and reproductive behaviour / *Evolution or revolution in European population*. European Population conference. – Milano: FrancoAngely, EAPS. Vol. 2. 1995. P. 52–53.

Reprodukcinė elgsena gimstamumo analizėje

Gimstamumo lygis, kuris susiklosto tam tikroje teritorijoje (šalyje, regione ir pan.) vienu ar kitu istoriniu laikotarpiu ir kuris gali būti įvertinamas anksčiau aptartais rodikliais (pvz., bendruoju, specialiaisiais ar suminiu gimstamumo rodikliais), iš esmės yra dviejų kintamųjų – gyventojų demografinės struktūros, t. y. sudėties pagal lytį, amžių ir santuokinį statusą (plačiau žr. VI skyrių), *bei* reprodukcinės elgsenos funkcija. Kaip išmatuoti pastarosios įtaką gimstamumo lygiui? Demografijoje žinoma keletas būdų, tarp jų – vadinamasis gimstamumo tarpinių veiksnių būdas (arba empirinis būdas).

Šio būdo autoriai – garsūs JAV sociologai ir demografai *Kingsley Davis* (1908–1997) ir *Judith Blake* (1926–1993), kurie savo straipsnyje „Socialinė struktūra ir gimstamumas: analizės sistema“[80], paskelbtame 1956 m., pateikė **tarpinių veiksnių** (*intermediate variables*) modelį – tam tikrą schemą, parodančią specifinius biologinių ir socialinių veiksnių bei individų elgsenos tarpusavio sąveikos mechanizmus ir jos poveikį gimstamumui. Šis darbas turėjo didžiulę metodologinio pobūdžio įtaką tolesniems sociologiniams gimstamumo tyrimams. Kaip rašoma straipsnio įvade, jo autoriai siekė dvejopo pobūdžio tikslų:

1. Pateikti tam tikrą metodologiją (analitinę sistemą), kuri galėtų būti panaudojama gimstamumo sociologijoje.
2. Klasifikuoti vadinamuosius tarpinius veiksnius, per kuriuos veikia bet kurie gimstamumo lygiui įtaką darantys socialiniai faktoriai, ir parodyti, kaip kai kurie socialinės organizacijos elementai, veikdami per šiuos tarpinius veiksnius, padidina ar sumažina gimstamumo lygį[81].

J. Blake ir K. Davis tarpinių veiksnių schema

I. Veiksniai, darantys įtaką lytiniams santykiams („kintami lytinio gyvenimo požymiai“):

---

[80] Davis K., Blake J. Social structure and fertility: An analytic framework // *Economic Development and Cultural Change.* Vol. 4. No. 3 (Apr., 1956). P. 211–235.

[81] Ibid. P. 211

1.1 Veiksniai, darantys įtaką partnerių porų (santuokų) susidarymui ir nutraukimui reproduktyviame amžiuje:

– amžius, kai pradedami lytiniai santykiai;
– nuolatinė viengungystė (celibatas), t. y. dalis moterų, kurios niekada neturėjo partnerio;
– reproduktyvus laikotarpis, kuris praleidžiamas vienatvėje dėl nutrūkusio partnerystės ryšio (dėl skyrybų, išsiskyrimo, partnerio / vyro ilgalaikio išvykimo ar mirties);

1.2. Veiksniai, darantys įtaką lytinių santykių dažnumui tarp partnerių santuokoje:

– savanoriška abstinencija;
– nesavanoriška abstinencija, susijusi su impotencija, liga ar laikinu partnerių išsiskyrimu;
– lytinių santykių dažnumas (išskyrus abstinencijos laikotarpius);

II. Veiksniai, susiję su pastojimu / apvaisinimu („kintami apvaisinimo požymiai“):

2.1. Vaisingumas arba nevaisingumas dėl objektyvių priežasčių.

2.2. Kontracepcijos vartojimas arba nevartojimas.

2.3. Nevaisingumas dėl subjektyvių priežasčių, arba savanoriškas nevaisingumas (sterilizacija).

III. Veiksniai, darantys įtaką nėštumui ir sėkmingam gimdymui („kintami nėštumo požymiai“):

3.1. Vaisiaus mirtys dėl objektyvių priežasčių.

3.2. Vaisiaus mirtys dėl subjektyvių arba savanoriškų priežasčių.

J. Blake ir K. Davis neturėjo pakankamai duomenų, kad savo modelį galėtų pagrįsti empiriniu turiniu. Jie tik išreiškė viltį, kad „sukaupus daugiau sociologinės ir demografinės informacijos, pavyks priešakines teorijas patobulinti ir empiriškai patikrinti“[82]. Tai pavyko iš dalies padaryti žymiam JAV demografui *John Bongaarts*, daugiau kaip 30 metų tyrinėjusiam veiksnius, kurie daro įtaką gimstamumui ir mirtingumui. Dar 1983 m. paskelbtame straipsnyje „Gimstamumas, biologija ir elgsena: tiesioginiai kintamieji“ jis pateikė gimstamumo modelį, grindžiamą me-

[82] „*Our hope is that as more sociological and demographic information becomes available, the theories advanced can be refined and tested empirically*“ (Ibid. P. 211).

todologine prielaida, kad „gimstamumas yra biologinis procesas, kuriam daro įtaką socialiniai, ekonominiai, kultūriniai ir aplinkos kintamieji. Šių kintamųjų poveikis gimstamumo lygiui pasireiškia per įvairius tiesioginius kintamuosius (*proximate variables*)“[83]. J. Bongaarts teigia, kad vidutinis biologiškai maksimalus vaisingumas (FERTmax) – viena moteris galėtų pagimdyti vidutiniškai 15,3 vaikų – neįgyvendinamas. Jį sumažina (redukuoja) šie kintamieji:

- Santuokų indeksas (Cm), pagrįstas vidutiniu santuokų sudarymo amžiumi, nusako tą reproduktyvaus gyvenimo tarpsnio dalį, kuri praleidžiama turint pastovų seksualinį partnerį. Šis indeksas būtų lygus 1, jeigu visos reproduktyvaus amžiaus moterys būtų susituokusios, ir atitinkamai būtų lygus 0, jeigu visos reproduktyvaus amžiaus moterys nebūtų sudariusios santuokos.
- Kontracepcijos indeksas (Cc) parodo gimstamumo kontrolės metodų naudojimą ir jų poveikį reprodukcijai (t. y. gimstamumo sumažėjimui). Šis indeksas būtų lygus 1, jeigu visos reproduktyvaus amžiaus moterys nevartotų kontracepcijos, ir atitinkamai būtų lygus 0, jeigu visos reproduktyvaus amžiaus moterys vartotų 100 proc. veiksmingą kontracepciją.
- Pogimdyminio nevaisingumo (*postpartum infecundity*) indeksas (Ci) nurodo reprodukcijai „prarastą“ vaisingo gyvenimo tarpsnio laikotarpį (dėl kūdikių žindymo ir abstinencijos, o tai lemia kultūriniai veiksniai – papročiai ir tradicijos). Šis indeksas būtų lygus 1, jeigu žindymo ir pogimdyminė abstinencija nebūtų praktikuojama, ir lygus 0, jeigu žindymo trukmė būtų begalinė.
- Abortų indeksas (Ca) parodo dirbtinių abortų skaičių ir reproduktyvaus gyvenimo tarpsnio dalies „praradimą“ dėl abortų. Šis indeksas būtų lygus 1, jeigu dirbtiniai abortai iš viso nebūtų daromi, ir lygus 0, jeigu visos reproduktyvaus amžiaus moterys visus nėštumus nutrauktų dirbtiniu abortu.

Šių veiksnių derinys daro įtaką suminiam gimstamumo rodikliui (TFR), nurodančiam vidutinį gyvų gimusių kūdikių skaičių, moters pagimdytų per visą savo reproduktyvų gyvenimo laikotarpį:

[83] Bongaarts J., Potter R. G. Fertility, biology and behavior: an analysis of the proximate determinants. – New York, Academic Press, 1983. P. 35–38.

TFR = Cm x Cc x Ca x Ci x FERTmax

Šis modelis pagrįstas teorine prielaida, kad gimstamumo pokyčiai yra modernizacijos procesų pasekmė. Modernizacija apibūdinama kaip tarpusavyje susijusių visuomenės pokyčių kompleksas. Šiuos pokyčius skatina ekonomikos plėtra (sukurto vidaus produkto augimas), moterų raštingumo didėjimas ir tikėtinos vidutinės gyvenimo trukmės ilgėjimas. Šie rodikliai yra įtraukiami į žmogaus socialinės raidos indekso (HDI) skaičiavimus[84].

Gimstamumo (reprodukcinės elgsenos) teorijos

Kodėl žmonės tampa tėvais? Norėdami atsakyti į šį klausimą, demografijoje nerasime vienos, visus gimstamumo aspektus apimančios teorijos – siekiant paaiškinti individų reprodukcinės elgsenos motyvus, remiamasi kitų mokslų teoriniais požiūriais. Tai, kad skirtingos perspektyvos gali būti naudingos, aptariant socialinius reiškinius ar procesus, parodo šis anglų demografų *John Hobcraft* ir *Kathleen Kiernan* pateiktas hipotetinis pavyzdys: „gražios jaunos moterys paprastai siekia ištekėti už turtingų vyrų“. Kaip šią jų elgseną interpretuotų kitų mokslo šakų atstovai:

- Ekonomistai tokį elgesį laikytų itin racionaliu, nes jos renkasi tuos partnerius, kurie geriau patenkins jų materialinius poreikius.
- Sociologai pabrėžtų, jog šios moterys savo grožį pasitelkia tam, kad pasiektų aukštesnį socialinį statusą visuomenėje, arba kad jos tiesiog vadovaujasi socialinėmis normomis, nusakančiomis tam tikras „geras“ partnerių / sutuoktinių charakteristikas.
- Psichologai teigtų, kad jos remiasi savo norais ir emocijomis, susiformavusiomis dar vaikystėje, socializacijos procese.
- Biologams šios moterys bus kaip pavyzdys siekio turėti partnerį su „geriausiais“ genais, kurių požymis – individų gebėjimas kaupti turtą.

[84] Žmogaus socialinės raidos indeksas skaičiuojamas pagal tris sudėtines dalis: vidutinės būsimo gyvenimo trukmės, išsilavinimo pasiekimo (suaugusiųjų raštingumo ir mokymosi aprėpties) bei bendrojo vidaus produkto (BVP) dydį, tenkantį vienam gyventojui (Tamutienė I. Žmogaus socialinės raidos matavimai / *Žmogaus socialinė raida. Vadovėlis aukštosioms mokykloms*. – Vilnius: Homo liber, 2001. P. 36–37).

J. Hobcraft ir K. Kiernan nuomone, „visi šie paaiškinimai yra patikimi“[85].

Ekonominės teorijos

Reprodukcinės elgsenos teoriniuose aiškinimuose ekonominiai modeliai užima vieną svarbiausių vietų. Ekonomistai remiasi tokiomis metodologinėmis prielaidomis: vaikų gimdymas, kaip ir kiti žmonių veiksmai, yra jų sąmoningo ir kryptingo pasirinkimo rezultatas, todėl gimstamumą galima paaiškinti, remiantis klasikine mikroekonominiuose modeliuose taikoma „paklausos ir pasiūlos“ schema. Tokį požiūrį skleidė vadinamosios „namų ūkio ekonomikos“ mokyklos atstovai – JAV ekonomistai *Gary Stanley Becker* [86], *Harvey Leibenstein* (1922–1994).

G. Becker šeimą laiko gamybiniu vienetu – savotišku mažu fabriku, kuriame gaminamas maistas, rūpinamasi sveikata, formuojami įgūdžiai, gimsta vaikai, tam panaudojamas šeimos narių laikas, žinios ir gebėjimai[87]. G. Becker šią mintį grindžia prielaida, kad sprendimai, susiję su vaikų gimimu, yra panašūs į įprastus vartotojų pasirinkimus, t. y. vaikus būtų galima laikyti savotiškomis prekėmis, kurios „gaminamos“ ir „vartojamos“ namų ūkyje. Sutuoktinių pora nusprendžia gimdyti ar negimdyti vaikus, turėdama ribotus laiko ir pajamų išteklius. Poreikis turėti vaikų yra pagrįstas jų „naudingumu“. H. Leibenstein teigimu, yra trys naudingumo rūšys, su kuriomis susijęs vaiko (kito vaiko) gimimas šeimoje:

- naudingumas, susijęs su vaikais kaip „vartojamąja preke“, t. y. asmeninis malonumas tėvams;
- naudingumas, susijęs su tuo, kad vaikas kada nors pradeda dirbti ir įneša savo indėlį į šeimos biudžetą;

---

[85] Hobcraft J., Kiernan K. Becoming a parent in Europe / *Evolution or revolution in European population. European Population conference*. – Milano: FrancoAngeli, 1995. P. 59.

[86] Gary Stanley Becker (g. 1930 m.) yra JAV Čikagos universiteto Ekonomikos ir sociologijos katedros profesorius, Nobelio premijos laureatas ekonomikos mokslų srityje (1992). Tai vienas žymiausių šiuolaikinių ekonomistų. Didžiausiu jo nuopelnu laikoma įvairių socialinių reiškinių (pvz., santuokų ir ištuokų, šeimos, rasinės ir lyties diskriminacijos, nusikaltimų ir bausmių ir t. t.) teorinė analizė iš ekonomikos mokslo perspektyvos: jis teigė, kad visi socialiniai veikėjai kartu yra ir ekonominiai individai, siekiantys įvairiose situacijose kuo didesnės naudos. (The Website of Gary Becker. http://home.uchicago.edu/~gbecker/)

[87] Becker G. S. A Treatise on the Family. – Harvard University Press, Cambridge, MA, 1981.

- naudingumas, susijęs su vaiku (vaikais) kaip potencialiu „apsidraudimo“, „apsaugos“ šaltiniu senatvėje, užklupus ligai.

Vaikai atneša ne tik naudą, bet ir reikalauja sąnaudų (išlaidų)[88]. Jos gali būti skirstomos į tiesiogines (vaikų mitybai, drabužiams, žaislams ir pan.) bei netiesiogines (prarastas didesnes pajamas dėl sumažėjusių profesinės karjeros galimybių). Lygindami išlaidas su vaikų naudingumu, tėvai ir sprendžia, turėti ar neturėti vaikų. Kitaip tariant, reprodukcinių nuostatų analizei yra pritaikytas vartotojų elgsenos modelis – vaikai prilyginami prekėms, teikiančioms tam tikrą naudingumą, svarbiausia, ar laukiamas naudingumas, įgijus šią prekę (vaiką) nusvers jos įsigijimo sąnaudas (t. y. vaiko auginimo išlaidas).

Įvairūs autoriai ekonominiuose modeliuose atkreipė dėmesį į skirtingus sprendimų priėmimo proceso aspektus, tačiau vaikų kiekio ir kokybės suderinimas tapo bene centrine ekonomistų diskusijų ašimi. G. Becker[89] pabrėžė, jog vaikų naudingumas yra savaime ypatingas ir unikalus, todėl poreikis jiems gali kisti tik ta prasme, kad nuo vaikų kiekio (didelio jų skaičiaus šeimoje) pereinama prie jų kokybės, pastarąją siejant su vaikų sveikata, jų aukštu išsilavinimu ir ekonomine gerove. Kitaip tariant, norėdami užtikrinti kuo didesnę kokybę, tėvai pasveria, kiek materialinių išlaidų ir laiko sąnaudų pareikalaus dar vienas (papildomas) vaikas šeimoje.

Namų ūkio gamybos ir vartojimo modelį papildė kiti autoriai (pvz., amerikietis *T. Paul Schultz*[90]). Jų teigimu, būtina atkreipti dėmesį į lyčių specializaciją visuomeninėje gamyboje ir tai, kad moterų laiko (arba „galimybių kainos“) vertė galėtų būti esminis vaikų kainos dėmuo: tose visuomenėse, kuriose pasiekti aukšti moterų ekonominio aktyvumo rodikliai, turėtų būti atsižvelgta ir į jų darbo užmokestį kaip vieną iš vaikų kainos kintamųjų.

Apie išlaidų vaikams įtaką gimstamumui kalbama ir kitoje – „turto srautų“ (*wealth flows*) – ekonominėje teorijoje, kurią pagrindė *John*

---

88 Žymus JAV demografas *Frank Wallace Notestein* (1902–1983) atreipė dėmesį į „vaikų kainos“ įtaką gimstamumo mažėjimui dar 1945 m. (Notestein F. W. Population – The Long View. *T.W. Schultz (ed.*) *Food for the World.* – Chicago: University of Chicago Press, 1945.

89 Becker G. S. An Economic Analysis of Fertility. – *Demographic and Economic Change in Developed Countries /* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1960. P. 209.

90 Schultz T. P. Economics of Population. Reading. – MA: Addison-Wesley, 1981.

Caldwell [91]. Ši teorija skiriasi nuo ankstesniųjų tuo, kad joje išplėtojama turto perdavimo tarp kartų samprata ir gimstamumo mažėjimas tiesiogiai susiejamas su pokyčiais vertybių sistemoje, reguliuojančioje šiuos perdavimus. Apibrėždamas turtą kaip visus pinigus, daiktus, paslaugas ir garantijas, kuriuos vienas asmuo teikia kitam, J. Caldwell į savo analizę įtraukia taip pat ir socialinius veiksnius (statusą, politinę padėtį). Visi jie, sudarydami bendrą turto, perduodamo iš kartų kartoms apimtį, daro poveikį socialinėms normoms, apibūdinančioms vaikų vertę. Ši teorija remiasi prielaida, kad yra tik dvi pagrindinės šeimos struktūros formos, besiskiriančios turto perdavimo iš kartos į kartą kartų kryptimis. „Primityviose“, arba „tradicinėse“, visuomenėse turtas perduodamas „į viršų“, t. y. vyresnėms kartoms (srautas vaikai–tėvai), o asmenys paklūsta kolektyviniams interesams. Išsivysčiusiose visuomenėse šeimos struktūra yra tokia, kad turtas yra perduodamas priešinga linkme („žemyn“) – tikimasi, kad tėvai turi užtikrinti savo vaikų ekonominę gerovę (srautas tėvai–vaikai). Tad ši teorija teigia, kad sprendimai dėl vaikų (vaikų skaičiaus) šeimose yra ekonomiškai tikslingas atsakas į šeimos turto judėjimo ypatumus. Tradicinėse visuomenėse ekonomiškai pagrįsta turėti daug vaikų, nes kiekvienas paskesnis vaikas įneša savo papildomą indėlį į tėvų materialinę, socialinę ir politinę gerovę, jų saugumą ateityje. Šiuolaikinėse visuomenėse, vyraujant priešingiems turto perdavimo srautams, ekonomiškai tikslinga visiškai neturėti vaikų ar turėti jų minimalų skaičių, kad patenkintų psichologinius asmenų poreikius. Kaip ir kitose ekonominėse teorijose, J. Caldwell[92] teorijoje pripažįstama išsilavinimo ekonominės vertės pokyčiai, tačiau joje, priešingai nei „griežtesniame“ G. Becker modelyje, svarbus vaidmuo skiriamas vertybėms, susijusioms su parama senatvėje, ryšiais tarp asmenų ir šeimos.

Demografai šioje teorijoje pastebi du svarbiausius trūkumus: turto srautų hipotezė nėra pagrįsta empiriniais duomenimis (nėra kiekybinių duomenų apie turto srautą vaikai–tėvai tradicinėse visuomenėse, pasižyminčiose aukštu gimstamumo lygiu), o teorinės prielaidos apie šeimos turto srautų veiksnius pateikiamos bendrais bruožais, be smulkesnių paaiškinimų. Nepaisant šių trūkumų, „turto srautų“ teorija yra reikšmingas indėlis į demografijos mokslą, ypač dėl to, kad joje, greta išorinių ekono-

[91] John Charles Caldwell (g. 1928) yra žymus australų demografas, šios šalies nacionalinio universiteto profesorius *emeritas*, 25 knygų ir daugiau kaip 250 straipsnių knygose ir moksliniuose žurnaluose autorius.

[92] Caldwell J. C. Theory of Fertility Decline. – London: Academic Press, 1982.

minių veiksnių atsižvelgiama ir į socialinius bei psichologinius aspektus. Tad ši teorija išplėtė ir demografinės analizės sritį, atkreipdama dėmesį į kultūros veiksnio svarbą reprodukcinės elgsenos tyrimuose[93].

Sociologinės teorijos

Sociologai, siekdami suprasti ir paaiškinti individų elgseną, kreipia dėmesį į visuomenės struktūrą ir organizaciją, ypač svarbią vietą jų tyrimuose užima kultūra, nes visa, kas pastebima ar vyksta visuomenėje, vienaip ar kitaip yra su ja susiję. Demografijoje dėmesys kultūros veiksniui išaugo, pradėjus gimstamumo tyrimus besivystančiuose pasaulio regionuose – buvo pastebėta, kad didelę reikšmę vietos gyventojų reprodukcinei elgsenai turėjo kai kurie vietinės kultūros aspektai (pvz., poligamija, ilgalaikė pogimdyminė abstinencija, prioritetas vyriškos lyties kūdikiams ir kt.). Nepaisant antropologų nuomonės, kad reprodukcinės nuostatos galėjo būti lemiamos kitų kultūrinių veiksnių, tiesiogiai nesusijusių su reprodukcija (pvz., giminystės papročiai), demografai didžiausią dėmesį skyrė tiems papročiams, kurie buvo laikomi svarbiausiais palaikant aukštą gimstamumą (pvz., poligamijai). Kiti vietinės kultūros aspektai demografų modeliuose dažniausiai buvo atmetami.

Kultūrinių veiksnių svarbą gimstamumui atskleidė ir senajame žemyne atliktas gimstamumo tyrimas – 1963 m. pradėtas Europos gimstamumo projektas (vadinamasis „Princentono projektas“), kurio moksliniu vadovu buvo vienas žymiausių JAV demografų *Ansley Johnson Coale* (1917–2002). Šio tyrimo metu buvo nagrinėjami praėjusio šimtmečio gimstamumo pokyčiai įvairiuose Europos regionuose, apimant net septynis šimtus sričių ir provincijų. Princentono projekte kultūrinė aplinka buvo vertinama kaip savarankiškas veiksnys, lemiantis gimstamumo pokyčius. Apibendrinant tyrimo rezultatus, buvo teigiama, kad mažo šeimos dydžio normos paplito tuo pačiu metu regionuose, panašiuose savo kultūra, tačiau besiskiriančiuose ekonominio išsivystymo lygiu. Šiame projekte svarbiausiais kultūrinio homogeniškumo požymiais buvo laikoma etniškumas ir kalba, kiti aspektai nebuvo nagrinėjami, o bendrasis kultū-

[93] Kaplan H. S., Bock J. Fertility Theory: Caldwell's Theory of Intergenerational Wealth Flows. – *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. – Oxford: Pergamon Press, 2001. P. 5557–5560.

ros modelis buvo grindžiamas Švietimo epochoje susiformavusia nuostata, kad žmonės yra racionalūs veikėjai, tačiau jų „vizijas gali aptemdyti prietarai ir mitai“. Kitaip tariant, buvo remiamasi prielaida, kultūra yra savotiškas protingų žmonių veiksmų „stabdis“[94].

XX a. aštuntame dešimtmetyje įvyko ryškus poslinkis sociologinėje ir antropologinėje kultūros interpretacijoje, buvo atkreiptas dėmesys į socialinius veikėjus – asmenis ir jų kasdienio gyvenimo strategijas, pabrėžiant elgsenos normų subjektyvaus įvertinimo svarbą – ką žmonės laiko tinkama elgsena, kaip jie vertina kitų žmonių motyvaciją, elgseną ir jų socialinę vertę. Buvo akcentuojama, kad kultūra kinta per komunikaciją – daugiausia bendravimas vyksta „mikrokultūrose“, kuriose dalijamasi savita patirtimi, išgyvenimais ir pan. Šis naujas požiūris į kultūrą naudingas demografams, siekiant nuodugniau suprasti asmenų bei grupių nuostatų ir elgsenos skirtumus. Remdamasis kultūros antropologų ir sociologų darbais, JAV mokslininkas *R. Shoen*[95] sukūrė teoriją, teigiančią, kad vaikai sukuria socialinį kapitalą savo tėvams. Socialinį kapitalą sudaro socialiniai ryšiai ir socialiniai ištekliai, įgyjami šiais ryšiais. Gimdami vaikai sustiprina savo tėvų ryšius su gimine. Mokydamiesi ir dalyvaudami įvairioje popamokinėje veikloje, jie susieja savo tėvus su bendruomene. Būdami paaugliais ir jaunuoliais, jie į tėvų namus atneša naujos informacijos, idėjų ir naujų socialinių ryšių. Galų gale vaikams susituokus ir sulaukus savo vaikų, jų tėvai įgyja naujų giminaičių (marčias, žentus) ir tampa seneliais. Kita vertus, gali atsitikti ir taip, kad augindami vaikus tėvai turi mažiau laisvo laiko ir praranda dalį anksčiau sukaupto socialinio kapitalo (mažiau bendrauja su draugais, bendradarbiais arba rečiau dalyvauja socialinių bei politinių organizacijų veikloje).

Psichologinės teorijos

Psichologai, tirdami asmenų motyvaciją, asmenybės psichologinių bruožų įtaką elgsenai, praplėtė vaikų vertės sampratą ir parodė, kad ji yra kur kas didesnė nei ekonomistų pabrėžiama materialinė nauda. Pirmieji

[94] Watkins S. C. Fertility transition: Cultural explanations. *Smelser Neil J., Paul B. Baltes (eds.). International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* – Oxford: Pergamon Press, 2001. P. 5572–5575.

[95] Schoen R., Kim Y. J., Nathanson C., Fields J., Astone N. M. Why Do Americans Want Children? // *Population and Development Review*, 1997. No. 23. P. 333–358.

„vaikų vertės“ sąvoką socialiniuose psichologiniuose gimstamumo tyrimuose pradėjo vartoti amerikiečiai *L. Hoffmann ir M. Hoffmann*. Siekdami paaiškinti reprodukcinės elgsenos ir reprodukcinių nuostatų skirtumus, jie sukūrė modelį, kuriame pagrindinis dėmesys buvo skirtas sprendimų, susijusių su vaikų gimdymu, psichologiniams veiksniams. L. Hoffmann ir M. Hoffmann modelyje „vaikų vertė“ yra pagrindinis kintamasis, kuris lemia sprendimus gimdyti vaikus ir priklauso nuo įvairių socialinių demografinių ir socialinių ekonominių veiksnių. Siekdami apibūdinti „vaikų vertės“ turinį, jie rėmėsi empirinių tyrimų duomenimis ir nustatė svarbiausius psichologinius poreikius, kuriuos tėvystė ir vaikų auginimas leidžia patenkinti: socialinio statuso ir tapatumo; savojo „aš“ išplėtimo (ryšio su būtimi, nemirtingumo); moralumo (įskaitant religingumą, altruizmą, grupės gerovę); ryšių pirminėje grupėje sutvirtinimo; paskatinimo, naujumo, malonumo; kūrybingumo, kompetencijos; galios, įtakos ir socialinio palyginimo, konkurencijos[96]. Gimstamumas (vaikų skaičius šeimoje) priklauso nuo to, kiek prieinami kiti alternatyvieji būdai, kuriais būtų galima patenkinti išvardytus poreikius. Šie autoriai taip pat pažymėjo, kad vaikų auginimas reikalauja ir tam tikrų psichologinių sąnaudų, tokių kaip įtampa ir rūpesčiai.

Vėlesni psichologų tyrimai parodė, kad šias devynias vaikų vertės kategorijas galima apibendrinti trimis dimensijomis:

- Psichologine emocine vaikų verte;
- Ekonomine praktine nauda;
- Socialine normatyvine verte[97].

Psichologinės emocinės priežastys turėti vaikų gali būti išreikštos tokiais teiginiais: „*turėti kažką, kuo galima būtų rūpintis ir mylėti“, „malonu stebėti, kai vaikai auga“, „smagu, kai namuose yra vaikų“*. Nuomonės „ *vaikai padeda namuose“, „turėti dar vieną asmenį, galintį remti šeimą ekonomiškai*“, „*vaikai padės senatvėje*“ yra ekonominės praktinės dimensijos iliustracija, o socialinės normatyvinės vaikų vertės išraiška gali būti siekimas, kad „*kažkas turės šeimos pavardę“, „būdami tėvais, sulauksime giminės pripažinimo*“.

---

[96] Hoffmann L. W., Hoffmann M. L. The Value of Children to Parents / *Fawcett J. T.* (ed.) *Psychological Perspectives on Population*. – New York: Basic Books. 1973. P. 19–76.

[97] Kagitcibasi C., Esmer Y. Development, Value of Children and Fertility: A multiple Indicator Approach. – Istanbul, 1980.

Kai kurie autoriai, aptardami ir lygindami reprodukcinę elgseną skirtingomis ekonominėmis sąlygomis, pabrėžė, kad psichologiniai vaikų vertės aspektai yra svarbesni šiuolaikinėse industrinėse ir postindustrinėse visuomenėse, palyginti su agrarinėmis. Šis skirtumas atsiranda dėl to, kad ekonominis išlikimas yra svarbesnis nei psichologinė gerovė, todėl, nors vaikai *visuomet* gali patenkinti tam tikrus psichologinius asmenybės poreikius, šie vaikų vertės dėmenys tampa svarbūs tik tuomet, kai vaikai tampa nereikšmingi materialiai. Kita vertus, kasdienis žmonių gyvenimas vis sudėtingėja ir tampa labiau nuasmenintas, todėl emocinis poreikis turėti vaikų didėja, kylant ir materialinėms jų auginimo sąnaudoms. Ekonominių ir praktinių paskatų turėti vaikų palyginimas su emociniais, psichologiniais motyvais leido pagrįsti „vaikų vertės kaitos“ koncepciją (*transition in the value of children*).

Raktažodžiai

Gimstamumas, vaisingumas, bendrasis gimstamumo rodiklis, specialus gimstamumo rodiklis, suminis gimstamumo rodiklis, ne santuokoje gimusieji, reprodukcinė sveikata, abortas, reprodukcinė elgsena, reprodukcinės normos, reprodukcinės nuostatos, idealus, laukiamas, norimas vaikų skaičius, reprodukcinė motyvacija, tarpiniai gimstamumo veiksniai, gimstamumo teorija.

Santrauka

1. Demografijoje gimstamumas tiriamas tiek, kiek jis yra susijęs su gyventojų reprodukcijos procesais, jį nagrinėjant, atsižvelgiama į biologinį ir socialinį aspektus.

2. Nagrinėjant biologinį gimstamumo aspektą, vartojama vaisingumo sąvoka ir su ja susiję terminai.

3. Gimstamumui apskaičiuoti pasitelkiama rodiklių sistema, leidžianti apibūdinti jo bendrąjį lygį ir kitimą, taip pat intensyvumą bei reikšmes įvairiose socialinėse-demografinėse grupėse. Šie rodikliai skirstomi į laikotarpio rodiklius, kurie parodo gimstamumo lygį tam tikru konkrečiu laikotarpiu, ir kohortų rodiklius, atspindinčius gimstamumą, būdingą atskiroms moterų kohortoms (kartoms).

4. Suminis gimstamumo rodiklis leidžia įvertinti, ar moterys pagimdo tiek vaikų, kad tėvų kartą pakeistų tokia pat gausi vaikų karta. Ypatingą reikšmę turi dukterų, kurios jas ateityje „pakeis", t. y. gimdys vaikus, skaičius, todėl yra skaičiuojami bruto ir neto reprodukcijos rodikliai.

5. Gimstamumas yra socialiai nulemtas, sprendimams turėti ar neturėti vaikų įtaką daro daugybė veiksnių, kurie nagrinėjami tiriant žmonių reprodukcinę (arba prokreacinę) elgseną – veiksmų ir santykių, lemiančių vaiko gimimą ar atsisakymą nuo gimdymo tiek santuokoje, tiek ir ne santuokoje, sistemą.

6. Reprodukcinės normos – tai elgsena, susijusi su orientacija į tam tikrą vaikų skaičių, jos išlaiko tam tikrą pastovumą kartose ir veikia asmenų poreikį turėti vaikų (arba jų reprodukcines nuostatas). Reprodukcinės normos kinta lėtai, tuo tarpu kiti reprodukcinės elgsenos elementai gali kisti greitai, pagal žmonių gyvenimo sąlygas ar susiklosčiusias aplinkybes.

7. Reprodukcinė motyvacija – tai asmenybės psichinė būsena, skatinanti siekti tam tikrų asmeninių tikslų, gimdant tam tikrą vaikų skaičių. Dažniausiai reprodukciniai motyvai skirstomi į ekonominius, socialinius ir psichologinius. Asmenybei priimtinas tam tikras vaikų skaičius, tarp jų sūnų ir dukterų, apibūdinamas reprodukcinės nuostatos terminu. Reprodukcinės nuostatos tiriamos, sociologinių apklausų metu klausiant respondentus apie „idealų", „norimą" ir „laukiamą" vaikų skaičių.

8. Gimstamumo tarpinių veiksnių modelis (arba K. Davis ir J. Blake schema) parodo savitus biologinių ir socialinių veiksnių bei asmenų elgsenos tarpusavio sąveikos mechanizmus, jos poveikį gimstamumui.

9. Demografijoje nėra bendros, visus gimstamumo aspektus apimančios teorijos – siekiant paaiškinti individų reprodukcinės elgsenos motyvus, remiamasi kitų mokslų (ekonomikos, psichologijos, sociologijos) teoriniais požiūriais.

? Klausimai pasikartoti

1. Kodėl demografinei analizei svarbus biologinis gimstamumo aspektas?
2. Koke rodikliai atsižvelgia į amžiaus ir lyties struktūros įtaką gimstamumo lygiui?
3. Ar reprodukcinės sveikatos samprata apima tik fizinę sveikatą?
4. Kaip reprodukcinė elgsena susijusi su socialine aplinka, kurioje gyvena žmonės?
5. Kokie vaikų gimdymo (reprodukciniai) motyvai šiuolaikinėse postindustrinėse visuomenėse praranda reikšmę ir kurių svarba, priešingai, didėja?
6. Kuo skiriasi „norimas“ ir „idealus“ vaikų skaičius?
7. Prisiminkite pagrindinius J. Blake ir K. Davis tarpinių veiksnių schemoje pateiktus veiksnius.
8. Kokiomis metodologinėmis prielaidomis grindžiamas John Bongaarts modelis?
9. Kieno elgsenos modelis yra pritaikytas reprodukcinių nuostatų analizei ekonominėse gimstamumo teorijose ir kaip?
10. Kuo skiriasi psichologinės ir sociologinės gimstamumo teorijos?

3.2. Mirtingumas

Pagrindinės sąvokos

Mirtingumas (*mortality)* – kartos išmirimo procesas, demografinis reiškinys, susidedantis iš daugybės mirčių, kurios ištinka įvairaus amžiaus asmenis ir kurios iš esmės nulemia tam tikros realios kartos išmirimo tvarką. Pagal PSO apibrėžimą „**mirtis** yra negrįžtamas visų gyvybės požymių išnykimas, įvykęs bet kuriuo metu po gimimo“. Žmogaus mirties faktas nustatomas negrįžtamai nutrūkus kraujotakai ir kvėpavimui arba nustačius žmogaus smegenų mirtį.

Kadangi mirtis yra organizmo gyvybinių funkcijų išnykimas (be atgaivinimo galimybės) po **gimimo**, todėl jos apibrėžimas neatsiejamas nuo gyvagimių apibrėžimo: vaisiaus mirtys (persileidimai, medicininiai abortai) nėra įtraukiamos į mirties terminą, nes jos susijusios su užsimezgusios gyvybės išnykimu motinos organizme. Pastarosioms mirtims apibūdinti vartojamas specialus terminas „embrioninės mirtys“. Nagrinėjant kūdikių (0–1 metų) mirtingumą, vartojamos šios sąvokos: **neonatalinis** mirtingumas (jaunesnių nei 4 savaičių amžiaus kūdikių mirtingumas), **postneonatalinis** mirtingumas (kūdikių nuo 4 savaičių iki vienerių metų mirtingumas). Terminas **perinatalinis** mirtingumas vartojamas kalbant apie neonatalines mirtis ir negyvagimius.

Mirtis yra biologiškai nulemtas (išskyrus smurtines mirtis, nelaimingus atsitikimus ar savižudybes) įvykis, neišvengiamas visiems žmonėms. Žmonių **gyvenimo trukmė** (*life span*) yra biologinis rodiklis, priklausantis nuo asmenų organizmo būklės, genetinių veiksnių. Maksimaliai žmogus gali išgyventi 115–120 metų, vėliau organizmo gyvybinės funkcijos tiek susilpnėja, kad mirtis tampa neišvengiama.

Manoma, kad ilgiausiai žmonijos istorijoje išgyveno prancūzė Jeanne Calment. Ji gimė 1875 m. vasario 21 d. ir mirė 1997 m. rugpjūčio 4 d., taigi jos gyvenimo trukmė buvo 122 metai ir 164 dienos.

Aptariant mirtingumą, demografijoje taip pat vartojamas **ilgaamžiškumo** (*longevity*) terminas, apibūdinantis žmogaus organizmo gebėjimą išlikti gyvam metams bėgant, arba, kitaip tariant, gebėjimą atsispirti, pasipriešinti mirčiai. Ilgaamžiškumas apima tiek biologinį, tiek ir socialinį aspektus:

- Viena vertus, kiekvienas žmogus gimsta su tam tikrais genetiniais bruožais – jo vidaus organų būklė, polinkis sirgti tam tikromis ligomis ir t. t. yra biologiškai nulemti (paveldėti). Dauguma pačių grėsmingiausių patologijų pasireiškia jau pačiomis pirmomis gyvenimo dienomis, todėl paprastai mirtingumas yra kur kas didesnis kūdikystėje, palyginti su vėlesniais gyvenimo tarpsniais, išskyrus senatvę.
- Kita vertus, žmonės yra socialinės būtybės, jie gyvena visuomenėje, todėl mirčių rizika yra susijusi su socialine-ekonomine ir fizine žmonių gyvenimo aplinka (šalies ekonominio išsivystymo lygiu, įgyvendinama socialine politika, aplinkosaugos būkle, sveikatos apsaugos paslaugų kokybe ir prieinamumu visiems visuomenės nariams ir t. t.), taip pat ir gyvenimo būdu (mityba, priklausomybe nuo žalingų įpročių ir t. t.).

Statistiškai ilgaamžiškumas yra matuojamas **tikėtinos vidutinės gyvenimo trukmės** (*life expectancy at birth*) rodikliu.

Nagrinėjant bendrąsias mirtingumo tendencijas ir įvairių socialinių-demografinių gyventojų grupių mirtingumo ypatumus, svarbu žinoti mirties priežastis. 1.3. skyriuje kalbėjome apie pagrindinius mirčių registracijos ir statistinės informacijos kaupimo principus, šiame skyriuje aptarsime svarbiausius mirties priežasčių klasifikacijos bruožus.

Tarptautiniu mastu mirties priežasčių klasifikacija buvo priimta 1893 m., remiantis prancūzų demografo ir statistiko *Jacques Bertillon* (1851–1922) parengtu projektu, apimančiu 203 įrašus. Laikui bėgant ši klasifikacija buvo keičiama, iš esmės papildyta. Šiuo metu visos pasaulio valstybės, kurios kaupia ir skelbia statistinius duomenis apie mirtingumą, remiasi 10-aja tarptautine ligų klasifikacija (*International Classification of Diseases* – ICD – 10), kurią priėmė PSO 1989 m. Šioje klasifikacijoje yra daugiau nei 10 000 įrašų, ji suskirstyta į 21 skyrių:

- Dešimt skyrių yra skirti tam tikroms organizmo sistemoms (pvz., VI skyrius „Nervų sistemos ligos“).
- Kiti skyriai yra skirti įvairiems etiologiniams procesams (pvz., II skyrius „Navikai“).
- Dar kiti skyriai yra susieti su tam tikrais žmogaus gyvenimo tarpsniais (pvz., XV skyrius „Nėštumas, gimdymas ir pogimdyminis laikotarpis“).

3.3. lentelėje pateikti statistiniai duomenys apie Lietuvos gyventojų mirtingumą 2000–2006 metais pagal mirčių priežastis, suskirstytas remiantis 10-ąja tarptautine ligų klasifikacija. Mirčių priežastys šioje lentelėje išdėstytos mažėjančia mirtingumo rodiklių tvarka, kuri rodo, kad mirtys dėl kraujotakos sistemos ligų, piktybinių navikų ir išorinių priežasčių sudaro daugiau nei keturis penktadalius visų mirčių.

3.3. lentelė. Lietuvos gyventojų mirtingumas pagal mirties priežastis, 2000–2006 m.*

Mirties priežastys (TLK -10)**	**Mirusiųjų skaičius**		**Mirusiųjų skaičius 100-ui tūkstančių gyventojų**	
	2000	**2006**	**2000**	**2006**
Iš viso	38919	44813	1112,1	1320,3
Kraujotakos sistemos ligos (I00–I99)	20931	24321	598,1	716,6
Navikai (C00–D48),	7813	8267	223,3	243,6
iš jų piktybiniai (C00–C97)	7723	8148	220,7	240,1
Išorinės mirtingumo priežastys (V01–Y89),	5102	5336	145,8	157,2
iš jų				
transporto įvykiai (V01–V99)	769	899	22,0	26,5
Nukritimai (W00–W19)	420	555	12,0	16,4
Atsitiktinis paskendimas (W65–W74)	362	335	10,3	9,9

3.3. lentelės tęsinys

Atsitiktinis apsinuodijimas alkoholiu (X45)	344	486	9,8	14,3
Tyčiniai susižalojimai (savižudybės) (X60–X84)	1631	1049	46,6	30,9
Pasikėsinimas (nužudymai) (X85–Y09)	345	254	9,9	7,5
Virškinimo sistemos ligos (K00–K92)	1273	2341	36,4	69,0
Kvėpavimo sistemos ligos (J00–J98)	1560	1710	44,6	50,4
Nervų sistemos ir jutimo organų ligos (G00–H93)	323	569	9,2	16,8
Simptomai ir netiksliai nurodytos mirties priežastys (R00–R53, R55–R99),	265	549	7,6	16,2
Infekcinės ir parazitinės ligos (A00–B99),	490	514	14,0	15,1
iš jų				
tuberkuliozė (be padarinių) (A15–A19),	361	368	10.3	10.8
iš to skaičiaus kvėpavimo organų tuberkuliozė (A15–A16),	315	263	9,0	7,7
Endokrininės, mitybos ir medžiagų apykaitos ligos (E00–E88)	274	362	7,8	10,7
Urogenitalinės sistemos ligos (N00–N98)	337	309	9,6	9,1
Įgimtos formavimosi ydos (Q00–Q99)	183	140	5,2	4,1
Jungiamojo audinio ir skeleto-raumenų sistemos ligos (M00–M99)	79	101	2,3	3,0
Psichikos ir elgesio sutrikimai (F01–F99)	114	82	3,3	2,4
Perinatalinio periodo ligos (P05–P96)	94	74	2,7	2,2
Senatvė (R54)	34	61	1,0	1,8
Odos ir poodžio ligos (L00–L98)	14	42	0,4	1,2

3.3. lentelės tęsinys

Kraujo ir kraujodaros organų ligos (D50–D89)	30	35	0,9	1,0
ŽIV liga (B20–B24)	6	6	0,2	0,2
Nėštumo, gimdymo ir pogimdyminio laikotarpio ligos (O00–O99)***	2	–	0,2	–

* Demografijos metraštis (Demographic yearbook) 2006. Vilnius: Statistikos departamentas, 2007. P. 108–109.

* TLK-10 nuo 1998 m.

** 100 000 moterų

Demografinės analizės požiūriu mirties priežastys skirstomos į dvi dideles grupes: endogenines (*endogenous*) ir egzogenines (*egzogenous*). **Endogeninės priežastys** yra susijusios su žmogaus organizmo fiziologine būkle, parodo jos blogėjimą (pvz., širdies ligos, piktybiniai augliai, diabetas ir t. t.). Pirmiausia jos yra susijusios su organizmo senėjimu, tačiau tam tikra dalis endogeniškai nulemtų mirties priežasčių, pvz., paveldėtos ligos, įgimtos ydos ir kt., su amžiumi dažnai neturi nieko bendra ir mirtis dėl šių priežasčių gali ištikti netgi labai jaunus žmones. **Egzogeninės priežastys** yra susijusios su išorinės aplinkos poveikiu arba kitais išorės veiksniais, pvz., virusine ar bakterine infekcija (gripu, pneumonija, tuberkulioze ir t. t.), fizinėmis traumomis (nelaimingais atsitikimais, savižudybėmis ar žmogžudystėmis). Prie egzogeninių veiksnių priskiriami karai, epidemijos, stichinės nelaimės ir pan.

Mirtingumo statistika remiasi medicininiais mirties liudijimais (žr. 1.3. skyrių), kuriuose būtina nurodyti visą svarbią informaciją apie mirusį asmenį ir jo mirties priežastis. Gydytojas, pildydamas medicininį mirties liudijimą, turi nurodyti ligą ar būklę, kuri sukėlė mirtį, ir išvardyti ankstesnes sąlygas, sukėlusias šią ligą ar būklę. **Pagrindinė** *(primary)* mirties priežastis turi būti nurodyta kaip „liga ar trauma, tiesiogiai sukėlusi mirtį, arba nelaimingų atsitikimų ar smurto aplinkybės, kurios yra mirtino sužalojimo priežastis“. Taip pat yra nurodomos ankstesnės būklės arba **tarpinės** (*intermediate*) mirties priežastys, kurios yra anksčiau įrašytų būklių pradžia[98]. Jos dar gali būti įvardijamos kaip **antrinės** (*secondary causes*),

[98] Medicininio mirties liudijimo metodiniai nurodymai. – Vilnius: Statistikos departamentas, Lietuvos sveikatos informacijos centras, 2007. P. 8.

arba papildomos (*contributory or associated causes*). Mirtingumo statistikoje gali būti pateikiama ne viena, bet **kelios mirties priežastys** (*multiple causes*), arba **jungtinės** priežastys (*joint causes*).

Ligos yra pagrindinė mirčių priežastis, jos yra skirstomos į **infekcines,** parazitines ir **degeneracines**. Terminu **degeneracija** (*degeneration*) nusakomas biologinis organizmo nusidėvėjimas. Su šiuo procesu susijusios dauguma **lėtinių** ligų, kurioms būdingi šie bruožai: neaiški etiologija (arba, kitaip tariant, sunku nustatyti jų priežastį), daugialypiai rizikos veiksniai, ilgas inkubacinis periodas ir sirgimo eiga, funkcinis sveikatos pakenkimas, sukeliantis negalią, taip pat ir tai, kad jos yra nepagydomos.

Sveikatos samprata

Daugelį šimtmečių buvo paplitęs biomedicininis sveikatos apibūdinimas, grindžiamas prielaida, kad visų ligų priežastys yra biologinio pobūdžio ir jas galima objektyviai nustatyti. Šios priežastys buvo skirstomos į išorines (fizines, chemines ir mikrobiologines) ir vidines (susijusias su kraujagyslių, imuninės sistemos ir medžiagų apykaitos būkle). Reikšmingas vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pailgėjimas, kuris įvyko XX a. tiek dėl įspūdingų medicinos mokslo laimėjimų, tiek ir dėl pastebimai pagerėjusių gyvenimo sąlygų, ryškių pokyčių susijusioje su sveikata žmonių elgsenoje, paskatino kritiškai pažvelgti tiek į ligų priežasčių aiškinimus, tiek ir į tradicinę sveikatos sampratą: daugelį metų sveikata buvo suprantama tik kaip ligų ar negalios nebuvimas, nekreipiant dėmesio į pozityvius sveikatos aspektus. Todėl 1948 m. PSO pateikė naują sveikatos apibrėžimą: „sveikata yra visiškos fizinės, psichinės ir socialinės gerovės būklė, o ne tik ligų ar negalios nebuvimas“. Būtina atkreipti dėmesį į kelis svarbius šio apibrėžimo ypatumus:

- Pabrėžiama gerovės kaip sveikatos kriterijaus svarba.
- Išvengta tradicinio sveikatos apibūdinimo vien negatyviais terminais (kaip ligų ar negalios nebuvimo).
- Pripažįstama, kad sveikata apima įvairias dimensijas – fizinę, psichinę ir socialinę gerovę, neapsiribojant vien tik tradiciniu fizinės sveikatos pabrėžimu.

Taip buvo pereita prie biopsichosocialinės ligų sampratos, pabrėžiančios, kad dauguma ligų yra socialinių, psichologinių ir biologinių veiksnių tarpusavio sąveikos pasekmė, o jų prevencijoje ypač svarbus vaidmuo tenka žmonių elgsenai[99].

Mirtingumo rodikliai

Labiausiai apibendrinantis mirtingumo rodiklis yra **bendrasis mirtingumo rodiklis** (*crude death rate*) – bendras mirčių skaičius per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) yra lyginamas su vidutiniu (metiniu) gyventojų skaičiumi ir skaičiuojamas 1000-čiui gyventojų:

BMR = [M : P(vid)] x 1000, išreiškiamas promilėmis ‰

Čia BMR – bendrasis mirtingumo rodiklis; M – mirusiųjų skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); P(vid) – vidutinis (metinis) gyventojų skaičius.

Tiriant įvairių amžiaus grupių mirtingumą, skaičiuojami mirtingumo rodikliai **pagal amžių** (*age-specific death rate*) arba mirtingumo rodikliai **pagal amžių ir lytį** (*sex-age-specific death rates*): absoliutaus mirusių tos amžiaus (amžiaus ir lyties) grupės santykis su vidutiniu metiniu tos amžiaus (amžiaus ir lyties) grupės asmenų skaičiumi; skaičiuojamas 1000-čiui gyventojų, išreiškiamas promilėmis (‰). Šie rodikliai yra labai skirtingi įvairioms amžiaus grupėms: didžiausi vyriausio amžiaus ir pačių jauniausių – iki 1 metų amžiaus grupei.

Kūdikių mirtingumo rodiklis (*infant mortality rate*) apibrėžia metinį kūdikių mirčių intensyvumo lygį – tai mirusių per kalendorinius metus iki 1 metų amžiaus kūdikių skaičiaus santykis su gyvų gimusių tais pačiais kalendoriniais metais skaičiumi; skaičiuojamas 1000-čiui kūdikių, išreiškiamas promilėmis (‰). Ši formulė nėra tiksli, nes mirę kalendoriniais metais kūdikiai galėjo būti gimę tiek einamaisiais, tiek ir praėjusiais metais. Ji gali būti taikoma tuomet, jeigu bendro gimusiųjų

[99] Stroebe W. Social psychology and health. Second edition. Buckingam. Philadelphia: Open University Press, 2000. P. 8.

skaičiaus ir mirusių iki 1 metų amžiaus kūdikių skaičiaus svyravimai yra nežymūs. Kai yra ryškesnių šių rodiklių pokyčių per trumpą laikotarpį (gretimus metus), paklaida gali būti pernelyg didelė, todėl taikomi ir kiti būdai, pvz., atsižvelgiama į tai, kad didžiausia mirties tikimybė yra pirmomis kūdikių gyvenimo dienomis / savaitėmis, o vėliau ji pastebimai sumažėja.

Lietuvos statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės kūdikių mirtingumo rodiklį skaičiuoja pagal tokią formulę:

KMR (t) = [D (*tt)* : B(*t)*] + [D (*t, t–1*) : B (t–1)] x 1000, išreiškiamas promilėmis ‰

Čia KMR (t) – kūdikių mirtingumo rodiklis t metais; D *tt* – skaičius vaikų, mirusių iki 1 metų amžiaus t metais, gimusių t metais; D (*t, t–1)* – skaičius vaikų, mirusių iki 1 metų amžiaus t metais, gimusių (t–1) metais; B(t) – gyvų gimusių skaičius t metais; B (t–1) – gyvų gimusių skaičius (t–1) metais.

Perinatalinio mirtingumo rodiklis (*perinatal mortality rate*) apibrėžia metinį perinatalinių mirčių intensyvumo lygį – kiek 1000-iui gimusiųjų (gyvi gimusieji ir negyvagimiai) teko negyvagimių ir vaikų, mirusių pirmą gyvenimo savaitę).

PMR= [(SB+D) : (B+SB)] x 1000, išreiškiamas promilėmis ‰

Čia PMR – perinatalinio mirtingumo rodiklis; D – skaičius vaikų, mirusių pirmą gyvenimo savaitę; SB – negyvagimių skaičius; B – gyvų gimusių skaičius.

Svarbiausias socialinis rodiklis, netiesiogiai parodantis socialinių ekonominių visuomenės gyvenimo sąlygų įtaką gyventojų sveikatai ir mirtingumui, yra **vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė** (*life expectancy at birth*). Tai yra integralus tikimybinis rodiklis, kuris parodo, kiek vidutiniškai metų gyvens kiekvienas gimęs arba sulaukęs tam tikro amžiaus žmogus, jeigu visą būsimą tiriamosios kartos gyvenimą kiekvienos amžiaus grupės mirtingumo lygis liks nepakitęs. Skaičiuojant šį rodiklį, sudaromos mirtingumo lentelės, pagrįstos tikimybių išgyventi sulaukus atitinkamo amžiaus skaičiavimais. Didžiausią įtaką vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės (VTGT) rodiklio reikšmei turi kūdikių mirtingumo rodiklis – kuo jis aukštesnis, tuo vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė trumpesnė (tai galima pamatyti iš 3. 4. lentelėje pateiktų duomenų).

3.4. lentelė. Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir kūdikių mirtingumo rodikliai, 2006 m.*

	Kūdikių mirtingumo rodiklis	**Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė**		
		Iš viso	Vyrai	Moterys
Pasaulis	52	67	65	69
Išsivysčiusios šalys	6	77	73	80
Mažiau išsivysčiusios šalys	57	65	64	67
Mažiau išsivysčiusios šalys, Išskyrus Kiniją	61	63	62	65
Afrika	84	52	51	53
Šiaurės Amerika	7	78	75	81
Lotynų Amerika ir Karibų jūros šalys	26	72	69	75
Azija	49	68	66	70
Europa	7	75	71	79
Šiaurės Europa	5	78	75	81
Vakarų Europa	4	79	76	82
Rytų Europa	10	69	63	74
Pietų Europa	5	79	76	82
Australija	4,9	81	78	83
Aukščiausi pasaulyje kūdikių mirtingumo rodikliai ir žemiausi VTGT rodikliai				
Siera Leonė	163	41	39	42
Afganistanas	166	42	41	42
Žemiausi pasaulyje kūdikių mirtingumo rodikliai ir aukščiausi VTGT rodikliai				
Japonija	2,8	82	79	86
Švedija	2,4	81	78	83
Islandija	2,5	81	79	83

*Demographic Data and Estimates for the Countries and Regions of the World. / 2006 World Population Data Sheet. – Population Reference Bureau. P. 6–10. Interentinė prieiga: http://www.prb.org/pdf06/06WorldDataSheet.pdf

Mokslinėje analizėje yra taikomi **mirtingumo pagal atskiras priežastis rodikliai** 100-ui tūkstančių gyventojų (*cause specific mortality rate*), taip pat skaičiuojamos **mirtingumo dėl atskirų priežasčių pro-**

porcijos tarp bendro mirčių skaičiaus (*death ratio, proportionate mortality*).

Mirtingumo rodikliais yra plačiai remiamasi sergamumo tyrimuose, tačiau mirčių statistika neapima keleto svarbių sričių, susijusių su gyventojų sveikata:

- daugelis ligų retai baigiasi mirtimi, tačiau jos yra invalidumo, žmonių fizinės ir psichinės negalios priežastis. Taigi jų įtaka mirtingumui nėra proporcinga poveikiui žmonių gyvenimo kokybei. Kita vertus, žmonės dažnai miršta nuo kai kurių ligų (pvz., infarkto), būdami palyginti geros sveikatos būklės;
- įvairiose amžiaus ir lyties grupėse (pvz., vaikų) sergamumo ir mirties priežasčių struktūra gerokai skiriasi;
- mirtingumo statistika nerodo nedarbingumo, ligų trukmės, traumų dažnumo ir pan.

Todėl pastaraisiais dešimtmečiais, siekiant įvertinti gyventojų sveikatos būklę, plačiai naudojamas **vidutinės tikėtinos sveiko gyvenimo trukmės** (*healthy life expectancy*) rodiklis. Jis parodo vidutinį metų skaičių, kurį vidutiniškai gali tikėtis pragyventi kiekvienas gimęs (arba sulaukęs tam tikro amžiaus žmogus), būdamas visiškai sveikas[100]. Skaičiuojant šį rodiklį, remiamasi mirtingumo ir sergamumo statistika, taip pat subjektyvaus sveikatos būklės vertinimo duomenimis, gaunamais atliekant sociologines gyventojų apklausas.

Sergamumo rodikliais, kurie pagrįsti sveikatos priežiūros įstaigų duomenimis, yra išreiškiami tokie gyventojų sveikatos būklės ypatumai kaip ligų dažnumas, jų trukmė ir grėsmė žmogaus gyvybei. Svarbiausi sergamumo rodikliai yra šie:

- **ligos paplitimo** rodiklis (*prevalence rate*). Jis apskaičiuojamas taip: sergančiųjų tam tikra liga skaičius lyginamas su vidutiniu metiniu gyventojų skaičiumi;
- **ligos aprėpties** rodiklis (*incidence rate*). Jis apskaičiuojamas taip: naujų ligos atvejų / susirgimų skaičius lyginamas su vidutiniu metiniu gyventojų skaičiumi;
- **vidutinė atvejo trukmė** (*average duration per case*) – vidutinė nedarbingumo dėl tam tikros ligos trukmė;

[100] World Health Organisation. *The World Health Report 2002. Reducing Risks, Promoting Health Life*. Geneva: World Health Organisation, 2002.

- **atvejo lemtingumo** rodiklis (*case fatality rate*) – mirusiųjų dėl tam tikros ligos dalis tarp bendro mirusiųjų skaičiaus[101].

Gyventojų vidutinės sveiko būsimo gyvenimo trukmės rodikliai išsivysčiusiose šalyse skaičiuojami nuo 1960 m. vidurio (besivystančiose šalyse tokie tyrimai nėra atliekami). Dešimtajame dešimtmetyje 37 išsivysčiusiose šalyse atlikti palyginamieji tyrimai parodė, kad, nepaisant nežymių vidutinės būsimo gyvenimo trukmės rodiklių skirtumų, vidutinės sveiko būsimo gyvenimo trukmės rodikliai šiose šalyse gerokai skyrėsi: pvz., vyrai, sulaukę 65 metų amžiaus, galėjo tikėtis išgyventi nuo 14,4 metų Nyderlanduose iki 15,7 metų Prancūzijoje, tačiau jų vidutinė būsimo gyvenimo be invalidumo trukmė svyravo nuo 6,4 metų Australijoje iki 14,1 metų Japonijoje.

Lietuvoje 1997 m. atliktas tyrimas parodė, kad vidutinė vyrų sveiko būsimo gyvenimo trukmė – 52,7 metų, moterų – 52,6 metų (vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklis tais metais buvo atitinkamai 66,0 ir 76,9 metai). 2001 m. vidutinė sveiko būsimo gyvenimo trukmė pailgėjo: vyrų iki 53,7 ir moterų iki 55,3 metų. Nors 2001 m. moterų vidutinė būsimo gyvenimo trukmė buvo 11,6 metų ilgesnė už vyrų, tačiau vidutinės sveiko būsimo gyvenimo trukmės skirtumas tarp lyčių tesudarė 1,6 metų[102].

Mirtingumo veiksniai

Mirtingumo lygio skirtumus lemia biologiniai ir socialiniai veiksniai. Demografine prasme svarbiausi biologiniai veiksniai yra amžius ir lytis.

Amžius. Įvairių amžiaus grupių mirtingumo rodikliai skiriasi: didžiausi jie yra pačių jauniausiųjų, t. y. kūdikių (iki vienerių metų), ir pačių vyriausiųjų grupėse. Ketvirtajame knygos skyriuje, skaitydami apie mirtingumo istorinę raidą sužinosite, kad įvairių amžiaus grupių mirtingumas mažėjo netolygiai: didžiausi buvo kūdikių ir vaikų mirtingumo pokyčiai,

[101] Kanopienė V. Gyventojai, sveikata ir sveikatos politika / *Žmogaus socialinė raida. Vadovėlis aukštosioms mokykloms*. – Vilnius: Homo liber, 2001. P. 74.

[102] Kalėdienė R., Petrauskienė J. Healthy life expectancy – an important indicator for health policy development in Lithuania. – *Medicina,* 2004. T. 40. Nr. 6. P. 585.

o paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais daugelyje išsivysčiusių valstybių ėmė pastebimai mažėti ir senyvo amžiaus žmonių mirtingumas.

Lytis. Jau seniai pastebėta, kad moterys paprastai gyvena ilgiau negu vyrai (tai buvo paminėta ir aptariant gyventojų amžiaus ir lyties struktūrą 2.3. knygos skyriuje). Didesnis vyrų mirtingumas dažnai aiškinamas jų socialiniais ir profesiniais vaidmenimis: aktyvesniu dalyvavimu darbo rinkoje, sunkesnėmis darbo sąlygomis, užimtumu profesinės veiklos srityse, susijusiose ne tik su fizine ar nervine įtampa, bet ir rizika gyvybei. Tačiau pabrėžiant tik gyvenimo būdo ypatumus, būtų sunku išsamiai paaiškinti lyčių mirtingumo skirtumus ir atsakyti į daugelį klausimų, pvz., kodėl vyriškosios lyties kūdikių mirtingumas yra kur kas aukštesnis, kodėl jie dažniau gimsta negyvi? Taigi reikėtų prisiminti ir biologinius (genetinius) veiksnius, kurių įtaką lyčių mirtingumui buvo bandoma įrodyti įvairiais tyrimais, lyginant moterų ir vyrų mirtingumo rodiklius tokiose pačiose savo gyvenimo būdu socialinėse grupėse (pvz., tarp vienuolių).

Aptariant lyčių mirtingumo skirtumus, svarbu atkreipti dėmesį, kad skirtingos mirčių priežastys turi nevienodą įtaką įvairaus amžiaus moterų ir vyrų mirtingumo rodikliams, pvz., infekcinės ligos turi didesnę įtaką mergaičių mirtingumui ir tuo pačiu veikia bendrus moterų mirtingumo rodiklius, o išorinės mirčių priežastys ar plaučių vėžys, kuriuo dažniau suserga rūkantys asmenys, labiau susiję su vyrų mirtingumu. Todėl įvairaus amžiaus moterų ir vyrų mirtingumo lygio skirtumų buvo ir anksčiau, jie išlieka šiuo metu tiek Vakarų valstybėse, tiek ir mažiau išsivysčiusiose šalyse.

Išsivysčiusiose šalyse XIX–XX a. pradžioje aukštesni mirtingumo rodikliai buvo būdingi paties jauniausio amžiaus moterims (kai kuriose valstybėse ir vyresnėms) dėl infekcinių ligų paplitimo ir gana aukšto gimdyvių mirtingumo. XX a. viduryje šios priežastys tapo nereikšmingos, pasikeitė moterų socialinis ekonominis statusas visuomenėje, todėl jų mirtingumo rodikliai sumažėjo, ir pagal vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę moterys aplenkė vyrus. Tam įtakos turėjo ir išaugęs jauno ir vidutinio amžiaus vyrų mirtingumas dėl išorės veiksnių, taip pat ir padidėjęs vidutinio ir vyresnio amžiaus vyrų mirtingumas dėl ligų, tiesiogiai susijusių su žalingų įpročių (rūkymo) paplitimu. Tad jeigu išsivysčiusiose šalyse XX a. pradžioje moterų ir vyrų vidutinės

tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumas buvo 0–4 metai, aštuntame dešimtmetyje jis padidėjo iki penkerių metų, o dešimto dešimtmečio pabaigoje – iki šešerių aštuonerių metų ir daugiau. Šias bendrąsias tendencijas didele dalimi lėmė smarkiai išaugęs vyrų mirtingumas Rytų Europoje, pirmiausia buvusioje Tarybų Sąjungoje (apie tai daugiau sužinosite 4.1. skyriuje). Kaip matyti iš 3.5. lentelės, šiuo metu įvairiuose Europos regionuose vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės lyčių skirtumas gerokai skiriasi – didžiausias jis yra Rusijoje (net 13 metų), Baltarusijoje, Ukrainoje ir Baltijos valstybėse (10–12 metų), o mažiausias – kai kuriose Šiaurės, Vakarų ir Pietų Europos šalyse (tik 3–4 metai).

3.5. lentelė. Vidutinės tikėtinos moterų ir vyrų gyvenimo trukmės skirtumai Europos šalyse, 2006 m.*

Valstybė	Moterų ir vyrų VTGT skirtumas metais
Danija, Islandija, Austrija, Lichtenšteinas, Nyderlandai, Graikija, Malta	3–4
Airija, Norvegija, Švedija, Jungtinė Karalystė, Belgija, Vokietija, Liuksemburgas, Šveicarija, Italija, Portugalija, San Marinas, Čekija, Bosnija ir Hercogovina, Makedonija, Serbija	5–6
Suomija, Prancūzija, Ispanija, Bulgarija, Vengrija, Moldova, Lenkija, Rumunija, Slovakija, Albanija, Kroatija, Slovėnija	7–8
Latvija	9–10
Estija, Lietuva, Baltarusija, Rusija, Ukraina	11–13

* Demographic Data and Estimates for the Countries and Regions of the World / *2006 World Population Data Sheet.* – Population Reference Bureau. P. 9–10. Interentinė prieiga: http://www.prb.org/pdf06/06WorldDataSheet.pdf

Mažiau išsivysčiusiose šalyse yra dideli moterų ir vyrų mirtingumo rodiklių skirtumai: Lotynų Amerikos ir Karibų jūros regione,

dalyje Azijos valstybių vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumas tarp lyčių yra artimas išsivysčiusių šalių rodikliams, tuo tarpu kai kuriose Afrikos ir Azijos šalyse šis skirtumas tesiekia vienerius dvejus metus (tam įtakos turi tebeišliekantis gana aukštas jaunų moterų mirtingumas, susijęs su dažnais nėštumais ir gimdymais). Dar neseniai demografai prognozavo, kad šio amžiaus pradžioje besivystančių šalių mirtingumo raida turėtų „pakartoti" XX a. vidurio išsivysčiusių šalių mirtingumo tendencijas, tačiau AIDS/ŽIV epidemija (kaip matote iš 3.6. lentelės, net 10-tyje Afrikos šalių sergantieji AIDS ar užsikrėtę ŽIV asmenys sudaro nuo dešimtadalio iki trečdalio visų gyventojų) paneigė šias prognozes ir gerokai sunkina atsakymą į klausimą, kaip Azijoje ir Afrikoje ateityje skirsis moterų ir vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė.

3.6. lentelė. AIDS/ŽIV epidemija Afrikoje, 2005 m.
(dalis sergančiųjų / infekuotų, proc. iš visų gyventojų), 2005 m.*

Šalys	Dalis sergančiųjų AIDS / infekuotų ŽIV, proc. iš visų gyventojų
Svazilandas	33,4
Botsvana	24,1
Lesotas	23,2
Zimbabvė	20,1
Namibija	19,6
Pietų Afrika	18,8
Zambija	17,0
Mozambikas	16,1
Malavis	11,8
Centrinės Afrikos Respublika	10,7

* Demographic Data and Estimates for the Countries and Regions of the World / *2006 World Population Data Sheet*. – Population Reference Bureau. P. 1. Interentinė prieiga: http://www.prb.org/pdf06/06WorldDataSheet.pdf

Socialiniai mirtingumo veiksniai yra svarbūs, nagrinėjant įvairių gyventojų grupių mirtingumo skirtumus šalies viduje – tai socialinis-ekonominis ir santuokinis statusas / šeiminė padėtis, gyvenamoji vieta, taip pat

tautybė bei rasė. Šie socialiniai veiksniai atspindi žmonių gyvenimo sąlygų ir galimybių naudotis sveikatos apsaugos paslaugomis įvairovę pagal jų padėtį visuomenėje, profesinius ir šeimos vaidmenis ir t. t.

Tiriant socialinio-ekonominio statuso įtaką mirtingumui, yra nagrinėjami gyventojų mirtingumo lygio skirtumai pagal jų išsilavinimą, užsiėmimą, profesiją, pajamas, apsirūpinimą būstu ir pan.

Nemaža tyrimų atlikta, siekiant atskleisti santuokinio statuso įtaką mirtingumui: nustatyta, kad susituokusių asmenų mirtingumo rodikliai yra žemesni nei viengungių, išsiskyrusių ir našlių. Tai aiškinama šiomis priežastimis:

- Dažniau tuokiasi gerai savo sveikatos būklę vertinantys žmonės: ligoniai, fiziškai silpnesni neretai lieka viengungiai, nes jiems sunkiau surasti partnerį, jie kritiškiau vertina savo galimybes materialiai išlaikyti šeimą ir pan.
- Šeimos aplinka yra palankesnė žmonių sveikatai.
- Išsiskyrę asmenys ir našliai patiria daugiau išgyvenimų ir nervinės įtampos.

Gyvenamoji vieta mirtingumo lygiui taip pat gali turėti įtakos. Šiuose tyrimuose yra lyginami mirtingumo rodikliai miestuose (urbanizuotose teritorijose) ir kaimo vietovėse (agrarinėse teritorijose). Praeityje miestai dėl blogų sanitarinių gyvenimo sąlygų buvo mažiau palankūs gyventojų sveikatai – šios išvados buvo prieita, lyginant statistinius duomenis apie miestų ir kaimų gyventojų vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę JAV ir kitose šalyse. Dėl modernizacijos įtakos iš esmės pagerėjus sanitarinėms gyvenimo sąlygoms miestuose, kaimo ir miesto gyventojų mirtingumo skirtumai susilygino ir šiuo metu netgi yra pastebimos priešingos tendencijos (mat miestuose prieinamesnės sveikatos apsaugos paslaugos, taip pat dėl to, kad kaimo vietovėse liko gyventi daugiau vyresnio amžiaus žmonių). Tačiau miestams labiau būdingi tokie sveikatos rizikos veiksniai kaip aplinkos užterštumas, didesnis gyvenimo tempas ir kt.

Gyvensena, susijusi su sveikata

Mirtingumo tendencijų bei mirčių priežasčių įvairiose šalyse palyginamoji analizė rodo, kad gyventojų sergamumo ir mirtingumo lygį lemiančius socialinius-ekonominius veiksnius sąlygiškai galima suskirstyti į sveikatos „rėmimo“ (aukštas sveikatos priežiūros bei sanitarinio švie-

timo lygis) ir sveikatos „rizikos“ (oro tarša ir triukšmas gyvenamojoje aplinkoje, kenksmingos darbo sąlygos).

Sveikatai didelę įtaką daro žmonių nuostatos ir elgsena. Demografijoje, kalbant apie žmonių elgseną, susijusią su sveikata, dažniausiai vartojamas **savisaugos elgsenos** terminas (*self–protection behaviour, самоохранительное поведение (rusų kalba)*), taip pat ir **sveikatos elgsenos** (*health behaviour*), **su sveikata susijusios elgsenos** (*health-related behaviour*) terminai[103]. Ši elgsena yra suprantama kaip tam tikrų veiksmų, nukreiptų į sveikatos išsaugojimą per visą gyvenimą, sistema, arba siekis gyvenimą prailginti. Savisaugos elgsenos, arba su sveikata susijusios elgsenos, terminas yra kompleksinė sąvoka, apimanti ne tik biologinį, bet ir psichologinį bei socialinį aspektus.

Ši elgsena gali būti skirstoma į destruktyvią ir sveikatą palaikančią. Daugelis epidemiologinių tyrimų įrodė, kad rūkymas, nesaikingas alkoholio vartojimas, žalingi mitybos įpročiai, fizinio aktyvumo stoka gali tapti daugelio grėsmingų ligų (piktybinių navikų, ypač plaučių, skrandžio vėžio, širdies ir kraujotakos sistemos susirgimų ir pan.) priežastimi. Kraštutinis destruktyvios elgsenos pavyzdys yra savižudybė.

Kita vertus, sveika gyvensena, dalyvavimas ligų prevencijos programose ir t. t. sudaro prielaidas išvengti daugelio ligų (arba teigiamai veikia ligų eigą ir gydymą). Kadangi šiuolaikinėmis sąlygomis žmonių elgsena yra labai svarbus sergamumo ir mirtingumo raidos veiksnys, jos tyrimai užima vis reikšmingesnę vietą demografijoje. Būtina pažymėti, kad šie tyrimai yra kur kas sudėtingesni, palyginti, pvz., su reprodukcinės elgsenos tyrimais, nes šiuo atveju elgsenos rezultato (individualios gyvenimo trukmės pailgėjimo) gali tekti labai ilgai laukti – vienos ar kitos su sveikata susijusios elgsenos strategijos pasekmės pasireiškia ne iš karto. Todėl dažniausiai sociologinėmis apklausomis siekiama atskleisti individų požiūrius, poreikius ir pasiryžimą sveikai gyventi, taikant bendruosius žmogaus elgsenos tyrimuose naudojamus metodus.

[103] Su sveikata susijusios elgsenos terminas (*health-related behaviour*) vartojamas Lietuvos, taip pat kitų Baltijos šalių demografų publikacijose (pvz., Stankūnienė V., Jasilionis D., Krūminš J. Social differences in mortality, morbidity, and health-related behaviour during transition: research findings in the three Baltic countries // *Revue Baltique*. – Vilnius, 1999. No. 14. P. 9–36), todėl jis vartojamas ir šioje knygoje.

Gyvenimo būdo įtaka gyventojų sveikatos būklei ir mirtingumui aktyviai tiriama JAV ir kitose Vakarų šalyse. Pavyzdžiui, JAV mokslininkai 1990 m. nustatė, kad arti pusės mirčių šioje šalyje buvo pirmalaikės, iš jų net 40 proc. buvo nulemtos su gyvensena susijusių veiksnių (rūkymo, nesaikingo alkoholio vartojimo, žalingos mitybos, rizikingos seksualinės elgsenos, narkotikų vartojimo, autoavarijų ir pan.). Kitas pernelyg ankstyvas mirtis lėmė gyvenamosios aplinkos užterštumas, kenksmingos darbo sąlygos, taip pat kai kurios infekcinės ligos, kurių galima išvengti[104]. Remiantis šių ir kitų tyrimų rezultatais, buvo prieita išvada, kad ne tik medikai, bet ir patys gyventojai yra atsakingi už savo sveikatą. Žmonės turi siekti sveikos gyvensenos ne tik tam, kad prailgintų savo gyvenimą, bet ir tam, kad išliktų aktyvūs iki gilios senatvės, išvengdami negalios ar lėtinių ligų.

XX a. dešimtame dešimtmetyje su sveikata susijusios elgsenos tyrimai buvo aktyviai pradėti Baltijos šalyse, įgyvendinant tarptautinį projektą „Suomijos ir Baltijos šalių gyventojų sveikatos monitoringas“ (FINBALT HEALTH MONITOR) ir atliekant kitus tyrimus. Jų išvados parodė, kad Lietuvos gyventojams būdingi sveikatai žalingi įpročiai: kas antras vyras ir kas dešimta moteris kasdien rūko, daugelis vyrų, ypač 35–44 metų amžiaus, vartoja stiprius alkoholinius gėrimus, daugelis žmonių neracionaliai maitinasi. Buvo nustatyta, kad su sveikata susijusi elgsena priklauso ne tik nuo lyties, bet ir nuo gyventojų išsilavinimo, gyvenamosios vietos bei amžiaus[105].

Raktažodžiai

Mirtingumas, mirtis, gyvenimo trukmė, vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, mirtes priežastis, klasifikacija, endogeninės mirčių priežastys, egzogeninės mirčių priežastys, infekcinės ligos, degeneracinės ligos, mirtingumo veiksniai, sveikata, vidutinė tikėtina sveiko gyvenimo trukmė.

---

[104] Stroebe W. Social psychology and health. Second edition. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2000. P. 7.

[105] Stankūnienė V., Jasilionis D., Krūminš J. Social differences in mortality, morbidity, and health-related behaviour during transition: research findings in the three Baltic countries // *Revue Baltique*. – Vilnius, 1999. No. 14. P. 26–31.

Santrauka

1. Mirtingumas – tai kartos išmirimo procesas, masinis demografinis reiškinys, susidedantis iš daugybės mirčių, kurios ištinka įvairaus amžiaus asmenis ir kurios iš esmės nulemia tam tikros realios kartos išmirimo tvarką.

2. Žmonių gyvenimo trukmė yra biologinis rodiklis, priklausantis nuo atskirų asmenų organizmo būklės, genetinių veiksnių. Igaamžiškumo terminu apibūdinamas žmogaus organizmo gebėjimas išlikti gyvam metams bėgant, apima tiek biologinį, tiek ir socialinį aspektus.

3. Demografinės analizės požiūriu mirčių priežastys yra skirstomos į endogenines ir egzogenines. Endogeninės priežastys yra susijusios su žmogaus organizmo fiziologine būkle, jo senėjimu, o egzogeninės – su išorinės aplinkos poveikiu, infekcija, fizinėmis traumomis ir pan.

4. Mokslinėje analizėje yra taikomi mirtingumo pagal įvairias priežastis rodikliai 100-ui tūkstančių gyventojų, taip pat skaičiuojamos mirtingumo dėl atskirų priežasčių proporcijos tarp bendro mirčių skaičiaus. Šioje analizėje remiamasi tarptautine ligų klasifikacija, bendriausia prasme ligos skirstomos į infekcines, parazitines ir degeneracines.

5. Šiuolaikinis sveikatos apibūdinimas pabrėžia pozityviuosius jos aspektus (visiškos fizinės, psichinės ir socialinės gerovės būklę) ir yra grindžiamas biopsichosocialine ligų samprata. Teigiama, kad dauguma ligų yra socialinių, psichologinių ir biologinių veiksnių tarpusavio sąveikos pasekmė. Siekiant šių galima išvengti, ypač svarbus vaidmuo tenka žmonių elgsenai.

6. Svarbiausias socialinis rodiklis, netiesiogiai parodantis socialinių-ekonominių visuomenės gyvenimo sąlygų įtaką gyventojų sveikatai ir mirtingumui, yra vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė. Didžiausią įtaką šio rodiklio reikšmei turi kūdikių mirtingumo rodiklis – kuo jis aukštesnis, tuo vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė trumpesnė.

7. Mirtingumo lygio skirtumus lemia biologiniai (amžius ir lytis) ir socialiniai (socialinis-ekonominis ir santuokinis statusas / šeiminė padėtis, gyvenamoji vieta, tautybė ir kt.). Šie veiksniai yra svarbūs, tiriant įvairių gyventojų grupių mirtingumo skirtumus šalies viduje ir atspindi žmonių gyvenimo sąlygas bei galimybes naudotis sveikatos apsaugos paslaugomis.

8. Gyventojų sergamumo ir mirtingumo lygį lemiančius socialiniusekonominius veiksnius sąlygiškai galima suskirstyti į sveikatos „rėmimo“ ir sveikatos „rizikos“. Tarp sveikatos veiksnių ypač svarbų vaidmenį atlieka žmonių nuostatos ir elgsena, kuri demografijoje įvardijama savisaugos elgsenos, sveikatos elgsenos, su sveikata susijusios elgsenos terminais. Ši elgsena yra suprantama kaip tam tikrų veiksmų, nukreiptų į sveikatos išsaugojimą per visą gyvenimą, sistema.

? Klausimai pasikartoti

1. Koks yra skirtumas tarp mirtingumo ir mirties?
2. Kuo skiriasi vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė ir biologinė žmogaus gyvenimo trukmė?
3. Kokios amžiaus grupės mirtingumo lygis turi didžiausią įtaką vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklio reikšmei?
4. Kokios mirčių priežastys yra susijusios su organizmo senėjimu?
5. Kokius rodiklius pasitelksite, tirdami įvairių amžiaus ir lyties grupių gyventojų mirtingumą?
6. Kas vidutiniškai gyvena ilgiau – moterys ar vyrai? Kokie yra lyčių VTGT skirtumai?
7. Ar Lietuvoje buvo atlikti gyvenimo būdo įtakos gyventojų sveikatos būklei ir mirtingumui tyrimai?
8. Kokie yra svarbiausi socialiniai mirtingumo veiksniai?
9. Kaip klasifikuojama savisaugos elgsena?
10. Kuo skiriasi tradicinė ir šiuolaikinė sveikatos samprata?

IV.

ISTORINĖ DEMOGRAFINIŲ PROCESŲ RAIDA

Šis skyrius supažindina su istoriniais mirtingumo ir gimstamumo pokyčiais ir šių procesų raidos XX–XXI a. įvairiuose pasaulio regionuose ir Europoje ypatumais. Pristatysime epidemiologinio perėjimo teoriją, aptarsime svarbiausius mirtingumo mažėjimo veiksnius ir gimstamumo kaitos prielaidas.

4.1. Mirtingumo evoliucija

Mirtingumo pokyčiai

Bendriausia prasme galima skirti du istorinius mirtingumo tipus: „primityvųjį“, arba **tradicinį,** ir **šiuolaikinį.**

Tradicinį mirtingumo tipą charakterizuoja didelis kartų išmirimo greitis: labai trumpa vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė (iki 35 metų), didelis bendrasis mirtingumo rodiklis (ne mažesnis kaip 30–40 ‰), taip pat itin didelis kūdikių mirtingumas (250–300 ‰) ir egzogeninių mirties priežasčių vyravimas. **Šiuolaikinį** mirtingumo tipą apibūdina gerokai padidėjusi vidutinė tikėtina būsimo gyvenimo trukmė (70 ir daugiau metų), mažas bendrasis mirtingumo rodiklis (10–15 ‰) ir mažas kūdikių

mirtingumas (mažiau nei 10–15 ‰) bei endogeninių mirties priežasčių vyravimas.

Aptariant mirtingumo istorinę raidą, būtina prisiminti, kad pirma statistinė informacija apie gyventojus, taip pat ir apie mirtingumą, pradėta kaupti tik XVIII a. viduryje Skandinavijos valstybėse – Švedijoje, Suomijoje (iki pat XX a. vidurio patikimi statistiniai duomenys apie mirtingumą buvo ne visuose pasaulio regionuose – tik Europoje, Šiaurės Amerikoje, Rytų Azijoje, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje).

Kai kurie fragmentiški duomenys apie mirtingumą įvairiuose miestuose tarp aukštesniųjų klasių gyventojų buvo žinomi ir nuo XVI a. vidurio, tačiau jie neapėmė visų gyventojų. Tuo tarpu mirtingumas ankstesnėse istorinėse epochose gali būti įvertintas tik ekspertiškai, atsižvelgiant į archeologų tyrimus (kapavietes) ar istorinius įrašus.

Žvelgiant į žmonijos istoriją, galima teigti, kad tradicinio mirtingumo laikotarpis apėmė didžiąją jos dalį – maždaug iki XVIII a. Ikiindustrinėse epochose žmonių mirtingumo rodikliai buvo labai aukšti, net iki trečdalio kūdikių mirdavo nesulaukę vienerių metų amžiaus, tik pusė išlikdavo gyvi per savo penktąjį gimtadienį. Esant tokiam dideliam kartų išmirimo greičiui, tik vienas iš dešimties galėjo tikėtis sulaukti senatvės (65-erių metų).

Manoma, kad medžiotojų ir rinkėjų visuomenėse svarbiausia pirminė mirčių priežastis buvo labai skurdi mityba – žmonės mirdavo iš bado, taip pat tikėtina, kad kai kur buvo praktikuojama vaikžudystė (*infanticide*) ir senų žmonių žudymas (*geronticide*). Nors agrarinė revoliucija reiškė žmonių galimybių apsirūpinti maistu pagerėjimą, tačiau sėslus gyvenimas gana tankiai apgyvendintose teritorijose tuo pačiu sudarė geresnes sąlygas plisti infekcinėms ligoms, o šios tapo svarbiausia mirčių priežastimi iki pat industrinės revoliucijos. Istoriniuose šaltiniuose yra užfiksuota nemaža faktų apie masines viduramžių epidemijas, pareikalavusias tūkstančių gyvybių, pvz., maro epidemiją (vadinamąją „juodąją mirtį“) Europoje XIV a., per kurią (1346–1350 m.) senasis žemynas neteko net trečdalio gyventojų, tris maro epidemijos protrūkius Ispanijoje XVI–XVII amžiais (1596–1685 m.), maro epidemiją Prancūzijoje Marselio mieste 1720 m. ir kt. Tačiau, nepaisant infekcinių ligų paplitimo ir epidemijų, geresnė mityba, palyginti su ankstesniais istoriniais laikotarpiais, lėmė tam tikrą vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pailgėjimą – ekspertų vertinimais,

viduramžiais šis rodiklis galėjo siekti per 30-ies metų, tuo tarpu, pvz., senovės Romoje jis tebuvo 22 metai[106].

Mirtingumas pirmiausia pradėjo mažėti Vakarų ir Šiaurės Europos valstybėse ir Šiaurės Amerikoje XVIII a. viduryje ar kiek anksčiau dėl mirčių nuo infekcinių ligų (choleros, tuberkuliozės ir kt.) sumažėjimo. Šis procesas tęsėsi iki XIX a. vidurio, kai per kelis dešimtmečius buvo pastebėta tam tikra mirtingumo stabilizacija, tačiau vėliau rodikliai vėl mažėjo. Taigi galima teigti, kad mirtingumas ėmė mažėti dar industrinės revoliucijos išvakarėse, o gimstamumo rodikliai (žr. 4.2. skyrių) ėmė mažėti Vakarų valstybėse tik maždaug po 100–150 metų. Būtina pažymėti, kad kalbama tik apie bendrąsias tendencijas – kai kurios Europos valstybės pasižymėjo tam tikrais šių demografinių procesų istorinės eigos ypatumais, antai Anglijoje mirtingumo mažėjimas iš esmės sutapo su industrinės revoliucijos pradžia, o Prancūzijoje mirtingumas pradėjo mažėti tuo pat metu, kaip ir gimstamumas.

Valstybėse, kuriose tuo metu jau buvo kaupiami statistiniai duomenys apie mirtis (pvz., Anglijoje, Prancūzijoje, kai kuriose Skandinavijos šalyse), buvo pastebėta, kad pirmiausia ėmė mažėti paties jauniausio amžiaus (kūdikių ir vaikų) grupių mirtingumas. Tai įvyko dėl mirtingumo nuo labiausiai paplitusios infekcinės ligos vaikystėje – raupų – sumažėjimo.

Tuo tarpu suaugusių ir pagyvenusių žmonių mirtingumas ėmė lėtai mažėti gerokai vėliau – tik XIX a. pradžioje (tai kiek anksčiau įvyko tik Anglijoje). Pradiniu kapitalizmo plėtros laikotarpiu masinis skurdas, blogos sanitarinės-higieninės gyvenimo sąlygos ir didelis žmonių tankis miestuose, kenksmingos darbo sąlygos manufaktūrose ir fabrikuose skatino mirtingumą ir išryškino jo skirtumus – XVIII a., mažėjant bendram mirtingumo lygiui, išryškėjo jo rodiklių įvairiose socialinėse klasėse skirtumai.

Mirtingumo mažėjimo procesas, kaip jau minėjome, paspartėjo tik XIX a. pabaigoje, ypač po Pirmojo pasaulinio karo (vėliau, jau XX a. viduryje, jis vėl sulėtėjo ir įgijo pagreitį apie aštuntą dešimtmetį).

Kalbant apie istorines mirtingumo tendencijas, svarbu atkreipti dėmesį ne tik į jo rodiklių mažėjimą visose amžiaus grupėse ir atitinkamai

[106] Weeks, John R. Population: an introduction to concepts and issues. – Belmont (California), 2005. P. 181.

vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimą (XIX a. pirmoje pusėje ji jau siekė 40 metų, o dar po šimto metų perkopė 50-ies metų ribą), bet ir apie mirčių priežasčių kaitą – šimtus, tūkstančius metų vyravusias greitai plintančias infekcines ligas (marą, raupus, dėmėtąją šiltinę ir kt.) pakeitė degeneracinės, arba lėtinės, ligos (širdies, kraujagyslių sistemos ligos, piktybiniai navikai). Kitaip tariant, įvyko perėjimas nuo egzogeninių prie endogeninių mirties priežasčių.

Kokie veiksniai lėmė mirtingumo mažėjimą? Aiškinant šio proceso priežastis, išsiskiria du teoriniai požiūriai:

- *Periodo* aiškinimas, pabrėžiantis socialinių-ekonominių ir politinių veiksnių (medicinos mokslo laimėjimų, sanitarinių-higieninių gyvenimo sąlygų ir mitybos gerėjimo, sveikatos apsaugos reformų, nacionalinių valstybių susikūrimo) svarbą ir išskiriantis tuos veiksnius, kurie įvairiais istoriniais laikotarpiais turėjo didžiausios įtakos mažinant mirtingumą. Reikia pasakyti, kad demografinėje literatūroje nerasime vienodo atsakymo, kurie iš šių veiksnių buvo svarbiausi. Vienų autorių nuomone, esminį poveikį mirtingumui mažėti turėjo mitybos gerėjimas, sustiprinęs žmogaus organizmo imuninę sistemą ir gebėjimą kovoti su infekcinėmis ligomis. Kiti mokslininkai teigia, kad neteisinga būtų išskirti tik vieną veiksnį, nes vienu ar kitu laikotarpiu įvairių veiksnių vaidmuo galėjo būti skirtingas. Antai pradiniu mirtingumo mažėjimo laikotarpiu svarbus buvo sanitarinių-higieninių gyvenimo sąlygų (pvz., vandens kokybės) gerėjimas, sumažinęs sergamumą žarnyno infekcinėmis ligomis. Tuo tarpu medicinos mokslo pasiekimai esminį vaidmenį ėmė vaidinti tik sukūrus XX a. ketvirtame dešimtmetyje sulfanilamidinius preparatus ir penktame dešimtmetyje – antibiotikus. Dažnai yra pabrėžiama, kad tik nacionalinių valstybių susikūrimas ir jų stiprėjimas sudarė sąlygas pristabdyti ir kontroliuoti infekcinių ligų plitimą, tiek izoliuojant sergančiuosius, tiek ir imantis kitų priemonių asmens higienos gerinimo bei sveikatos apsaugos srityje.
- *Kohortų* aiškinimas, atkreipiantis dėmesį į tuos veiksnius, kurie daro poveikį žmonių sergamumui ir mirtingumui įvairiais gyvenimo tarpsniais. Antai motinų mityba ir gyvenimo sąlygos nėštumo metu, gimusių kūdikių mityba ir priežiūra, gyvenimo sąlygos vai-

kystėje daro didelę įtaką sveikatai per visą tolesnį jų gyvenimą. Motinų, kurios geriau maitinasi ir yra sveikesnės nėštumo metu, gimę kūdikiai susiduria su mažesne mirties rizika jau kūdikystėje ir vaikystėje, tad motinų ir kūdikių mitybos ir gyvenimo sąlygų gerėjimas laikomas labai svarbiu gyvenimo trukmės ilgėjimo veiksniu.

Skaitydami mirtingumo istorinės raidos apžvalgą, galėjote pastebėti, kad šiam procesui būdingi tam tikri dėsningumai. Pirmą kartą bendrąsias mirtingumo raidos ir mirčių priežasčių kaitos tendencijas apibendrino visuomenės sveikatos tyrinėtojas *Abdel R. Omran* 1971 m.[107].

Epidemiologinio perėjimo teorija

Abdel R. Omran **epidemiologinį perėjimą** apibūdino kaip ilgalaikį mirtingumo raidos ir ligų struktūros pasikeitimą, kai infekcines ligas pamažu keičia degeneracinės bei žmogaus sukeltos ligos ir tampa pagrindine mirčių priežastimi[108]. Taigi epidemiologinis perėjimas reiškia esminių pasikeitimų mirtingumo raidoje seką, kai jo aukštą lygį, vyraujant infekcinėms ligoms, keičia nuosekliai mažėjantis žemas lygis, vyraujant degeneracinėms ligoms. Abdel R. Omran skyrė tris mirtingumo raidos etapus (stadijas), kuriuos pereina kiekviena populiacija:

- Etapas iki perėjimo, „marų ir badmečių laikotarpis“, kai mirtingumo lygis buvo labai aukštas, pasižymėjo dideliais pokyčiais ir sezoniškumu. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė tuo metu svyravo nuo 20 iki 40 metų.
- Perėjimo stadija, „epidemijų atsitraukimo periodas“, kai mirtingumas tolydžiai mažėjo, mažėjimo tempams spartėjant tuomet, kai epidemijos tapo retesnės ar visai išnyko. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuolat ilgėjo nuo 30 iki 50 metų, gyventojų skaičiaus augimo tempai ėmė spartėti.

---

[107] Omran, Abdel R. The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change // *Milbank Memorial Fund Quarterly* , 1971. Vol. 49. No. 4. P. 509–538.

[108] „*A long shift occurs in mortality and disease patterns whereby pandemics of infection are gradually displaced by degenerative and man-made diseases as the chief form of morbidity and primary cause of death*“ (Ibid. P. 516).

- Etapas po perėjimo, „lėtinių ir žmogaus sukeltų ligų periodas“, kai mirtingumas nuosekliai mažėja ir galų gale nusistovi pasiekęs palyginti žemą lygį. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė ilgėja, peržengdama 50 metų[109] ir artėdama iki 75 metų[110].

Abdel R. Omran nurodė tris galimus epidemiologinio parėjimo variantus: **klasikinį** (Vakarų), **pagreitintą** ir **uždelstą**, arba besivystančių Lotynų Amerikos, Afrikos ir Azijos šalių. Jis teigė, kad mirtingumo mažėjimą Vakarų šalyse XIX a. lėmė socialiniai-ekonominiai ir biologiniai veiksniai, o medicinos mokslo pasiekimai tapo reikšmingi tik XX amžiuje.

Klasikinio tipo epidemiologinio perėjimo kriterijai paremti kai kurių Vakarų ir Šiaurės Europos, JAV, Australijos ir Naujosios Zelandijos mirtingumo raida, kuriai būdingas lėtas, bet palyginti pastovus mirtingumo mažėjimas ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimas nuo XVII a. vidurio ar pabaigos. Šis perėjimo tipas yra laikomas standartu, vertinant kitų valstybių ar regionų mirtingumo raidą[111].

Pagreitinto epidemiologinio perėjimo tipui priskiriamose šalyse (Japonijoje, Pietų Europoje, su kai kuriomis išlygomis Rytų Europoje) epidemiologinis perėjimas prasidėjo gerokai vėliau (XIX a. viduryje ar pabaigoje), tačiau jose mirtingumo lygio ir mirties struktūros pokyčių tempai buvo gerokai spartesni.

Besivystančiose šalyse epidemiologinis perėjimas prasidėjo gerokai vėliau, po Antrojo pasaulinio karo. Neišsamūs statistiniai duomenys rodo, kad vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė 1935–1939 m. buvo tik apie 30 metų Afrikoje ir Azijoje ir apie 40 metų Lotynų Amerikoje. Tačiau šiuose regionuose epidemiologinis perėjimas vyko labai greitai, nors ir nevienodai – įvairiose valstybėse mirtingumo mažėjimo tempai ir nuoseklumas skyrėsi. Antai dešimtame dešimtmetyje dėl AIDS epidemijos kai kuriose Afrikos šalyse prasidėjo mirtingumo stagnacija ar net padidėjimas.

Reikia pasakyti, kad tolesnė mirtingumo mažėjimo raida nepatvirtino kai kurių Abdel R. Omran teorinių išvadų, pirmiausia jo prielaidos, kad mirtingumo mažėjimas lėtinių ir žmogaus sukeltų ligų laikotarpiu

[109] Ibid. P. 517.

[110] Jasilionis D. Lietuvos gyventojų mirtingumo raida – epidemiologinio perėjimo teorijos išimtis // *Filosofija. Sociologija,* 2003. Nr. 2. P. 64.

[111] Ibid. P. 64.

turėtų nusistovėti. Todėl demografai *S. Jay Olshansky* ir *A. Brian Ault* papildė epidemiologinio perėjimo teoriją ketvirtuoju – degeneracinių ligų atsitraukimo etapu. Šiame etape toliau mažėja visų amžiaus grupių, taip pat ir senyvo amžiaus sulaukusiųjų, mirtingumas, o mirtys nuo kraujotakos sistemos ligų ir vėžio, tapusio antra svarbia mirčių priežastimi, vis dažniau ištinka paties vyriausio amžiaus žmones. Dėl to pastebimai išauga vyresnio amžiaus asmenų skaičius visuomenėje, vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė artėja prie maksimalios, 85 metų, ribos[112]. Šį procesą iliustruoja 4.1. lentelės duomenys.

Dar po Antrojo pasaulinio karo Europoje buvo nustatyti dideli epidemiologinės raidos skirtumai: Pietų ir Vidurio bei Rytų Europos šalys (tarp jų ir Lietuva) savo mirtingumo lygiu gerokai atsiliko nuo pirmaujančių Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Skandinavijos šalių. Laikotarpiu iki septinto dešimtmečio itin sparčiai mažėjant mirtingumui Pietų ir Vidurio bei Rytų Europos regionuose, šie skirtumai beveik išnyko. Tačiau nuo septintojo dešimtmečio vidurio Pietų ir Vidurio bei Rytų Europos (ypač buvusių Tarybų Sąjungos) šalių gyventojų mirtingumo raida tapo skirtinga – Pietų Europos valstybės pasiekė ketvirtąjį epidemiologinio perėjimo etapą, pagal vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklius pasivijo ar netgi pralenkė pirmaujančias šalis, tuo tarpu Vidurio ir Rytų Europos regione mirtingumo lygis stabilizavosi ar netgi vėl ėmė augti. Šis lūžis vadinamas „sveikatos krize“, arba „epidemiologinio perėjimo teorijos išimtimi“, arba „sovietinio mirtingumo modeliu“[113].

---

[112] Iki pat septinto dešimtmečio pabaigos žmonių gyvenimo trukmė pamažu ilgėjo dėl to, kad senyvo amžiaus žmonių mirtingumas mažėjo gana lėtai. Vėliau, nuo aštunto dešimtmečio, pradėjęs mažėti mirtingumas nuo širdies ir kraujagyslių ligų padarė esminį poveikį visų pirma vyresnio amžiaus asmenų mirtingumui – jis ėmė mažėti sparčiau nei kitų amžiaus grupių mirtingumas. Dėl to vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklių augimas išsivysčiusiose šalyse kiek sulėtėjo. Tačiau dabartinės žmonių kartos gyvena vis ilgiau, palyginti su ankstesnėmis. Antai vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, sulaukus 60 metų, ES valstybėse senbuvėse (ES-15) 2003 m. buvo moterų 24,2 metų, o vyrų – 20,1 metų. Taigi šešiasdešimtmetėms šių šalių gyventojoms vidutiniškai dar lieka pragyventi beveik trečdalį savo gyvenimo. (Social Situation Observatory – Demography monitor 2005. Nico van Nimwegen and Gijs Beets (eds.). The Hague: Interdisciplinair demografisch Institute (NiDi), Report No. 72, 2006. P. 44.)

[113] Jasilionis D. Lietuvos gyventojų mirtingumo raida – epidemiologinio perėjimo teorijos išimtis. // *Filosofija. Sociologija,* 2003. Nr. 2. P. 65.

4.1. lentelė. Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės istorinių pokyčių prasmė*

Laikotarpis	Moterų VTGT	Procentas išgyvenančių iki x metų amžiaus				Procentas mirusių x metų amžiaus tarpsnyje	
		1	5	25	65	Iki 5 metų	65+ metų
Tradicinis mirtingumo tipas	20 metų	63	47	34	8	53	8
	30 metų	74	61	50	17	39	17
Žemiausia šiuo metu VTGT pasaulyje**	40 metų	82	73	63	29	27	29
Vidutinis pasaulyje VTGT rodiklis 2000 m.	68 metai	97	96	94	74	4	74
Aukščiausias pasaulyje VTGT rodiklis (Japonijoje)	83 metai	99	99	98	89	1	89

* Weeks John R. Population: an introduction to concepts and issues. – Belmont (California). 2005. P. 180.

** palyginami su Europos ir JAV rodikliais XIX amžiuje.

Vidurio ir Rytų Europos mirtingumo raidos ypatumai

Kaip matyti iš 4.2. lentelės ir 4.1. pav., pirmojoje XX a. pusėje vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodikliai Vakarų ir Rytų Europos šalyse gerokai skyrėsi. Tačiau jau šeštojo dešimtmečio pradžioje šie skirtumai ėmė mažėti ir septinto dešimtmečio viduryje beveik išsilygino (vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės skirtumai siekė vos vienerius dvejus metus). Buvo tikimasi, kad po kelerių metų jie visai išnyks. Šias optimistines prognozes socializmo ideologai grindė sparčia buvusių socialistinių valstybių ekonomikos plėtra ir laukiamu tolesniu žmonių gyvenimo sąlygų ir sveikatos būklės gerėjimu. Deja, paskesniais metais demografinės ten-

dencijos pasikeitė – Vidurio ir Rytų Europos valstybėse mirtingumo rodikliai nusistovėjo arba net ėmė augti.

4.2. lentelė. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė (visų gyventojų) kai kuriose Rytų ir Vakarų Europos šalyse, 1930–1989 m.*

	1930	**1950–55**	**1965–70**	**1989**
Vakarų Europos valstybės				
Danija	62,4	71,0	72,9	75,0 (e)
Prancūzija	56,7	66,5	71,5	77,1 (e)
Vokietija	61,3 (a)	67,5 (d)	70,3 (d)	75,9 (f)
Olandija	–	72,1	73,6	77,1(e)
Jungtinė Karalystė	60,8 (b) 57,7 (c)	69,2	71,4	75,4
Vidurio ir Rytų Europos valstybės				
Bulgarija	46,3	64,1	70,8	71,5
Čekoslovakija	53,5	65,9	70,1	71,5
Vengrija	49,8	63,9	69,6	71,5
Lenkija	49,8	61,3	69,9	71,1
TSRS	-	64,1	69,3	69,5
Lietuva**	50 (g)	68 (h)	71	71,7

(a) 1931–1935; (b) – Anglija ir Velsas; (d) – Vokietijos Federacinė Respublika; (e) 1988; (f) 1985; (g) 1925–1926; (h) – 1958–1959.

* Okolski M. East-West mortality differentials. – *European population, vol. 2. Demographic dynamics* (Blum A., Rallu J.L, eds), Paris, 1993. P. 169.

**Čiurlionytė R. Vyrų ir moterų mirtingumo skirtumai / *Stankūnienė V. (ats. red.) Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir sociologijos institutas. P. 80.

Vienas pirmųjų Rytų ir Vakarų Europos šalių mirtingumo tendencijų palyginamąją analizę 1983 m. atliko prancūzų demografas *Jean Bourgeois-Pichat*[114]. Jis atkreipė dėmesį į šiuose regionuose septinto dešimtmečio viduryje išryškėjusius vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės rodiklių skirtumus, kurie paskesniais metais vis didėjo, atspindėdami bendruosius mirtingumo raidos skirtumus. Vėlesni mirtingumo tendencijų tyrinėjimai Vidurio bei Rytų Europos šalyse, kuriuos atliko Rusijos ir kitų šalių de-

[114] Bourgeois-Pichat J. Mortality trends in the industrialized countries / *Mortality and Health Policy*. – New York: United Nations, 1984.

mografai, pasižymėjo interpretacijų įvairove: staiga išaugęs mirtingumas buvo aiškinamas Antrojo pasaulinio karo padariniais, pagerėjusia mirtingumo registravimo statistika ir kitomis priežastimis. Tačiau, nagrinėjant vyrų ir moterų mirtingumo rodiklius, paaiškėjo, kad Vidurio bei Rytų Europos regione itin sparčiai augo vyrų mirtingumas. Antai 1960 m. buvusioje Tarybų Sąjungoje vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, sulaukus 20 metų, buvo 54,8 metai, o 1985–1987 m. – jau beveik septyneriais metais trumpesnė (47,9 metai), Bulgarijoje šis rodiklis sumažėjo atitinkamai nuo 52,4 iki 50,2 metų, Čekoslovakijoje – nuo 50,2 iki 49,0 metų, Vengrijoje – nuo 50,2 iki 47,5 metų, Lenkijoje – nuo 50,9 iki 48,7 metų.

Kokios svarbiausios šių negatyvių mirtingumo tendencijų Vidurio ir Rytų Europoje priežastys? Jas nagrinėdamas, lenkų demografas *Marek Okolski* atkreipė dėmesį į tai, kad Vidurio ir Rytų Europos šalyse, nepaisant jų palyginti „jaunesnės“ amžiaus struktūros, smarkiai išaugo vyrų mirtingumas nuo širdies ir kraujagyslių ligų, piktybinių navikų ir išorinių mirties priežasčių (nelaimingų atsitikimų, savižudybių ir žmogžudysčių). Remdamasis kitų autorių (medikų ir demografų) tyrimais, jis nurodė šiuos tikėtinus išaugusio vyrų mirtingumo Vidurio ir Rytų Europoje veiksnius:

- Augantį alkoholio vartojimą: įtakos turi ne tik suvartojamo alkoholio kiekiai, bet ir jo stiprumas (stiprūs gėrimai sudarė 60–70 proc. viso suvartojamo šiame regione alkoholio). Alkoholio vartojimas ne tik veikia žmonių organizmą ir sveikatos būklę, bet ir gana dažnai yra susijęs su savižudybėmis, nelaimingais atsitikimais darbe ir buityje, automobilių avarijomis.
- Augantį tabako vartojimą: Vidurio bei Rytų Europos šalyse buvo ne tik gerokai daugiau rūkoma, bet ir vartojamos daug blogesnės kokybės cigaretės, palyginti su Vakarų šalimis.
- Blogą maisto kokybę, nesaikingą mitybą ir žemą sanitarinę kultūrą.
- Aplinkos užterštumą.
- Bendrą sveikatos apsaugos sistemos nuosmukį[115].

[115] Okolski M. East-West mortality differentials. – *European population. Vol. 2. Demographic dynamics* (Blum A., Rallu J.L, eds.), Paris, 1993. P. 177–179.

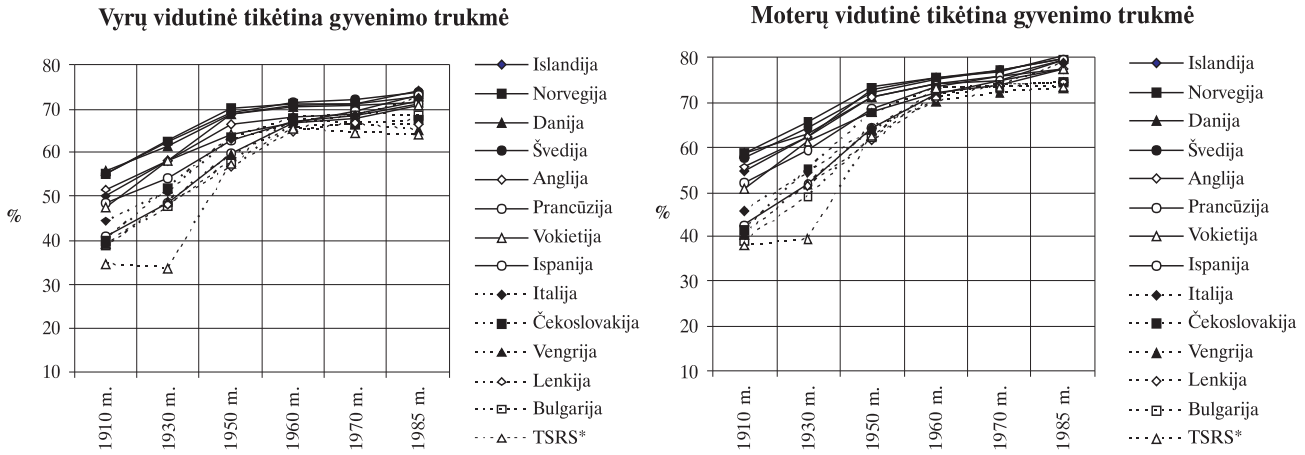

4.1. pav. Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės tendencijos Europoje pagal lytį[116]*

[116] Caselli G. L'evolution a long terme de la mortalite en Europe / *Blum A., Rallu J. L (eds.). – European population, vol. 2. Demographic dynamics*, Paris, 1993. P. 119.

Raktažodžiai

Tradicinis mirtingumo tipas, šiuolaikinis mirtingumo tipas, periodo aiškinimas, kohortų aiškinimas, epidemiologinis perėjimas (klasikinis, pagreitintas, uždelstas), vyrų mirtingumas, negatyvios tendencijos, Vidurio ir Rytų Europa.

Santrauka

1. Bendriausia prasme galima nurodyti du istorinius mirtingumo tipus: „primityvųjį", arba tradicinį, ir šiuolaikinį**.** Tradicinį mirtingumo tipą apibūdina didelis kartų išmirimo greitis ir egzogeninių mirties priežasčių vyravimas. Šiuolaikiniam mirtingumo tipui būdinga gerokai išaugusi vidutinė tikėtina būsimojo gyvenimo trukmė (70 ir daugiau metų) ir endogeninių mirties priežasčių vyravimas.

2. Istoriškai išsivysčiusiose valstybėse mirtingumas pradėjo mažėti tik industrinės revoliucijos išvakarėse (XVIII a. viduryje ar kiek anksčiau), ėmus mažėti mirtingumui nuo infekcinių ligų. Šis procesas paspartėjo XIX a. pabaigoje, ypač po Pirmojo pasaulinio karo. XX a. viduryje mirtingumo mažėjimas vėl sulėtėjo ir įgijo pagreitį apie aštuntą dešimtmetį.

3. Pirmiausia ėmė mažėti paties jauniausio amžiaus grupių (kūdikių ir vaikų) mirtingumas.

4. Svarbiausias netiesioginis mirtingumo mažėjimo veiksnys iki paskutinių XIX a. dešimtmečių buvo nuoseklus mitybos ir gyvenimo sąlygų gerėjimas, o medicinos mokslo pasiekimai svarbiausią vaidmenį suvaidino tik XX a.

5. Aiškinant mirtingumo mažėjimo priežastis, nurodomi du teoriniai požiūriai: vadinamasis periodo aiškinimas didžiausią reikšmę teikia visuomenės gyvenimo sąlygoms bei joms įtaką darantiems socialiniams-ekonominiams ir politiniams veiksniams, o kohortų aiškinimas atkreipia dėmesį į asmenis ir tuos veiksnius, kurie reikšmingi sergamumui ir mirtims įvairiais žmogaus gyvenimo tarpsniais.

6. Pirmą kartą bendras mirtingumo raidos ir mirčių priežasčių kaitos tendencijas apibendrino A. Omran epidemiologinio perėjimo teorijoje. Epidemiologinis perėjimas reiškia esminių pasikeitimų mirtingumo raidoje seką, kai jo aukštą lygį, vyraujant infekcinėms ligoms, keičia žemas ir nuosekliai mažėjantis lygis, vyraujant degeneracinėms ligoms. Kiekviena žmonių populiacija pereina tris mirtingumo raidos etapus: laikotarpį iki perėjimo, perėjimo stadiją ir laikotarpį po perėjimo.

7. Lyginant mirtingumo mažėjimo raidą įvairiose valstybėse ar regionuose, galima skirti tris epidemiologinio perėjimo variantus: klasikinį (Vakarų), pagreitintą ir uždelstą.

8. Nuo XX a. septinto dešimtmečio vidurio Vidurio ir Rytų Europoje (ypač buvusios Tarybų Sąjungos respublikose) vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nusistovėjo, o mirtingumo lygis netgi vėl ėmė augti. Taip įvyko dėl to, kad išaugo vyrų, ypač vidutinio amžiaus, mirtingumo rodikliai.

? Klausimai pasikartoti

1. Kokie rodikliai yra lyginami, aptariant tradicinio ir šiuolaikinio mirtingumo tipų skirtumus?
2. Kokie veiksniai paskatino nuoseklų mirtingumo mažėjimą Europos šalyse?
3. Ar medicinos mokslo laimėjimai buvo svarbūs pradiniuose mirtingumo mažėjimo etapuose?
4. Kokia teorija paaiškina istorinę mirtingumo raidą, kas jos autorius?
5. Kiek mirtingumo istorinės raidos etapų skiriama epidemiologinio perėjimo teorijoje, kokie šių etapų ypatumai?
6. Kokie yra mirtingumo mažėjimo skirtumai išsivysčiusiose ir besivystančiose valstybėse?
7. Kada beveik išsilygino Vakarų, Vidurio ir Centrinės Europos šalių mirtingumo lygio skirtumai?
8. Kokie yra mirtingumo raidos po Antrojo pasaulinio karo ypatumai Vidurio ir Centrinės Europos šalyse?
9. Kaip demografai aiškina aukštą vyrų mirtingumą šiame regione?

4.2. Gimstamumo evoliucija

Gimstamumo mažėjimo prielaidos

Kalbėdami apie reprodukcinę elgseną pažymėjome, kad kiekvienam istoriniam laikotarpiui būdingi tam tikri demografinių procesų socialiniai determinavimo mechanizmai, juos atitinkančios demografinės elgsenos normos. Taigi visoms visuomenėms būdingos ir tam tikros socialinės normos, reguliuojančios žmonių reprodukcinę elgseną, t. y. orientuojančios į tam tikrą vaikų skaičių šeimoje, nusakančios, koks vaikų skaičius yra „geriausias“ pačiai šeimai, giminei, bendruomenei ir visuomenei. Atitinkamai visose visuomenėse buvo ir tebėra normos, susijusios su tarpiniais gimstamumo veiksniais (prisiminkime J. Blake ir K. Davis tarpinių gimstamumo veiksnių schemą, žr. 3.1. poskyrį). Pavyzdžiui, visos visuomenės (pirmiausia per santuokos ir šeimos institutus) reguliuoja seksualinę elgseną, įskaitant ir lytinių santykių pradžios amžių, visur yra išreiškiamos nuostatos dėl nesantuokinių lytinių santykių, kontracepcijos priemonių vartojimo, abortų ir pan. Šios normos, arba pageidaujamos elgsenos standartai, yra įtvirtinami socialinio gyvenimo organizacijoje – per statusus, socialinius vaidmenis ir institutus.

Tačiau socialinis gyvenimas nėra pastovus – ilgainiui kinta visuomenės socialinė struktūra ir kultūra, vyksta permainos įvairiausiose visuomenės gyvenimo srityse. Viena iš svarbiausių šių permainų dimensijų yra demografinė – žmonių populiacijos dydžio, sudėties ir pasiskirstymo pokyčiai yra reikšmingas socialinių pokyčių šaltinis. Kaip jau buvo minėta aptariant mirtingumo istorinę raidą, demografinių procesų intensyvumas savo ruožtu irgi priklauso nuo visuomenės socialinės-ekonominės raidos.

Kituose šios knygos poskyriuose sužinosime, kad gimstamumo lygis taip pat istoriškai kito, jo mažėjimas buvo savotiškas visuomenės atsakas ne tik į mirtingumo mažėjimą, bet ir į socialinius-ekonominius pokyčius. Tačiau kyla klausimas – kodėl asmenys (šeima) reagavo į šiuos pokyčius, kodėl įvyko esminiai poslinkiai reprodukcinėje elgsenoje?

Norėdamas atsakyti į šiuos klausimus, žymus amerikiečių demografas *Ansley Johnson Coale* (1917–2002) nagrinėjo ir nurodė tris pagrindines gimstamumo mažėjimo mikrolygiu prielaidas:

1. Žmonės turi suvokti, kad jie gali patys sąmoningai priimti sprendimus.
2. Žmonės turi įsisąmoninti sumažėjusio gimstamumo, t. y. mažesnio vaikų skaičiaus, teikiamus pranašumus.
3. Žmonės turi turėti žinių apie efektyvius gimstamumo kontrolės būdus (arba kontracepcijos priemones) ir mokėti jais naudotis.

Kalbėdamas apie pirmąją prielaidą, jis pažymėjo, kad žmonių elgsenos pokyčiai yra susiję su *sekuliarizacijos procesais* – mažėjant religijos įtakai visuomenėje, žmonės vis dažniau pradeda suprasti, kad patys turi būti atsakingi už savo gyvenimą, patys gali priimti sprendimus (taip pat ir nuspręsti, kiek turėti vaikų), o ne pasikliauti aukštesniųjų jėgų (Dievo) valia. Kita vertus, ne tik kultūriniai (religiniai) veiksniai daro poveikį asmenų elgsenai – žmonės kaip socialinės būtybės yra priklausomi nuo socialinės aplinkos, kitų žmonių. Pavyzdžiui, patriarchalinėje visuomenėje vyras yra šeimos galva, jis priima svarbiausius sprendimus, o žmona priversta jam paklusti ir gimdyti tiek vaikų, kiek nori sutuoktinis. Todėl *moterų socialinis statusas*, A. Coale nuomone, yra šiuo atžvilgiu ne mažiau svarbus nei sekuliarizacija.

Antroji prielaida nusako, kad žmonės ne tik turi suvokti, jog patys gali reguliuoti gimimų skaičių, bet ir turi tam turėti svarius motyvus. Čia reikėtų prisiminti, kad vaikai leidžia tėvams pasiekti tam tikrų ekonominio, socialinio ar psichologinio pobūdžio tikslų (jie gali užtikrinti tėvams saugią senatvę, garantuoja tam tikrą socialinį statusą ir prestižą visuomenėje ir t. t.). Jeigu kinta tėvų gyvenimo tikslai (pvz., moterys nori įgyti aukštesnį išsilavinimą ar siekia profesinės karjeros) arba būdai šiems tikslams pasiekti (pvz., saugią senatvę gali garantuoti didesnės pensijos, priklausančios nuo žmonių padėties darbo rinkoje), tuomet kinta ir norai turėti didelę šeimą.

Aptariant trečiąją prielaidą, pabrėžiamas gimstamumo kontrolės vaidmuo, turint omenyje ne tik modernių kontracepcijos priemonių atsiradimą, bet ir kitų metodų (pvz., abortų) taikymo galimybes.

A. Coale teigė, kad visuomeniniai pokyčiai gali paveikti gimstamumą tik tuomet, kai yra visos šios prielaidos[117].

Gimstamumo kaita

Nors įvairiais istoriniais laikotarpiais įvairiose šalyse gimstamumo lygis svyravo, agrarinėse visuomenėse ir industrinės revoliucijos pradžioje jis buvo gerokai aukštesnis nei dabar – moterys per savo gyvenimą pagimdydavo vidutiniškai penkis septynis vaikus (tokie rodikliai išliko šiuo metu kai kuriose Afrikos ir Azijos valstybėse), o bendrieji gimstamumo rodikliai buvo 35–40 gimusiųjų 1000-iui gyventojų ar netgi didesni.

Gimstamumo lygis ikiindustrinėse visuomenėse priklausė nuo matrimonialinės elgsenos normų ir natūralaus vaisingumo. Kitaip tariant, santuokos buvo pagrindinis socialinis gimstamumo reguliatorius: viengungių dalis visuomenėje ir vedybų amžius netiesiogiai lėmė jo lygį. Įvairios kontracepcijos priemonės, nors buvo žinomos jau gilioje senovėje, buvo praktikuojamos tik nesantuokinėse partnerystėse, o šių priemonių vartojimą santuokoje smerkė to meto kultūrinės ir socialinės normos. Taip reprodukcinė elgsena buvo nukreipta į kuo didesnį vaikų skaičių šeimoje – jį ribojo tik sutuoktinių, pirmiausia moterų, sveikatos būklė.

Kodėl praeities visuomenėse buvo siekiama išlaikyti didelį gimstamumą? Tuo metu mirtingumas, ypač kūdikių ir vaikų, buvo labai aukštas, todėl tam, kad žmonės kaip populiacija išliktų, reikėjo išlaikyti didelį gimstamumą. Tokiose visuomenėse įstatymai, religija, moralės normos, bendruomenės ir santuokų papročiai, šeimos organizacija buvo nukreipti aukštam gimstamumui išlaikyti. Kita vertus, vaikai atnešdavo didelę ekonominę naudą – agrarinėse visuomenėse jų darbo jėgos reikėjo namų ūkyje, o pradinėse kapitalizmo stadijose – manufaktūrose ir fabrikuose. Jie taip pat buvo ir saugios tėvų senatvės garantas.

Gimstamumas Europos žemyne ir Šiaurės Amerikoje ėmė mažėti tik nuo XIX a. vidurio, t. y. gerokai vėliau nei mirtingumas. Demografinėje literatūroje, kalbant apie istorinį perėjimą nuo „natūralaus“ vaisingumo prie gimimų skaičiaus ribojimo, vartojamas terminas „gimstamumo kai-

[117] Weeks John R. Population: an introduction to concepts and issues. – Belmont (California), 2005. P. 215–216.

ta“ (*fertility transition*)[118], o aptariant gimstamumo mažėjimo priežastis, yra pirmiausia atkreipiamas dėmesys į šiuos veiksnius:

- Mirtingumo mažėjimą, prasidėjusį XVIII a. viduryje – šeimai jau nebereikėjo gimdyti daug vaikų, norint užtikrinti, kad nors vienas ar keli iš jų sulauktų suaugusiųjų amžiaus.
- Ekonominės vaikų vertės mažėjimą (industrinėje visuomenėje jie tampa nebereikalingi namų ūkyje kaip darbo jėga) ir jų auginimo sąnaudų didėjimą, ypač įdiegus privalomą mokymą.
- Moterų emancipaciją – jų išsilavinimo augimą ir užimtumo apmokamu darbu didėjimą. Feministinėje teorijoje teigiama, kad tradicinėse patriarchalinėse visuomenėse vyrai „palaiko“ aukštą gimstamumą, nes didžiausia vaikų priežiūros našta tenka moterims. Nuoseklus moterų įsitraukimas į darbo rinką per pastaruosius 100–150 metų paskatino egalitarinių[119] nuostatų plitimą, jų vaidmens visuomenėje bei lyčių socialinių vaidmenų pokyčius.

[118] Gimstamumo kaita susijusi su visų moterų amžiaus grupių, ypač paties jauniausio (iki 20 metų) ir vyresniojo (per 30 metų), gimstamumo rodiklių sumažėjimu.

[119] Egalitarizmas (pranc. *égalitarisme* – lygiava) – teorija, skelbianti visuotinę lygybę visuomenės organizavimo principu.

Galima rasti daug statistinės informacijos, rodančios kad labiau išsilavinusios moterys turi mažiau vaikų, jos paprastai vėliau tuokiasi ir atideda vaikų gimdymą vyresniam amžiui. Pavyzdžiui, XX a. dešimtame dešimtmetyje atlikto tarptautinio palyginamojo tyrimo duomenimis (jo metu buvo renkama informacija 38-iose pasaulio šalyse), dalis moterų, kurios išteka nesulaukusios ir dvidešimties metų amžiaus, yra mažiausiai du kartus didesnė tarp turinčių žemą išsilavinimą, atitinkamai jos du tris kartus dažniau sulaukia pirmojo kūdikio iki savo dvidešimtojo gimtadienio, palyginti su labiau išsilavinusiomis bendraamžėmis (4.3. lentelė).

4.3. lentelė. Išsimokslinimo įtaka moterų matriamonialinei ir reprodukcinei elgsenai*

Valstybė	Dalis turinčių 7 klasių ar aukštesnį išsilavinimą, proc.		Dalis moterų, kurios pagimdė pirmą kūdikį būdamos jaunesnės nei 20-ties metų (20–24 metų amžiaus moterų grupėje)	
	Tarp susituokusių iki 20-ties metų amžiaus	Tarp sudariusių santuoką vėliau	Tarp turinčių žemesnį nei 7 klasių išsilavinimą	Tarp turinčių aukštesnį nei 7 klasių išsilavinimą
Kamerūnas	27	77	81	46
Nigerija	15	64	66	27
Pakistanas	8	34	36	10
Jordanija	79	90	34	19
Kenija	54	84	70	45
Egiptas	25	72	51	9
Meksika	32	72	55	18
Kinija	28	62	14	3
Japonija	65	96	7	1
JAV**	70	92	58	13
Prancūzija**	74	89	28	3

* Hopes and realities. Closing the gap between women‘s aspirations and their reproductive experience. – New York: Alan Guttmacher Institute, 1995. P. 18–19.

**12 klasių ar aukštesnis išsilavinimas.

Taigi gimstamumo mažėjimas buvo savotiškas visuomenės atsakas ne tik į mirtingumo mažėjimą, bet ir į socialinius-ekonominius pokyčius.

Dvidešimtasis amžius: gimstamumo pakilimai ir nuosmukiai

XX a. pirmoje pusėje, ketvirtame dešimtmetyje, kai kuriose Vakarų Europos šalyse, Šiaurės Amerikoje ir Australijoje bendrieji gimstamumo rodikliai jau pasiekė tokį lygį, kuris buvo artimas bendriesiems mirtingumo rodikliams ir nebeužtikrino kartų kaitos (14–15 ‰). Pietų ir Rytų Europos valstybėse, Olandijoje, Vokietijoje, Austrijoje šie rodikliai tebebuvo kiek aukštesni (apie 20 ‰), tuo tarpu daugelyje kitų pasaulio regionų, mažiau išsivysčiusiose valstybėse gimstamumo lygis tebebuvo aukštas – bendrieji gimstamumo rodikliai siekė 40–50 ‰. Ši gimstamumo lygio rodiklių teritorinė diferenciacija išliko ir antroje XX a. pusėje.

Po Antrojo pasaulinio karo išsivysčiusiose valstybėse gimstamumo lygis pastebimai išaugo. Šis gimstamumo pakilimo laikotarpis, trukęs beveik du dešimtmečius – nuo 1946 iki 1964 metų, demografinėje literatūroje vadinamas „kūdikių bumo“ laikotarpiu. Proceso intensyvumas ir trukmė įvairiose valstybėse skyrėsi:

- Gimstamumo lygis labiausiai padidėjo Šiaurės Amerikoje, Australijoje, Naujojoje Zelandijoje ir Airijoje – šiose šalyse suminis gimstamumo rodiklis išaugo daugiau nei 80 proc. (iki 3,5).
- Gana ryškus gimstamumo lygio pokytis buvo ir Jungtinėje Karalystėje bei Austrijoje (čia suminis gimstamumo rodiklis padidėjo 70 proc.).
- Kitose Vakarų ir Šiaurės Europos valstybėse šis rodiklis išaugo mažiau (20– 40 proc.).
- Rytų ir Vidurio Europos šalyse gimstamumo laikino padidėjimo laikotarpis buvo trumpesnis – dėl abortų legalizavimo, spartaus moterų ekonominio aktyvumo augimo ir ekonominių priežasčių (ikimokyklinių vaikų įstaigų trūkumo, neveiksmingos būsto politikos) suminis gimstamumo rodiklis ėmė mažėti anksčiau nei kituose Europos regionuose.

Demografinėje literatūroje gana įvairiai aiškinamos pokarinio „kūdikių bumo“ priežastys. Viena iš dažniausiai pasitaikančių hipotetinių

prielaidų remiasi moterų užimtumo analize: po Antrojo pasaulinio karo jų darbo vietas užėmė demobilizuoti iš kariuomenės vyrai ir jiems už tą patį darbą buvo mokamas didesnis atlyginimas. Atitinkamai vaikų „kaina“, palyginti su šeimų galimybėmis juos užauginti (materialinių ir laiko sąnaudų prasme), nukrito. Padėtis pasikeitė tik padidėjus moterų darbo jėgos paklausai septinto dešimtmečio pabaigoje–aštunto dešimtmečio pradžioje: išaugusios užimtumo galimybės paskatino moteris vėl grįžti į darbo rinką, tai savo ruožtu vėl padidino vaikų „kainą“ ir lėmė gimstamumo nuosmukį[120].

Modernių kontracepcijos priemonių atsiradimas 1960-ųjų viduryje ir abortų legalizavimas buvo svarbūs gimstamumo mažėjimo veiksniai. Pirmoji pasaulio valstybė, kuri įstatymais 1920 m. legalizavo abortus, buvo TSRS (jie buvo atliekami moters prašymu per pirmąsias 12 nėštumo savaičių be jokių apribojimų). 1936 m. TSRS abortus uždraudė, tačiau po Antrojo pasaulinio karo, 1955 m., šį draudimą vėl panaikino. Sekdamos šiuo pavyzdžiu, šešto dešimtmečio viduryje abortus legalizavo Vidurio ir Rytų Europos valstybės (Bulgarija, Čekoslovakija, Vokietijos Demokratinė Respublika, Rumunija), vėliau jose buvo taikyti įvairūs apribojimai. Šiaurės Europos regione pirmoji abortus legalizavo Islandija 1930 m., kiek vėliau – Danija ir Švedija, po Antrojo pasaulinio karo – Suomija ir Norvegija. Vakarų Europoje abortai buvo pamažu legalizuoti maždaug nuo aštunto dešimtmečio vidurio[121]. Šiaurės ir Vakarų Europos valstybės buvo pirmosios Europos žemyne, kuriose visuotinai paplito modernios ir veiksmingos kontracepcijos priemonės (pvz., apie 1990-uosius Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse hormonines tabletes vartojo apie 58 proc. lytiškai aktyvių moterų)[122], o Vidurio ir Rytų Europos regionas tapo abortų kaip pagrindinės gimimų skaičiaus reguliavimo priemonės praktikos lyderiu – čia prieinamų šeimos planavimo priemonių kokybė buvo

120 Macunovich D. J. Baby Booms and Busts in the Twentieth Century. – *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Edited by Neil J. Smelser and Paul B. Baltes). – Oxford: Pergamon Press.

121 Van de Kaa D. J. Second Demographic Transition / Demeny P., McNicoll G. (eds.) / Encyclopedia of Population. Vol. 1. New York: Macmillan Reference USA, 2003. P. 28–29.

122 Jonkarytė A., Naskauskienė V. Reprodukcinė sveikata. – *Lietuvos gyventojai 1990–2000. Stankūnienė V*. (ats. red.), Vilnius: LFSI, Demografinių tyrimų centras, 2002. P. 45.

prasta, pasirinkimas skurdus, todėl dirbtinis nėštumo nutraukimas daugeliui moterų tapdavo vienintele išeitimi, neplanuojant gimdyti.

Pavyzdžiui, devinto dešimtmečio viduryje buvusios TSRS respublikose vidutiniškai per metus 1000-iui gyvų gimusiųjų tekdavo apie 1200 abortų, Bulgarijoje ir buvusioje Jugoslavijoje – apie 1000, Vengrijoje – per 600, Čekoslovakijoje – beveik 600. Tuo tarpu daugumoje Šiaurės ir Vakarų Europos valstybių šis rodiklis buvo 4–5 kartus mažesnis, o kai kur (Islandijoje, Vakarų Vokietijoje, Nyderlanduose jis nesiekė 100)[123].

Šešto dešimtmečio pabaigoje–septinto dešimtmečio pradžioje gimstamumo lygis išsivysčiusiose valstybėse ėmė vėl mažėti – pirmiausia tai įvyko Šiaurės Amerikoje (nuo 1958 m.), kiek vėliau – Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje (nuo 1961 m.)[124]. Dar po kelerių metų (1964 m.) šis procesas prasidėjo Europos valstybėse, čia gimstamumo lygio mažėjimas buvo susijęs su tokiais reiškiniais:

- savanoriškos bevaikystės plitimu;
- didelių šeimų skaičiaus mažėjimu (arba aukštesnio eiliškumo gimimų dalies mažėjimu), pvz., 1965 m. Airijoje ketvirti ir paskesni vaikai sudarė 41 proc. gimusiųjų skaičiaus, Portugalijoje – 32 proc., Prancūzijoje – 20 proc., Danijoje – 15 proc., o po trisdešimties metų (1995 m.) šis rodiklis tose valstybėse sumažėjo atitinkamai iki 15 proc., 5 proc., 7 proc. ir 5 proc.;
- vidutinio gimdančių moterų amžiaus pasikeitimu: pradiniuose gimstamumo lygio mažėjimo etapuose, kai šis procesas vyko dėl aukštesnio eiliškumo gimimų dalies mažėjimo, vidutinis gimdančių moterų amžius sumažėjo, tačiau paskesniais dešimtmečiais jis ėmė vėl augti, moterims atidedant pirmo kūdikio gimdymą vyresniam amžiui (4.4. lentelė);
- gimusiųjų ne santuokoje dalies tarp visų gimusiųjų sparčiu didėjimu – amžių sandūroje kai kuriose Europos valstybėse šis rodiklis pasiekė itin aukštą lygį, antai Islandijoje du iš trijų kūdikių

[123] Health for all database. Unit for Epidemiology, Statistics and Research. WHO European Region, Copenhagen, September, 1990.

[124] Recent demographic developments in Europe and North America. – Strasbourg: Council Of Europe Press, 1993. P. 16.

gimė tėvams, neįregistravusiems santuokos, Estijoje, Norvegijoje ir Švedijoje tokių buvo kas antras, o daugelyje kitų Europos valstybių (Jungtinėje Karalystėje, Suomijoje, Prancūzijoje, Latvijoje ir Slovėnijoje) – kas trečias (4.2. pav.). Šios tendencijos nebuvo būdingos Pietų Europos regionui, pvz., 2000 m. ne santuokoje gimusiųjų proporcija Kipre tesiekė tik 2 proc., Graikijoje – 4 proc., Italijoje – mažiau nei 10 proc.

4.4. lentelė. Vidutinis gimdančių moterų amžius kai kuriose Europos šalyse*

Šalis	1965	1975	1980	1990	2000	2004
Islandija	26,9	25,7	26,2	27,9	28,9	29,5
Norvegija	27,7	25,9	26,7	28,0	29,3	29,7
Airija	29,6**	28,8	28,8	29,6	30,4	30,6***
Austrija	27,3	26,0	25,8	27,1	28,2	28,8
Prancūzija	27,3	26,1	26,8	28,3	29,4	29,6
Nyderlandai	29,0	26,9	27,5	29,2	30,3	30,5
Italija	28,7	27,5	26,8	28,9	30,3	30,7***
Ispanija	30,1	28,8	28,2	28,9	30,7	30,8***

* Population statistics. EUROSTAT. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. P. 79; Population statistics. EUROSTAT 2006 edition, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 77.

** 1970 m.

***2003 m.

Devintame dešimtmetyje kai kuriose Vakarų Europos valstybėse suminis gimstamumo rodiklis nusistovėjo, o Šiaurės šalyse (Suomijoje, Norvegijoje) jis netgi vėl ėmė augti. Tuo tarpu Pietų ir Vidurio bei Rytų Europoje tokios stabilizacijos nebuvo – čia gimstamumas nuolat mažėjo ir amžių sandūroje pasiekė dar neregėtą žmonijos istorijoje lygį (4.5. lentelė.).

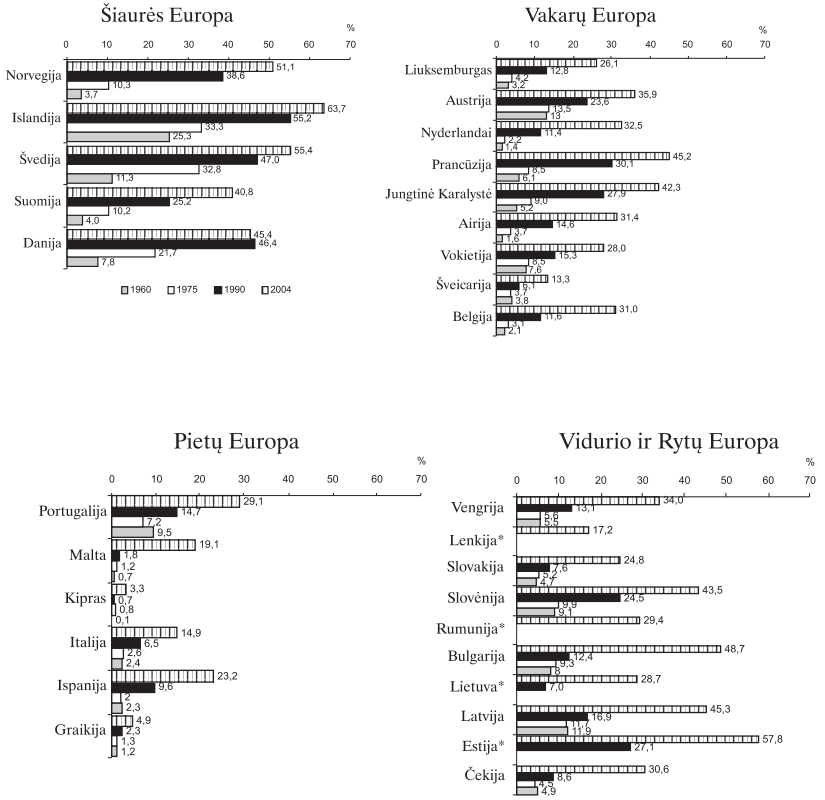

4.2. pav. Ne santuokoje gimusių vaikų dalis tarp bendro gimusių vaikų skaičiaus, 1960–2004 m., proc.[125]

[125] Population statistics. EUROSTAT 2006 edition, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 80.

4.5. lentelė. Suminio gimstamumo rodiklio pokyčiai Europos šalyse*

Šalis	1965	1980	2000	2005
Belgija	2,62	1,68	1,61	1,72
Čekija	2,18	2,10	1,14	1,28
Danija	2,61	1,55	1,77	1,80
Vokietija	2,50	1,56	1,38	1,34
Estija	2,16 (1970)	2,02	1,39	1,50
Graikija	2,30	2,21	1,27	1,28
Ispanija	2,94	2,20	1,23	1,34
Prancūzija	2,84	1,95	1,89	1,94
Airija	4,03	3,25	1,9	1,88
Italija	2,66	1,64	1,26	1,34
Kipras	2,54 (1970)	2,46	1,64	1,42
Latvija	1,74	1,90	1,24	1,31
Lietuva	2,40	2,00	1,39	1,27
Liuksemburgas	2,42	1,49	1,78	1,70
Vengrija	1,82	1,92	1,33	1,32
Malta	2,47	1,99	1,67	1,37
Nyderlandai	3,04	1,60	1,72	1,73
Austrija	2,70	1,65	1,36	1,41
Lenkija	2,52	2,28	1,37	1,24
Portugalija	3,14	2,18	1,55	1,40
Slovėnija	2,43	2,11	1,26	1,26
Slovakija	2,78	2,32	1,30	1,25
Suomija	2,47	1,63	1,73	1,80
Švedija	2,42	1,68	1,55	1,77
Jungtinė Karalystė	2,89	1,90	1,64	1,80
Islandija	3,71	2,48	2,08	2,05
Norvegija	2,94	1,75	1,85	1,84
Šveicarija	2,60	1,55	1,5	1,42
Bulgarija	2,08	2,05	1,27	1,31
Rumunija	1,91	2,45	1,31	1,32
Albanija	5,16 (1970)	3,62	2,03	1,78
Kroatija	2,19	1,93	1,4	1,42
Serbija ir Juodkalnija	2,53	2,26	1,66	1,61

*Population statistics. EUROSTAT 2006 edition, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 72.

Regioniniai gimstamumo lygio skirtumai: Europa ir pasaulis

Dabartiniu metu gimstamumo rodiklių skirtumai įvairiuose pasaulio kraštuose yra didžiuliai. Nors antroje XX a. pusėje beveik visuose pasaulio regionuose gimstamumo rodikliai sumažėjo, teritoriniai skirtumai tebėra labai ryškūs. Kaip matyti iš 4.6. lentelės ir 4.3. paveikslo, didžiausi pokyčiai įvyko Azijos valstybėse, tuo tarpu daugelyje Afrikos regionų tebevyrauja daugiavaikės šeimos, o kai kur (Centrinėje Afrikoje) gimstamumo rodikliai per pastaruosius 50 metų netgi kiek išaugo.

4.6. lentelė. Regioniniai gimstamumo lygio skirtumai 1950–1950*

	Suminis gimstamumo rodiklis			
	1950–1955 m.	2000–2005 m.	2045–2050 m. prognozės	
			Tikėtinas variantas	„Pastovusis“ variantas
Pasaulis	5,02	2,69	2,02	3,49
Labiau išsivystę regionai	2,84	1,56	1,79	1,68
Mažiau išsivystę regionai	6,16	2,92	2,05	3,69
Afrika	6,74	4,91	2,46	5,47
Rytų Afrika	6,97	5,61		
Centrinė Afrika	5,91	6,28		
Šiaurės Afrika	6,82	3,21		
Pietų Afrika	6,46	2,79		
Vakarų Afrika	6,85	5,56		
Azija	5,89	2,55	1,9	2,94
Rytų Azija	5,68	1,78		
Centrinė ir Pietų Azija	6,08	3,25		
Pietryčių Azija	5,95	2,55		
Vakarų Azija	6,46	3,45		
Europa	2,66	1,38	1,76	1,47
Rytų Europa	2,91	1,18		
Šiaurės Europa	2,32	1,61		
Pietų Europa	2,65	1,32		
Vakarų Europa	2,39	1,58		
Lotynų Amerika ir Karibų jūros šalys	5,89	2,53	1,86	2,67

Šiaurės Amerika	3,47	2,05	1,85	1,99
JAV	3,45	2,11		
Okeanija	3,90	2,34	1,93	2,83
Australija / Naujoji Zelandija	3,27	1,75		

* Weeks John R. Population: an introduction to concepts and issues. – Belmont (California), 2005. P. 253.

World population prospects. The 2006 Revision. Executive Summary. – United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2007 (ST/ESA/SER.A/261/ES). P. 11. Internetinė prieiga: http://www.un.org/esa/population/publications/wpp2006/English.pdf

JTO demografų duomenimis, šiuo metu dvidešimt septyniose valstybėse, priklausančiose pačių skurdžiausių šalių grupei, suminis gimstamumo rodiklis yra daugiau nei 5 (šiose valstybėse gyvena 9 proc. pasaulio gyventojų). Tuo tarpu Kinijoje ir dar 27 besivystančiose šalyse suminis gimstamumo rodiklis pasiekė tokį lygį, kuris nebeužtikrina kartų kaitos (šiose valstybėse gyvena 25 proc. pasaulio gyventojų). Tokia pati padėtis yra ir visose 45 išsivysčiusiose valstybėse, iš jų daugiau nei pusės (Japonijos, Vidurio, Rytų ir Pietų Europos šalių) suminis gimstamumo rodiklis nesiekia 1,5.

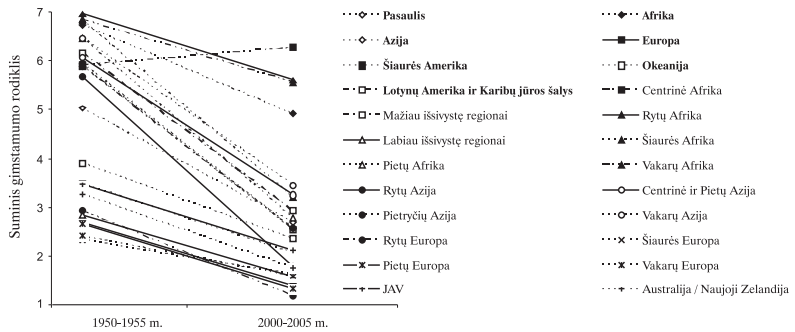

4.3. pav. Regioniniai gimstamumo lygio skirtumai 1950–1955 ir 2000–2005 m.

4.6. lentelėje pateiktos ir JTO demografų prognozės, kaip ateityje turėtų keistis gimstamumo lygis įvairiuose pasaulio regionuose. Mokslininkai skaičiavo įvairius variantus, remdamiesi skirtingais gimstamumo raidos ateities scenarijais. Jų nuomone, labiausiai tikėtina, kad per

artimiausius 40–50 metų kol kas dar didžiuliai gimstamumo skirtumai sumažės, kitaip tariant, suminis gimstamumo rodiklis išsivysčiusiuose ir besivystančiuose pasaulio regionuose turėtų susilieti ties *1,85* – tose valstybėse, kuriose gimstamumo lygis yra labai žemas, jis turėtų išaugti, o tose valstybėse, kuriose gimstamumo rodikliai aukšti, jie turėtų pastebimai sumažėti dėl įgyvendinamų įvairių šeimos planavimo programų (žr. 4-ąjį 4.6. lentelės stulpelį).

Tačiau, jei šios gimstamumo ribojimo politikos priemonės nebus įgyvendinamos arba jos nebus veiksmingos, jei Europos ir kitų išsivysčiusių regionų gyventojai ir ateityje pirmenybę teiks profesinei karjerai ir / arba mažai (vieno dviejų vaikų) šeimai, kitaip tariant, jeigu visose pasaulio šalyse gimstamumo rodikliai išliks pastovūs (tokie, kokie jie yra dabar), tai padėtis bus priešinga (žr. 5-ąjį 4.6. lentelės stulpelį). „Pastoviojo“ varianto skaičiavimai rodo, kad gimstamumo rodiklių regioninė diferenciacija šio amžiaus viduryje išliks ar netgi dar pagilės.

Raktažodžiai

Gimstamumo mažėjimo prielaidos, sekuliarizacija, kultūra, moterų emancipacija, gimstamumo perėjimas, kontracepcija, abortai, savanoriška bevaikystė, gimusieji ne santuokoje, demografinės prognozės.

Santrauka

1. Visoms visuomenės būdingos tam tikros socialinės normos, reguliuojančios žmonių reprodukcinę elgseną. Jos yra įtvirtinamos socialinio gyvenimo organizacijoje – per statusus, socialinius vaidmenis ir institutus.

2. Žmonių reprodukcinės elgsenos pokyčiai yra susiję su daugelio socialinių-ekonominių veiksnių poveikiu – sekuliarizacijos procesais, moterų socialinio statuso pokyčiais, egalitarinių vertybių paplitimu, ekonominės vaikų vertės šeimoje mažėjimu, modernios kontracepcijos atsiradimu ir kt. Viena svarbiausių gimstamumo mažėjimo prielaidų buvo mirtingumo mažėjimas.

3. Gimstamumas Europos žemyne ir šiaurės Amerikoje ėmė mažėti nuo XIX a. vidurio, o XX a. pirmoje pusėje, ketvirtame dešimtmetyje, kai kuriose Vakarų šalyse jis pasiekė lygį, kuris nebeužtikrino kartų kaitos.

4. Po Antrojo pasaulinio karo išsivysčiusiose valstybėse gimstamumo lygis pastebimai išaugo ir šis gimstamumo pakilimo laikotarpis (demografinėje literatūroje vadinamas „kūdikių bumo“ laikotarpiu) tęsėsi beveik du dešimtmečius.

5. Šešto dešimtmečio pabaigoje–septinto dešimtmečio pradžioje gimstamumo lygis išsivysčiusiose valstybėse ėmė vėl mažėti. Šis procesas Vakarų Europos valstybėse buvo susijęs su tokiais reiškiniais kaip savanoriškos bevaikystės plitimas, didelių šeimų skaičiaus mažėjimas, vidutinio gimdančių moterų amžiaus išaugimas, gimusių ne santuokoje vaikų skaičiaus didėjimas.

6. Amžių sandūroje gimstamumas Pietų ir Vidurio bei Rytų Europoje pasiekė dar neregėtą žmonijos istorijoje žemą lygį.

7. Nors antroje XX amžiaus pusėje beveik visuose pasaulio regionuose gimstamumo rodikliai sumažėjo, teritoriniai skirtumai tebėra labai ryškūs: amžių sandūroje gimstamumas Pietų, Vidurio bei Rytų Europoje pasiekė dar neregėtą žmonijos istorijoje žemą lygį, tuo tarpu daugelyje Afrikos regionų tebevyrauja daugiavaikės šeimos, o kai kur (Centrinėje Afrikoje) gimstamumo rodikliai per pastaruosius 50 metų netgi kiek išaugo.

? Klausimai pasikartoti

1. Ar visuomet egzistavo socialinės elgsenos normos, susijusios su tarpiniais gimstamumo veiksniais?
2. Užbaikite šį sakinį: „*Gimstamumo mažėjimas buvo savotiškas visuomenės atsakas į .....*“
3. Kaip gimstamumo mažėjimą paveikė visuomenės sekuliarizacijos procesai?
4. Koks demografinis veiksnys turėjo didžiausią įtaką gimstamumo mažėjimui?
5. Kodėl moterų emancipacija lemia gimimų skaičiaus mažėjimą?
6. Kokie gimstamumo rodiklių teritorinės diferenciacijos ypatumai buvo pirmoje XX a. pusėje?
7. Ar yra pasaulyje valstybių / regionų, kuriuose gimstamumo lygis liko beveik nepakitęs?

V.

DEMOGRAFINIS PERĖJIMAS

Šiame skyriuje sužinosime, kaip apibūdinamas gyventojų reprodukcijos režimas, kokie yra istoriniai gyventojų reprodukcijos tipai ir kaip demografinėje teorijoje aiškinama istorinė gimstamumo ir mirtingumo evoliucija. Aptarsime demografinio perėjimo teoriją ir pristatysime pagrindinius jos autorius. Antroji skyriaus dalis skirta pasaulio gyventojų skaičiaus raidos retrospektyvinei analizei, čia kalbama apie gyventojų skaičiaus įvairiuose pasaulio regionuose kaitą ir prognozes, apžvelgiami Lietuvos gyventojų skaičiaus pokyčiai.

5.1. Demografinio perėjimo teorija

Gyventojų reprodukcijos režimas

Gyventojus apibūdina jų skaičius ir struktūra, o šių pokyčius lemia žmonių gimimai ir mirtys arba asmenų perėjimai iš vienų amžiaus grupių į kitas. Todėl, nors žmogaus gyvenimo trukmė yra ribota, žmonės kaip populiacija egzistuoja, išlaikydama tam tikrą skaičių ir sudėtį pagal amžių, lytį ir pan. Šis nuolatinis gyventojų atsinaujinimas keičiantis kartoms, vieniems gimstant ir kitiems mirštant, vadinamas natūraliu gyventojų judėjimu, arba **gyventojų reprodukcija**[126]. Natūralaus gyventojų judėjimo procesų intensyvumui, arba kartų kaitos intensyvumui, įvertinti pasitelkiami bruto ir neto reprodukcijos rodikliai (žr. 3.1. skyrių).

[126] Kartais gyventojų reprodukcija suprantama ir plačiąja prasme, kaip visų gyventojų judėjimo formų, t. y. natūralaus judėjimo, mechaninio judėjimo arba migracijos ir socialinio mobilumo formų visuma.

Yra trys gyventojų reprodukcijos tipai: **paprastoji** reprodukcija, kai neto reprodukcijos rodiklis lygus 1, **išplėstinė**, kai šis rodiklis yra didesnis už 1, ir **susiaurinta**, kai šis rodiklis mažesnis už 1.

Natūralus gyventojų judėjimas, arba reprodukcija (atsinaujinimas), yra tikimybinio pobūdžio procesas, kurį sudaro daugybė reiškinių – gimimai ir mirtys. Tačiau, kaip buvo aptarta anksčiau, šie reiškiniai nėra chaotiški – visi gamtoje vykstantys procesai, tiek susiję su žmonių populiacijos, tiek ir kitų populiacijų kaita, pirmiausia turi biologinį pagrindą. Biologinius žmonių kaitos veiksnius papildo socialiniai: kiekvienam žmonijos istorinės raidos etapui buvo būdinga ir tam tikra visuomenės narių demografinė elgsena, t. y. egzistavo specifinės matrimonialinės ir reprodukcinės elgsenos normos. Kitaip tariant, kiekvienam istoriniam laikotarpiui būdingi tam tikri demografinių procesų socialiniai determinavimo mechanizmai, juos atitinkančios demografinės elgsenos normos, visuomenės vertybės ir pan.

Apibendrinant vieną ar kitą istorinį laikotarpį egzistavusius kokybinius gyventojų natūralaus judėjimo / reprodukcijos bruožus, galima kalbėti apie istorinius gyventojų reprodukcijos tipus, kurių kaita yra žmonijos demografinė istorija. Kiekvienas šių tipų pasižymėjo skirtingais mirtingumo ir gimstamumo lygiais, tačiau jiems buvo būdingas siekis užtikrinti demografinę pusiausvyrą bei teigiamą balansą tarp gimstamumo ir mirtingumo.

Tačiau tarp šių ilgalaikių demografinės pusiausvyros laikotarpių pasitaikė gana staigių ir ryškių mirtingumo ir gimstamumo pokyčių periodų, kai demografinė pusiausvyra buvo pažeista. Demografinėje teorijoje, aptariant gimstamumo ir mirtingumo istorinę evoliuciją, remiamasi demografinio perėjimo koncepcija.

Demografinio perėjimo koncepcija demografiniame diskurse

Tarp pirmųjų demografinio perėjimo autorių svarbiausią vietą užima prancūzų demografas *Adolphe Landry* (1874–1956). Jis teigė, kad aprašyti ir paaiškinti gyventojų reprodukcijos režimų kaitą, arba perėjimą nuo gyventojų reprodukcijos režimo, kuriam būdingas didelis gimstamumas ir didelis mirtingumas, prie režimo, kuriam būdingas mažas mirtingumas

ir mažas gimstamumas, yra svarbiausias demografinės teorijos uždavinys. Pabrėždamas esminius demografinės raidos pokyčius, A. Landry vartojo „revoliucijos“ sąvoką, taip pavadino savo 1934 m. išleistą knygą „Demografinė revoliucija“ („La revolution demographique“). Jo teorija grindžiama teiginiu, kad gyventojų reprodukcijos režimus lemia ekonominis visuomenės potencialas ir žmonių materialiniai siekiai, pagal tai skiriami trys istoriniai gyventojų reprodukcijos režimų tipai:

- **Primityvusis**, kuriam būdingas natūralus, arba nereguliuojamas, gimstamumas, kai gyventojų skaičiaus pokyčius lemia mirtingumo lygio svyravimai.
- **Tarpinis**, arba pereinamasis – kai siekiant išlaikyti šeimos turtą, arba tam tikrą jau pasiektą materialinės gerovės lygį, gimimų skaičius ribojamas, pasitelkiant matrimonialinės elgsenos svertus – nukeliant santuokų sudarymą į vyresnį amžių ir plačiai praktikuojant viengungystę.
- **Modernusis** – kai žmonių nuostatose įsitvirtina aukštos materialinės gerovės standarto, kuris būdingas visuomenėms, pasiekusioms aukštą ekonominio išsivystymo lygį, siekiai. Todėl vaikų skaičius yra sąmoningai ribojamas, vartojant įvairias kontraceptines priemones ir laikantis praeityje susiklosčiusių santuokų sudarymo sulaukus vyresnio amžiaus tradicijų[127].

Alternatyviąją trijų fazių demografinio perėjimo formuluotę pateikė JAV sociologas ir demografas *Warren Simpson Thompson* (1887–1973). 1929 m. išleistuose veikaluose[128] jis išplėtojo ankstyvąją demografinio perėjimo teorijos versiją. W. S. Thompson pagal gyventojų skaičiaus augimo tempus pasaulio valstybes suskirstė į tris grupes ir teigė, kad vykstant industrializacijos procesams visos šalys nuosekliai pereina iš grupės C (kuriai būdingas aukštas gimstamumo ir mirtingumo lygis) į grupę B

[127] Casterline J. B. Demographic Transition / Demeny P., McNicoll G. (eds.) *Encyclopedia of Population* Vol. 1. – New York: Macmillan Reference USA, 2003. 210-216. 2 vols. *Gale Virtual Reference Library*. Thomson Gale. Lithuanian University of Law. 26 April 2005 Internetinė prieiga: http://find.galegroup.com/gvrl/infomark.do?&type=retrieve&tabID=T002&prodId=GVRL&docId=CX3403900087&source=gale&userGroupName=lmba13&version=1.0

[128] Thompson W. S. Danger Spots in World Population. – New York: Alfred A. Knopf, 1929; Thompson W. S. Population // *American Journal of Sociology*, 1929. No. 34 (6). P. 959–975.

(kuriai būdingas aukštas gimstamumo lygis ir mažėjantis mirtingumas) ir galiausiai – į grupę A (kuriai būdingas žemas gimstamumo ir mirtingumo lygis). Remdamasis šiomis metodologinėmis prielaidomis, kurios iš esmės atitinka A. Landry demografinės raidos tipologiją, W. S. Thompson siekė ne tik nustatyti tuos regionus, kuriuose gyventojų problemos yra labiausiai juntamos, bet ir numatyti rekomendacijas gyventojų politikai[129]. Tačiau jis nepateikė tokio išsamaus demografinių pokyčių priežasčių aiškinimo, kaip tai padarė jo pirmtakas A. Landry ir pasekėjai – *Frank Wallace Notestein* ir *Kingsley Davis*, kurių dėka demografinio perėjimo teorija buvo visuotinai pripažinta.

F. Notestein[130] 1945 m. pasirodžiusiame leidinyje[131] pirmasis pasiūlė vartoti **demografinio perėjimo** sąvoką ir pateikė demografinio perėjimo teoriją, o ji tapo klasikine ir padarė didžiulę įtaką tolesnei šio mokslo raidai. Jis nagrinėjo spartų gyventojų skaičiaus augimą Afrikoje, Azijoje bei Lotynų Amerikoje ir priėjo prie išvados, kad Europos istorinė patirtis gali būti pritaikyta tiriant šių regionų demografinį vystimąsi. Svarbiausią dėmesį F. Notestein kreipė XX a. viduryje susidariusios padėties analizei, iš esmės palikdamas nuošalyje ankstesnius istorinius laikotarpius. Jis teigė, kad Afrikoje, Azijoje ir Lotynų Amerikoje mirtingumo lygis mažėja, tačiau gimstamumas nesikeičia – šie regionai, turintys didžiulį gyventojų skaičiaus augimo potencialą, atstovauja pirmajam demografinio režimo tipui. Antrajam demografinio režimo tipui būdinga tai, kad mažėja ir gimstamumas, tačiau šis procesas dar nepasibaigęs (Japonija, Tarybų Sąjunga), o trečiajam – pasiektas mažas mirtingumo ir gimstamumo lygis (Europa, Šiaurės Amerika ir Australija). F. Notestein pateikė glaustą, tačiau įtikinamą ir argumentuotą gimstamumo ir mirtingumo mažėjimo aiškinimą, ypač svarbią vietą jo teorijoje užima teiginys, kad mirtingumas greičiau nei gimstamumas „reaguoja“ į socialinius-ekonominius pokyčius, todėl neišvengiamai visoms visuomenėms būdingas pereinamasis laikotarpis, kai gimstamumo rodikliai yra aukštesni nei mirtingumo, todėl pažeidžiama demografinė pusiausvyra ir gyventojų skaičius sparčiai auga.

---

[129] Demeny P., McNicoll G. (eds.). Encyclopedia of Population. New York: Macmillan Reference USA, 2003. Vol. 2. P. 939–940.

[130] Frank Wallace Notestein (1902–1983) buvo JAV Princetono universiteto Gyventojų tyrimų centro direktorius, Jungtinių Tautų Gyventojų skyriaus pirmasis direktorius, Gyventojų tarybos prezidentas. Jis yra laikomas vienu žymiausių XX a. demografų.

[131] Notestein Frank W. Population – The Long View / *Schultz T. W. (ed.) Food for the World*. – Chicago: University of Chicago Press, 1945.

Taigi demografinio perėjimo sąvokos nebuvo vienodai vartojamos. Jos demografiniame diskurse buvo taikomos kaip teorija (demografinio perėjimo teorija) ir kaip istorinis modelis, paaiškinantis apibendrintą mirtingumo ir gimstamumo mažėjimo procesą Vakarų šalyse[132].

Istorinis demografinio perėjimo modelis

Galime sakyti, kad **demografinis perėjimas – tai gyventojų pasikeitimas (transformacija) iš būklės, apibūdinamos primityviuoju demografiniu balansu, į būklę, kuriai būdingas modernus demografinis balansas**. Demografinis perėjimas prasideda mirtingumo mažėjimu, po kurio, praėjus tam tikram laikui, pastebimas gimstamumo mažėjimas. Per šį laikotarpį, kai suardoma pusiausvyra tarp gimstamumo ir mirtingumo lygių, gyventojų skaičius sparčiai didėja. Demografinio perėjimo eigą iliustruoja trijų fazių modelis:

- Režimas „iki demografinio perėjimo“ (*pretransitional regime*), arba pirmoji fazė (dar vadinama ankstyvąja / primityvia / ikiindustrine): jai būdinga demografinė pusiausvyra, palaikoma esant aukštiems gimstamumo ir mirtingumo rodikliams. Gyventojų skaičius augo itin lėtai, jo augimo tempai priklausė nuo mirtingumo svyravimų – jo lygis pakildavo nederlių, bado, karų ir epidemijų metais. Ši fazė istoriškai tęsėsi iki XVIII a., kai mirtingumas Europos valstybėse ėmė po truputį mažėti.
- Demografinio perėjimo režimas, arba antroji fazė, kuri Vakarų valstybėse tęsėsi ilgiau nei šimtmetį. Ji gali būti padalyta į du laikotarpius:
- 2a fazė – mirtingumo lygis ima mažėti, o gimstamumo lygis išlieka aukštas, natūralus prieaugis sparčiai didėja, gyventojų skaičius auga.
- 2b fazė (arba vėlyvoji) – gimstamumo lygis taip pat ima mažėti, gyventojų skaičiaus augimo tempai sulėtėja.
- Režimas „po demografinio perėjimo“ (*posttransitional regime*), arba trečioji fazė (modernioji). Jai būdinga demografinė pusiausvyra, palaikoma, kai yra žemi (svyruojantys dėl ekonominių

[132] Jonkarytė A. Antrojo demografinio perėjimo teorijos bruožai // *Filosofija. Sociologija*. 2002. Nr. 3. P. 35.

veiksnių įtakos reprodukcinei elgsenai) gimstamumo ir mirtingumo rodikliai. Ši fazė, žyminti nekontroliuojamo gyventojų skaičiaus augimo pabaigą, išsivysčiusiose Vakarų valstybėse prasidėjo maždaug nuo XX a. ketvirto dešimtmečio.

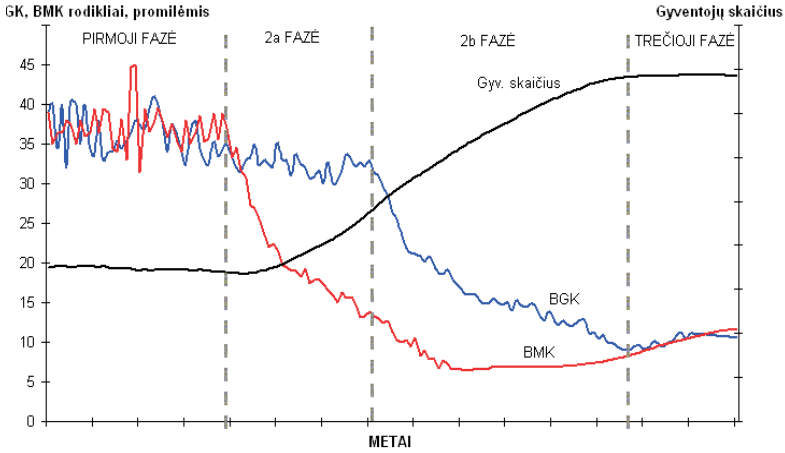

5.1. pav. Demografinio perėjimo fazės

Europos valstybės, taip pat ir šalys, kuriose gyventojų daugumą sudaro europietiškos kilmės asmenys (JAV, Kanada, Australija, Naujoji Zelandija) bei kai kurios modernios postindustrinės valstybės (pvz., Japonija, Singapūras), baigė demografinį perėjimą. Tuo tarpu dauguma besivystančių regionų tebėra antrojoje fazėje, ar netgi jos pradiniame etape – čia mirtingumas iš lėto ėmė mažėti tik XX a. pirmuose dešimtmečiuose ir įgijo pagreitį po Antrojo pasaulinio karo, tuo tarpu gimstamumo pokyčiai prasidėjo po septinto dešimtmečio ar vėliau. Taigi istorinė demografinių procesų raida įvairiuose pasaulio regionuose ir netgi atskirose valstybėse gerokai skiriasi.

Nors apie mirtingumo ir gimstamumo rodiklių pokyčius jau skaitėte ketvirtame knygos skyriuje, dar sykį prisiminsime kai kuriuos pagrindinius įvairių regionų demografinės raidos ypatumus, ypač svarbius demografinio perėjimo kontekste ir paaiškinančius gyventojų skaičiaus dinamiką, apie kurią bus rašoma 5.2 skyriuje.

Antai demografinio perėjimo išvakarėse vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė Europoje buvo beveik 40 metų, tuo tarpu Azijoje ar Afrikoje – apie 30 metų, o bendrieji gimstamumo rodikliai, priešingai, senajame žemyne buvo žemesni, palyginti su Afrikos ar Azijos visuomenėmis.

Visuomenės, baigusios demografinį perėjimą, skiriasi tiek mirtingumo, tiek ir gimstamumo lygiu – vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė daugelyje Vakarų valstybių siekia beveik 80 metų, tuo tarpu Centrinės ir Rytų Europos šalyse ji yra beveik dešimtmečiu trumpesnė. Kita vertus, gimstamumas Europoje nukrito iki lygio, neužtikrinančio kartų kaitos (2006 m. suminis gimstamumo rodiklis daugelyje Pietų ir Rytų Europos šalių siekė tik 1,3–1,4), tuo tarpu JAV, Australijoje gimstamumo lygis tebėra gerokai aukštesnis – suminis gimstamumo rodiklis siekia 2,0.

Besivystančiose šalyse mirtingumas ėmė mažėti gerokai vėliau nei Europoje – praktiškai tik po Antrojo pasaulinio karo, tačiau dėl modernių medicininių technologijų ir masinių vakcinavimų šis procesas vyko kur kas sparčiau, pvz., Europos valstybėse bendrasis mirtingumo rodiklis mažėjo iki šiuolaikinio lygio (nuo 30–35 ‰ iki 10 ‰) daugiau nei šimtmetį, o besivystančiose šalyse toks pat rodiklio pokytis įvyko per 20–25 metus ar netgi greičiau.

Kadangi Europoje gimstamumo mažėjimas pasireiškė gana greitai po mirtingumo mažėjimo, natūralaus prieaugio didėjimo tempai buvo žemesni nei kitur (svyravo tarp 0,5–1,0 proc. per metus), bendras gyventojų skaičius per demografinio perėjimo laikotarpį (1800–1950 m.) išaugo maždaug keturis kartus. Tuo tarpu daugelyje besivystančių regionų gimstamumas ėmė mažėti tik XX a. septintame dešimtmetyje ar netgi vėliau (daugelyje valstybių jis ir šiuo metu yra labai aukštas, prisiminkite 4.6. lentelę, 4.2. skyrių), todėl juose gyventojų skaičius keturių dešimtmečių ar negi ilgesnį laikotarpį augo labai sparčiais tempais (2–3,5 proc. per metus), bendras gyventojų skaičius įvairiose šalyse išaugo nuo 8 iki 20 kartų (plačiau apie tai žr. 5.2. skyrių). Tačiau Afrikos žemyne sparčiai plintanti AIDS epidemija, kuri kasmet nusineša tūkstančius gyvybių[133], liudija, kad demografinio perėjimo laikotarpiu mirtingumo mažėjimas ne visada yra nuolatinis (permanentinis) procesas, kaip tai buvo Europoje – per du dešimtmečius kai kuriose juodojo žemyno valstybėse vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė sutrumpėjo 15–20 metų.

[133] Kai kuriose Afrikos valstybėse (Botsvanoje, Lesote, Zimbabvėje ir kt.) infekuoti ŽIV ar serga AIDS nuo penktadalio iki trečdalio visų gyventojų (žr. 3.2. skyrių, 3.6. lentelę.).

Daugelis šiuolaikinių demografų demografinio perėjimo fazes sieja su gyventojų amžiaus struktūros pokyčiais ir visuomenės senatvės lygiu:

- Pirmajai fazei būdinga gana pastovi gyventojų amžiaus struktūra, kuriai būdinga nedidelė pagyvenusių žmonių dalis. Tai demografine prasme jauna visuomenė.
- Antrosios fazės pradžioje (2a fazėje) visuomenė sparčiai jaunėja, nes mirtingumo lygis ėmė mažėti, pirmiausia mažėjant vaikų mirtingumui.
- Antrosios fazės vėlyvajame etape (2b fazėje), prasidėjus gimstamumo mažėjimui ir toliau mažėjant mirtingumui, vaikų dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus ima mažėti, augant pagyvenusių žmonių skaičiui bei jų proporcijai tarp bendro gyventojų skaičiaus. Visuomenė ima senėti.
- Trečiojoje fazėje gyventojų amžiaus struktūra nusistovi ir išlieka didelė pagyvenusių žmonių dalis tarp bendro gyventojų skaičiaus. Tai demografine prasme brandi visuomenė.

Teoriniai demografinio perėjimo aiškinimai

Atsakydami į klausimą, kokie buvo svarbiausi demografinio perėjimo veiksniai, arba šio proceso „varomosios jėgos“, įvairūs autoriai, pradedant A. Landry ir baigiant šiuolaikiniais demografais, pateikia gana skirtingus atsakymus. Juos apibendrinant, galima skirti dvejopus aiškinimus:

- Gimstamumo mažėjimas yra neišvengiamas visuomenės atsakas į spartų gyventojų skaičiaus augimą, kurį lemia mirtingumo mažėjimas.
- Gimstamumo mažėjimas priklauso ne nuo vieno, bet daugelio socialinių, ekonominių, politinių ir kultūrinių veiksnių. Kitaip tariant, tiek gimstamumą, tiek mirtingumą lemia visuomenės gyvenimo sąlygos, todėl jie nėra tarpusavyje susiję.

Gimstamumas įvairiose visuomenėse mažėjo, esant skirtingoms socialinėms-ekonominėms žmonių gyvenimo sąlygoms, tačiau niekada nebuvo taip, kad jam mažėjant, nemažėtų ir mirtingumas. Tai yra laikoma įrodymu, kad mirtingumo mažėjimas yra pagrindinė gimstamumo mažė-

jimo priežastis. Kaip teigia **homeostatinio** reguliavimo teorija, žmonių visuomenė visuomet siekia palaikyti demografinę pusiausvyrą. Suirus balansui tarp mirtingumo ir gimstamumo, iš karto sulaukiama atitinkamo demografinio atsako: mirtingumo „krizių“ laikotarpiais gimstamumo lygis paprastai išauga, o sumažėjus mirtingumui, ima mažėti ir gimstamumas. Tačiau ši teorija negali paaiškinti demografinio perėjimo pasekmių (keleriopo gyventojų skaičiaus padidėjimo), ja remiantis, negalima ir atsakyti į klausimą, kodėl gimstamumas iš karto „nereagavo“ į mirtingumo pokyčius. Šį atsakymą galime rasti F. Notestein, K. Davis ir kitų autorių darbuose, kurie atkreipė dėmesį į socialinių, ekonominių ir kultūrinių veiksnių įtaką demografinei raidai.

Demografinio perėjimo teorijos pradininkas F. Notestein (1945 m.) teigė, kad tiek mirtingumo, tiek ir gimstamumo mažėjimą veikia ekonominiai pokyčiai ir urbanizacija, kurie paspartino žmonių gyvenimo lygio augimą ir pakeitė vaikų vertę. Kartu jis pažymėjo, kad vykstant modernizacijai buvo įmanoma pasiekti gana greitą mirtingumo sumažėjimą, tačiau gimstamumas dėl įsitvirtinusių tradicinių reprodukcinės elgsenos normų ir jas palaikančių socialinių struktūrų poveikio ėmė mažėti vėliau.

Šį požiūrį, akcentuojantį socialinių ir ekonominių veiksnių svarbą, pakeitė teorinės koncepcijos, besiremiančios žmonių elgsena ir jų racionaliais pasirinkimais, taip pat mikrolygmens (t. y. individo, namų ūkio) analize.

K. Davis atkreipė dėmesį į mirtingumo mažėjimo pasekmes šeimai (namų ūkiui): nes sumažėjusio vaikų mirtingumo sąlygomis vis didesnė dalis vaikų sulaukia suaugusiųjų amžiaus, vyresnes kartas keičia kur kas gausesnės jaunesnės kartos. Šeima, turėdama ribotus materialinius ir socialinius išteklius, priversta apsispręsti – ar turėti daug palikuonių, ar užtikrinti geresnę ateitį mažesniam vaikų skaičiui (K. Davis vartojo vertikalaus socialinio mobilumo sąvoką, teigdamas, kad šioje situacijoje „paprastai laimi mobilumas“). Taigi jo teorija yra artima G. Becker naujosios namų ekonomikos, J. Caldwell turto srauto teorijoms, apie kurias plačiau žr. 3.1. skyriuje.

Tiek F. Notestein, tiek ir K. Davis nekreipė dėmesio į šeimos planavimo ir reprodukcinės sveikatos klausimus, pvz., kontracepcijos prieinamumą. Gimstamumo kontrolės sąnaudų veiksnio svarbą iškėlė žymūs JAV mokslininkai demografas *Ansley Johnson Coale* (1917–2002) ir

Pietų Kalifornijos universiteto ekonomikos profesorius *Richard A. Easterlin.* Jie teigė, kad dėl įvairių ekonominių, socialinių ar net psichologinių priežasčių praktinės galimybės reguliuoti gimimų skaičių gali tapti labai brangios ir daugeliui neprieinamos, todėl būtent šių sąnaudų sumažinimas arba netgi jų pašalinimas yra labai svarbi gimstamumo mažėjimo prielaida.

Apibendrinant galima teigti, kad demografinio perėjimo teorija nėra vieno autoriaus kūrinys, ji jungia žymių XX a. demografų (K. Davis, A. Landry, F. Notestein, W. S. Thompson) koncepcijas[134].

Raktažodžiai

Gyventojų reprodukcija, paprastoji reprodukcija, išplėstinė reprodukcija, susiaurinta reprodukcija, istorinis tipas, demografinis perėjimas, demografinis balansas, homeostatinis reguliavimas.

Santrauka

1. Nuolatinis gyventojų atsinaujinimas keičiantis kartoms, vieniems gimstant ir kitiems mirštant, vadinamas natūraliu gyventojų judėjimu, arba gyventojų reprodukcija.

2. Apibendrinant vieną ar kitą istorinį laikotarpį egzistavusius kokybinius gyventojų natūralaus judėjimo / reprodukcijos bruožus, galima kalbėti apie istorinius gyventojų reprodukcijos tipus, kurių kaita yra žmonijos demografinė istorija. Kiekvienas šių tipų pasižymėjo skirtingais mirtingumo ir gimstamumo lygiais, tačiau jiems buvo būdingas siekis užtikrinti demografinę pusiausvyrą bei teigiamą balansą tarp gimstamumo ir mirtingumo.

3. Vienas svarbiausių demografinės teorijos uždavinių buvo aprašyti ir paaiškinti gyventojų reprodukcijos režimų kaitą. Prancūzų demografas A. Landry, JAV sociologas ir demografas W. S. Thompson, išplėtojo ankstyvąsias demografinio perėjimo teorijos versijas. Išsamiai istorines demografinių pokyčių priežastis savo darbuose aiškino amerikiečių

[134] Kirk D. Demographic Transition Theory. – *Population Studies*, 1996. No. 50. P. 361–387.

mokslininkai F. Notestein ir K. Davis. Jų dėka demografinio perėjimo teorija buvo visuotinai pripažinta.

4. Ypač svarbus F. Notestein teorijoje teiginys, jog mirtingumas greičiau nei gimstamumas „reaguoja“ į socialinius-ekonominius pokyčius, tad neišvengiama, kad visoms visuomenėms buvo / yra būdingas pereinamasis laikotarpis, kai gimstamumo rodikliai yra aukštesni nei mirtingumo, todėl pažeidžiama demografinė pusiausvyra ir gyventojų skaičius sparčiai auga.

5. Demografinis perėjimas – tai gyventojų pasikeitimas (transformacija) iš būklės, apibūdinamos primityviuoju demografiniu balansu, į būklę, kuriai būdingas modernus demografinis balansas.

6. Demografinis perėjimas prasideda nuo mirtingumo mažėjimo, po kurio, praėjus tam tikram laikui, ima mažėti gimstamumas. Per šį laikotarpį, kai suardoma pusiausvyra tarp gimstamumo ir mirtingumo lygių, gyventojų skaičius sparčiai didėja. Demografinio perėjimo eigą iliustruoja trijų fazių modelis.

7. Europos valstybės, taip pat ir šalys, kuriose gyventojų daugumą sudaro europietiškos kilmės asmenys (JAV, Kanada, Australija, Naujoji Zelandija) bei kai kurios modernios postindustrinės valstybės (pvz., Japonija, Singapūras), baigė demografinį perėjimą. Tuo tarpu dauguma besivystančių regionų tebėra antrojoje fazėje ar netgi jos pradiniame etape.

8. Daugelis šiuolaikinių demografų demografinio perėjimo fazes sieja su gyventojų amžiaus struktūros pokyčiais ir visuomenės senatvės lygiu.

9. Galima skirti dvejopo pobūdžio teorinius demografinio perėjimo aiškinimus: vieni autoriai teigia, kad gimstamumo mažėjimas yra neišvengiamas visuomenės atsakas į spartų gyventojų skaičiaus augimą, kurį lemia mirtingumo mažėjimas, tuo tarpu kitų nuomone, gimstamumo mažėjimas priklauso ne nuo vieno, bet daugelio socialinių, ekonominių, politinių ir kultūrinių veiksnių, kitaip tariant, tiek gimstamumą, tiek mirtingumą lemia visuomenės gyvenimo sąlygos, todėl jie nėra tarpusavyje susiję.

? Klausimai pasikartoti

1. Ar galima teigti, kad gyventojų reprodukcija yra chaotiškas procesas?
2. Kokie yra svarbiausi A. Landry teorijos teiginiai?
3. Kuris autorius pirmasis pasiūlė demografinio perėjimo sąvoką?
4. Prisiminkite demografinio perėjimo eigos modelį ir pasakykite, kurioje šio modelio fazėje gyventojų skaičius auga ir kodėl?
5. Kokios valstybės baigė demografinį perėjimą?
6. Ar visuomenės, baigusios demografinį perėjimą, skiriasi mirtingumo ir gimstamumo lygiu?
7. Kokia teorija teigia, kad mirtingumo mažėjimas yra pagrindinė gimstamumo mažėjimo priežastis?

5.2. Pasaulio gyventojų skaičius

Pasaulio gyventojų skaičiaus kitimas: istorinė apžvalga

Norėdami įvertinti, koks buvo Žemės gyventojų skaičius praeityje, turime atsižvelgti į du veiksnius: kiek laiko šiuolaikinis žmogus ir jo protėviai egzistuoja mūsų planetoje ir koks buvo jų skaičius įvairiais istoriniais laikotarpiais. Nėra abejonės, jog tokie vertinimai grindžiami ne tiksliais skaičiais, o tik tam tikromis prielaidomis, kurias pateikia įvairių šalių mokslininkai ir kurios, kaip matome iš 5.1. lentelės, yra gana skirtingos.

Manoma, kad žmonių pirmtakai egzistavo jau 700 tūkstančiai metų p. m. e., o 50 tūkstantieji metai p. m. e. yra laikomi žmonių visuomenės epochos pradžios laikotarpiu. Kai kurių autorių nuomone, *Homo sapiens* apima mažiausiai 200 000 metų laikotarpį. Didžiąją šio laikotarpio dalį žmonių buvimą Žemėje buvo gana sunku pastebėti – apie 6000–8000 metus p. m. e. pasaulyje galėjo būti arti **5 milijonų** gyventojų, kasmet jų skaičius padidėdavo ne daugiau kaip 372 žmonėmis. 5000-ieji metai p. m. e. ženklino pirmųjų didžiųjų civilizacijų Graikijoje ir Kinijoje atsiradimą ir įsitvirtinimą, taip pat ir gyventojų skaičiaus augimo spartėjimą – metinis prieaugis tuo metu galėjo siekti 139 tūkstančius.

Tačiau reikia prisiminti, kad šis rodiklis niekada nedidėjo vienodais tempais: žmonijos istorijoje buvo ilgalaikių santykinio stabilumo periodų, tam tikrų svyravimų laikotarpių ir tarpsnių, kai gyventojų skaičius mūsų planetoje (ar tam tikruose regionuose) augdavo sparčiau – tai buvo susiję su klimato ir oro sąlygų pokyčiais, badmečiais ir epidemijomis. Žmonių gyvenimo trukmė buvo labai trumpa, apie pusė kūdikių mirdavo nesulaukę ir vienerių metų amžiaus. Todėl gimimų skaičius tuo metu turėjo būti labai didelis – per metus siekė iki 80-ies tūkstančiui gyventojų. Kad palygintume, galime paminėti, jog šiuo metu didžiausi pasaulyje gimimų rodikliai – 45–55 gimusiųjų 1000-iui gyventojų – yra tik keliose Afrikos ir Azijos valstybėse (prisiminkite tai, ką skaitėte apie regioninius gimstamumo lygio skirtumus, plačiau žr. 3.2. skyriuje).

5.1. lentelė. Pasaulio gyventojų skaičiaus (milijonais) apžvalga: demografų įvertinimai (kai tikėtinas mažiausias ir didžiausias skaičius sutampa, jis parodytas kaip „mažiausias“) *

	Gyventojų skaičiaus vertinimai				Gyventojų skaičiaus pokyčių		
Metai	I*		II**	III***	vertinimai (II**)		
	Tikėtinas žemiausias skaičius	Tikėtinas didžiausias skaičius			Vidutinis metinis padidėjimo tempas	Padvigubėjimo laikotarpis	Vidutinis metinis absoliutus prieaugis
-10000	1	10					
-8000	5		4	4			
-6500	5	10					
-5000	5	20	5	5	0,01	9,277	372
-4000	7			7			
-3000	14		14	14	0,05	1,340	7,207
-2000	27		27	27	0,07	1,051	17,733
-1000	50		50	50	0,06	1,120	30,809
-500	100		100	100	0,14	498	138,629
-400	162						
-200	150	231		150			
1	170	400	211	170	0,15	463	314,473
200	190	256		190			
400	190	206		190			
500	190	206	198	190	-0,01	-5,414	-25,233
600	200	206		200			
700	207	210		210			
800	220	224		220			
900	226	240		240			
1000	254	345	290	265	0,08	906	220,784
1100	301	320	311	320	0,07	1,000	214,223
1200	360	450	380	360	0,20	342	767,552
1250	400	416					
1300	360	432	396	360	0,04	1,676	163,322
1340	443						

Metai	Gyventojų skaičiaus vertinimai				Gyventojų skaičiaus pokyčių vertinimai (II**)		
	I*		II**	III***			
	Tikėtinas žemiausias skaičius	Tikėtinas didžiausias skaičius			Vidutinis metinis padidėjimo tempas	Padvigubėjimo laikotarpis	Vidutinis metinis absoliutus prieaugis
1400	350	374	362	350	0,09	-769	-324,967
1500	425	540	473	425	0,27	258	1,265,044
1600	545	579	562	545	0,17	400	968,924
1650	470	545		545			
1700	600	679	645	610	0,14	504	882,791
1750	629	961	764	720	0,34	203	2,599,021
1800	813	1,125	945	900	0,42	163	4,010,381
1850	1,128	1,402	1,234	1,200	0,53	129	6,585,656
1900	1,550	1,762	1,654	1,625	0,59	118	9,688,904
1910	1,750		1,750		0,57	122	9,915,685
1920	1,860		1,860		0,61	113	11,338,690
1930	2,070		2,070		1,07	65	22,143,229
1940	2,300		2,300		1,05	65	24,232,919
1950	2,400	2,557	2,527	2,500	1,47	47	37,573,200

* U.S. Census Bureau, Population Division/International Programs Center. Internetinė prieiga: http://www.census.gov/ipc/www/

**Weeks J. R. Population: an introduction to concepts and issues. – Belmont (California), 2005. P. 35.

*** McEvedy C., Jones R. Atlas of World Population History. Facts on File. – New York, 1978. P. 342–351.

Pirmame mūsų eros amžiuje, įvairiais vertinimais, pasaulio gyventojų skaičius buvo nuo **200**–**250** iki **300 milijonų**, taigi iki tol jis didėjo labai lėtai – maždaug 0,0512 proc. per metus. Šie augimo tempai nesikeitė ir vėlesniais istoriniais laikotarpiais: įvairiuose Žemės regionuose siautusios epidemijos nusinešė tūkstančius ar net milijonus gyvybių. Antai VI a. Bizantijos imperijoje siaučiant marui mirė apie 100 milijonų žmonių, t. y. kas antras šalies gyventojas. Todėl tik apie 1650 m. pasaulio gyventojų skaičius pasiekė **500 milijonų**. Vėliau pirmiausia Europos žemyne augi-

mo tempai ėmė spartėti – industrinės revoliucijos išvakarėse (XVIII a. viduryje) Žemės gyventojų kasmet pagausėdavo 2,6 milijonais ir 1804 m. jų jau buvo **1 milijardas** (5.2. pav.).

Sparčiausiai Žemės gyventojai gausėjo XX a.: **2 milijardų** riba buvo įveikta 1927 m., **3 milijardų** – po 33 metų, t. y. 1960 m., **4 milijardų** – po 14 metų, t. y. 1974 m., **5 milijardų** – po 13 metų, t. y. 1987 m., ir **6 milijardų** – po 12 metų, t. y. 1999 m. (oficiali 6 milijardų slenksčio peržengimo data – 1999 m. spalio 12 d.).

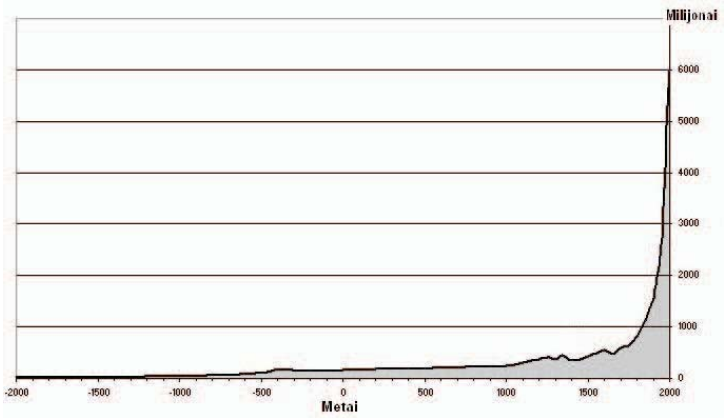

5.2. pav. Pasaulio gyventojų skaičiaus pokyčiai

Per praėjusį šimtmetį pasaulio gyventojų skaičius padidėjo nuo 1,65 milijardo iki 6 milijardų. Ypač paspartėjo gyventojų skaičiaus augimas nuo amžiaus vidurio – 1962 m. vidutinis metinis padidėjimo tempas pasiekė net 2,19 procento. Tokio tempo žmonijos istorijoje dar nebuvo, todėl šis metas buvo pavadintas demografinio sprogimo laikotarpiu. Kaip tuo metu prognozavo garsus amerikiečių demografas *Paul Ralph Ehrlich*, jei tokios tendencijos liks ir ateityje, po 900 metų Žemėje turėtų būti 60 milijonų milijardų gyventojų[135]. Tačiau, pasiekę maksimalią reikšmę, nuo 1964 m. gyventojų skaičiaus augimo tempai tolydžiai ėmė mažėti – iki 2,06 proc. 1970 m., 1,68 proc. 1980 m., 1,58 proc. 1990 m. ir 1,2 proc. 2006 m.

[135] Ehrlich P. R., Ehrlich A. H. The Population Explosion. – New York: Simon and Schuster, 1990; Ehrlich P. The Population Bomb. – New York: Ballantine, 1968.

Taigi šimtus ir tūkstančius metų – didžiąją žmonių egzistavimo Žemėje dalį – jų skaičius keitėsi labai lėtai, praktiškai tik per pastaruosius kelis šimtus metų jis ėmė augti, vis labiau spartėdamas. Atsakymus į klausimą, kodėl taip įvyko, radote trečiame ir ketvirtame knygos skyriuose, kuriuose buvo aptartos demografinių procesų, lemiančių gyventojų skaičiaus pokyčius (gimstamumo ir mirtingumo), istorinės tendencijos ir demografinis perėjimas.

Pasaulio gyventojų skaičius: regioniniai skirtumai ir prognozės

Kokios tolesnės gyventojų raidos perspektyvos, ar tikėtina, kad išsipildys niūrios P. Ehrlich pranašystės? 2006 m. duomenimis, Žemėje gyveno jau daugiau nei **6,55** milijardo žmonių, kiekvieną dieną jų skaičius padidėjo daugiau nei 220-ia tūkstančių, o per metus – 80-ia milijonų (5.2. lentelė).

5.2. lentelė. Pasaulio gyventojai 2006 m. – demografinių įvykių „laikrodis“

	Gimimai		Mirtys		Natūralus prieaugis	
Laikotarpis	Pasaulis	Mažiau išsivysčiusios šalys	Pasaulis	Mažiau išsivysčiusios šalys	Pasaulis	Mažiau išsivysčiusios šalys
Metai	137035288	123538422	56420562	44045435	80614726	79492987
Diena	375439	338461	154577	120672	220862	217789
Valanda	15643	14103	6441	5028	9203	9075
Minutė	261	235	107	84	153	151
Sekundė	4,3	3,9	1,8	1,4	2,6	2,5

World Population Clock, 2006. Internetinė prieiga: http://www.prb.org/Articles/2006/WorldPopulationClock2006.aspx

Minėjome, kad gyventojų skaičiaus augimo tempas pasiekė maksimumą XX a. septinto dešimtmečio pradžioje, o nuo tada jis mažėja. Pagal JTO prognozes, apie 2050 m. šis rodiklis turėtų nukristi iki tokio lygio, koks buvo XIX a. – 0,5 proc. per metus. Tačiau tuomet Žemėje buvo kiek

daugiau nei 1 milijardas gyventojų, todėl toks tempas lėmė nepalyginti mažesnį, nei prognozuojama absoliutų prieaugį per metus:

- XIX a. gyventojų skaičius Žemėje kasmet išaugdavo maždaug 6 mln.
- Šio amžiaus viduryje vidutinis absoliutus metinis pasaulio gyventojų prieaugis sieks 50 mln.

JTO demografų prognozės rodo, kad po dviejų dešimtmečių (2025 m.) pasaulio gyventojų skaičius išaugs iki **7,94** milijardo, o šio amžiaus viduryje (2050 m.) jis jau turėtų viršyti 9 milijardus (sieks **9,243** milijardo). Taigi, nors augimo tempas mažės, Žemės gyventojų skaičius ir toliau sparčiai augs – 2050 m. jis bus 1,4 karto didesnis, palyginti su 2006 m.

Šis procesas, skirtingai nei dar visai netolimoje praeityje, vyks iš esmės tik dėl mažiau išsivysčiusių šalių gyventojų skaičiaus augimo – tų šalių gyventojai jau dabar sudaro ir ateityje sudarys beveik 99 procentus bendro pasaulio gyventojų skaičiaus padidėjimo. Tuo tarpu dar prieš du su puse šimtmečio (1750 m.) Europoje gyveno penktadalis pasaulio gyventojų, Azijoje – beveik du trečdaliai ir tik kiek daugiau nei dešimtadalis – Afrikoje (žr. 5.3. lentelę).

5.3. lentelė. Pasaulio regionų gyventojų skaičiaus kaita, milijonais (1750–2006 m.)*

Metai	Pasaulis	Europa	Afrika	Azija	Lotynų Amerika ir Karibų šalys	Šiaurės Amerika	Australija ir Okeanija
1750	791	163	106	502	16	2	2
1800	978	203	107	635	24	7	2
1850	1 262	276	111	809	38	26	2
1900	1 650	408	133	947	74	82	6
1950	2 521	547	221	1 402	167	172	13
1999	5 978	729	767	3 634	511	307	30
2006**	6 555	732	924	3 968	566	332	34

* The world at six billions. United nations. Internetinė prieiga: http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbilpart1.pdf

** 2006 World population data sheet. Population Reference Bureau. http://www.prb.org/pdf06/06WorldDataSheet.pdf

Kaip jau buvo pažymėta, nuo 1750 iki 1900 m. Žemės gyventojų pagausėjo kiek daugiau nei du kartus, sparčiausiai šie pokyčiai vyko Europoje – senojo žemyno gyventojų dalis tarp bendro pasaulio gyventojų skaičiaus padidėjo iki ketvirtadalio, o Azijos ir Afrikos gyventojų proporcijos mažėjo. Per šį laikotarpį Europos gyventojų skaičius išaugo net 2,5 karto, tuo tarpu Azijos – 1,8 karto, Afrikos – 1,3 karto. Praeitame amžiuje padėtis pastebimai keitėsi – dar šeštame dešimtmetyje europiečiai sudarė daugiau nei penktadalį pasaulio gyventojų, o amžiaus pabaigoje – jau tik aštuntadalį. Tuo tarpu Afrikos gyventojų skaičius per 50 metų padidėjo beveik 3,5 karto ir, žengiant į trečiąjį tūkstantmetį, jau viršijo Europos gyventojų skaičių.

5.4. lentelės duomenys rodo, kad ateityje šios tendencijos dar sustiprės. Šio amžiaus pirmoje pusėje mūsų žemyne gyventojų mažės, o kitur – didės. Remiantis JTO prognozėmis, kalbama apie ženklų gyventojų skaičiaus išaugimą Afrikoje (pvz., Kongo Demokratinėje Respublikoje, Ugandoje, Nigerijoje, Etiopijoje) ir Azijoje (pvz., Indijoje, Pakistane, Bangladeše). Iš viso Azijos gyventojų skaičius padidės 1,4 milijardo (arba 1,3 karto), o Afrikos gyventojų skaičius išaugs daugiau nei milijardu (arba daugiau nei du kartus).

5.4. lentelė. Pasaulio gyventojų skaičiaus (milijonais) prognozės*

Regionai	2006 m. viduryje	2025 m.	2050 m.	2050 m., palyginti su 2006 m., proc.
Pasaulis	6 555	7 940	9 243	143,7
Išsivysčiusios šalys	1 216	1 255	1 261	103,7
Mažiau išsivysčiusios šalys	5 339	6 685	7 982	149,5
Mažiau išsivysčiusios šalys (išskyrus Kiniją)	4 028	5 209	6 545	162,4
Europa	732	717	665	90,8
Afrika	924	1 355	1 994	215,8
Azija	3 968	4 739	5 277	132,9
Lotynų Amerika ir Karibų šalys	566	700	797	140,8
Šiaurės Amerika	332	387	462	139,2
Australija ir Okeanija	34	41	48	141,2

*2006 World population data sheet. Population Reference Bureau. http://www.prb.org/pdf06/06WorldDataSheet.pdf

Todėl numatoma, kad 2050 m. europiečiai tesudarys tik 7 procentus Žemės gyventojų, o jų dalis tarp pasaulio gyventojų per šimtmetį (1950–2050 m.) sumažės net tris kartus (žr. 5.3. pav.). Tuo tarpu Afrikos gyventojų dalis išaugs daugiau nei du kartus – nuo 9 iki 22 proc.

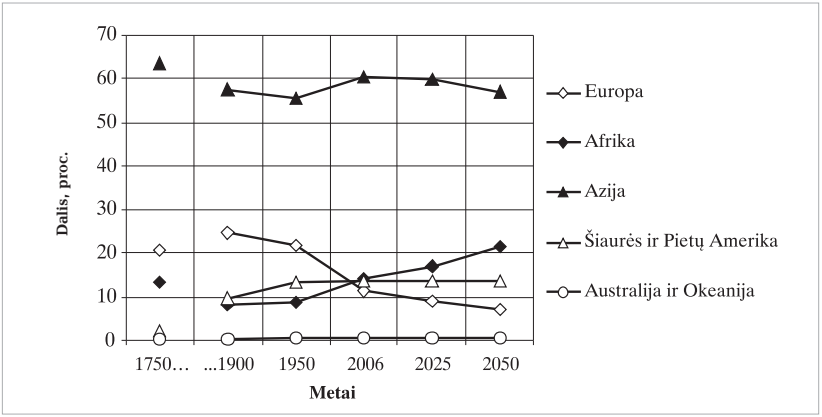

5.3. pav. Pasaulio žemynų gyventojų dalies kaita tarp bendro Žemės gyventojų skaičiaus

Kokios dar tolimesnės perspektyvos? Šiuo metu į tą klausimą sunku atsakyti, tačiau, daugelio demografų nuomone, Žemės gyventojų skaičiui pasiekus 10 milijardų, jo augimas gali sulėtėti, arba netgi prasidės priešingi procesai – jie jau vyksta kai kuriose Europos šalyse (žr. 5.4. pav.).

2005 m. metais gyventojų skaičius sumažėjo net šešiose iš 25-ių Europos Sąjungos valstybių narių – Vokietijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Vengrijoje ir Lenkijoje, dar dviejose (Čekijoje ir Slovėnijoje) jis kiek padidėjo tik dėl imigracijos. Numatoma, kad iki 2030 m. gyventojų skaičius sumažės dar šešiose šalyse, o 2050 m., pagal Eurostato paskaičiuotą labiausiai tikėtiną gyventojų raidos scenarijų, penkiolikoje ES valstybių narių gyventojų bus mažiau nei 2006 m. Jeigu skaičiuotume absoliučiais skaičiais, daugiausia gyventojų turėtų sumažėti Vokietijoje (7,9 milijono), Italijoje (6 milijonais) ir Lenkijoje (4,5 milijono). Kadangi dešimtyje valstybių narių gyventojų skaičius išaugs, numatoma, kad bendras ES-25 gyventojų skaičius sumažės beveik 14 milijono ir 2050 m. nesieks 450 milijonų[136].

[136] Long-term population projections at national level. – *Statistics in focus. Population and social conditions.* – EUROSTAT, 3/2006.

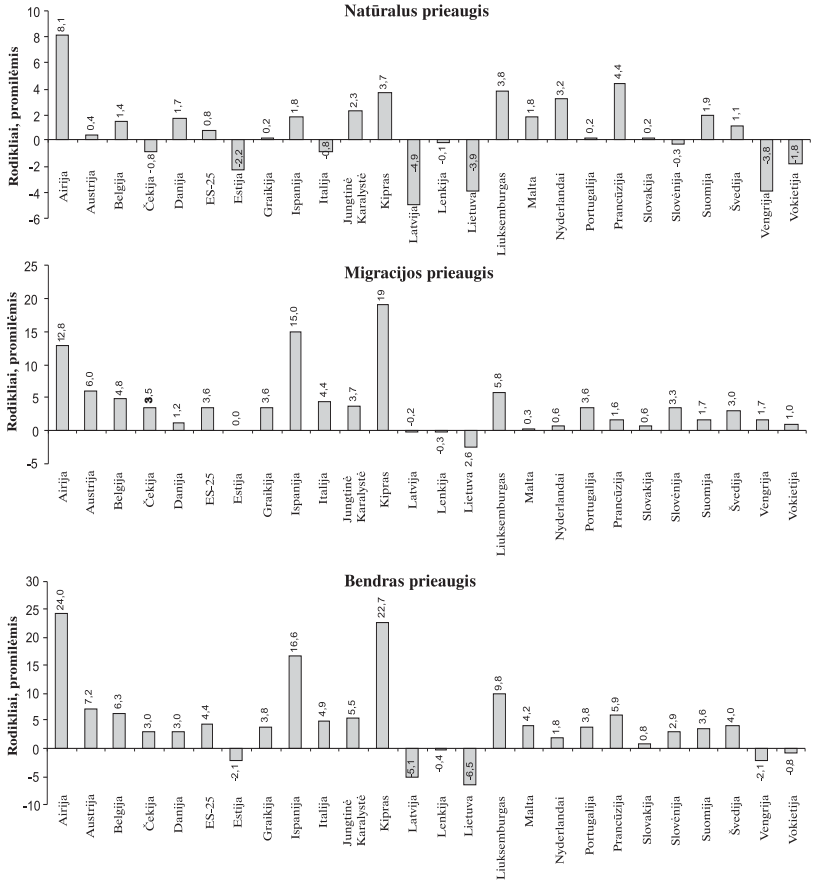

5.4. pav. ES valstybių narių gyventojų skaičiaus pasikeitimas ir jo dėmenys, 1000-iui gyventojų 2005 m.[137]

Dar visai netolimoje praeityje mitas apie labai spartų gyventojų skaičiaus didėjimą ir su juo susijusi „gyventojų sprogimo“ pasekmių baimė buvo labai stiprūs – dažniausiai buvo keliamas tik vienas klausimas – kokie bus ateityje šio augimo tempai? Tačiau demografinių procesų pokyčiai pirmiausia Europoje, taip pat ir kai kuriuose kituose išsivysčiusiuose pasaulio regionuose privertė mokslininkus naujai pažvelgti ir įvertinti pers-

[137] Population in Europe 2005: first results. *Lanzieri G. Statistics in focus. Population and social conditions*. – EUROSTAT, 16/2006. P. 4.

pektyvas. Antai Tarptautinio taikomųjų sistemų analizės instituto[138] (Viena, Austrija) demografai numatė, kad išliekant dabartinėms gimstamumo mažėjimo tendencijoms ir augant mirtingumui, pasaulio gyventojų skaičius 2100 m. gali sumažėti iki 3,937 milijardo, arba beveik 40-ia procentų. Na, o dar vėliau (2300 m.) pagal JTO demografų „pesimistinį" prognozių variantą, Žemėje jau turėtų gyventi beveik tris kartus mažiau žmonių, nei šiuo metu – maždaug 2,3 milijardo. Todėl vis dažniau pradedama kalbėti apie visiškai priešingą „gyventojų sprogimui" reiškinį – „gyventojų imploziją" (implozija [lot. *implosio* – įmušimas] – kliūties sudarymas)[139], kitaip tariant – jų skaičiaus mažėjimą, arba depopuliaciją[140].

Taigi reikėjo net milijono metų, kad gyventojų skaičius Žemėje išaugtų pirmą kartą du kartus. Tačiau kiti padvigubėjimo laikotarpiai jau buvo gerokai trumpesni: antrasis užtruko apie 1500 metų, trečiasis – 200 metų, ketvirtasis – 80 metų ir penktasis – tik 37 metus (laikotarpis nuo 1950 m. iki 1987 m.). Tačiau mažėjant gyventojų skaičiui, arba vykstant depopuliacijai (šie procesai, kaip minėjome, būdingi kai kurioms Europos šalims), gyventojų skaičius lygiai taip pat sparčiai, kaip iki šiol didėjo, gali pradėti ir mažėti.

Gyventojų skaičiaus dvigubėjimo galia – kodėl jis sparčiai auga arba mažėja?

Žmonių, kaip visų gyvų organizmų, populiacijos skaičius auga proporcingai didėjančia (arba eksponentine) tvarka. Tai galima išmatuoti, skaičiuojant vadinamąjį padvigubėjimo periodą – laiką, kuris, išliekant tiems patiems prieaugio tempams, reikalingas gyventojų skaičiui išaugti du kartus. Šie skaičiavimai atliekami remiantis vadinamąja „69-ių taisykle" – skaičių „69" dalijame iš metinio padidėjimo tempo. Antai šiuo metu gyventojų skaičius Žemėje didėja vidutiniškai 1,2 proc. per metus, padalijus 69 iš 1,2, gausime, kad padvigubėjimo periodas yra 58 metai.

[138] International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA).

[139] Population implosion (angl.)

[140] Wattenberg B. J. Fewer. How the new demography of depopulation will shape our future. Chicago: Ivan R. Dee, 2004. P. 27–28.

Gali kilti klausimas, kodėl skaičiavimų išeities taškas yra skaičius „69“. Taip yra todėl, kad matematiškai eksponentinį augimą galima išreikšti pasitelkus natūrinį logaritmą (ln)[141]. Todėl, jeigu norime sužinoti, per kiek laiko gyventojų skaičius padvigubėja, turime surasti skaičiaus „2“ natūrinį logaritmą – jis yra lygus 0,69. Pastarąjį skaičių padauginę iš šimto, gausime 69. Taip pat jei norėtume sužinoti, per kiek laiko gyventojų skaičius patrigubėtų, išliekant tiems patiems prieaugio tempams, turime surasti skaičiaus „3“ natūrinį logaritmą. Jis yra lygus 1,10, tuomet šį skaičių padauginame iš 100 ir atliekame tuos pačius veiksmus (šį skaičių dalijame iš metinio padidėjimo tempo).

Norint geriau įsivaizduoti eksponentinio augimo pasekmes, galima remtis šiuo pavyzdžiu. Sakykime, darbdavys jums pasiūlė darbą, kuriam atlikti reikėtų dirbti 30 dienų po 8 valandas kasdien. Jis jums pateikė du galimus šio darbo apmokėjimo variantus:

- Pirmuoju atveju jums būtų mokama 100 litų per dieną, taigi po 30 dienų jūs gautumėte 3000 litų atlyginimą.
- Antruoju atveju jums būtų mokama kiekvieną vėlesnę dieną dvigubai daugiau nei prieš tai buvusią, pradedant nuo 1 cento už pirmą darbo dieną, 2 centų – už antrą, 4 centų – už trečią, 8 centų – už ketvirtą ir t. t. Šiuo atveju jūsų dešimtos dienos atlyginimas jau būtų 5,12 lito, ir tik penkioliktos dienos uždarbis viršytų pirmo varianto 100 litų per dieną sumą. Tačiau nuo šio momento dienos uždarbis imtų itin sparčiai augti ir dar po dešimties dienų (25-ą dieną) jis jau viršytų 137 tūkstančius litų (137 772,16 Lt). Paskutinės – trisdešimtos dienos apmokėjimas jau būtų 5 368 708,8 Lt, o iš viso jūsų uždarbis viršytų 10 milijonų litų.

Šis pavyzdys rodo, kokios gali būti eksponentinio augimo pasekmės. Sugrįžkime prie gyventojų skaičiaus pokyčių Žemėje (žr. 5.1. lentelę). Demografų skaičiavimai rodo, kad kai yra 1 proc. vidutinio metinio padidėjimo tempas, gyventojų skaičius išauga du kartus per 70 metų, tuo tarpu jeigu šis rodiklis yra 2 proc., padvigubėjimo laikas sutrumpėja iki 35 metų, 3 proc. – atitinkamai iki 24 metų ir 4 proc. – iki 17 metų.

[141] Logaritmas [gr. *logos* – santykis + *arithmos* – skaičius] – laipsnio rodiklis, kuriuo reikia pakelti skaičių a, norint gauti skaičių N.

Lietuvos gyventojų raida

Demografų vertinimais, XVII a. viduryje Lietuvoje galėjo gyventi apie 4,5 mln. žmonių[142]. Iki 1789 m. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyventojai buvo skaičiuojami pagal „dūmų“, arba kiemų, skaičių, tačiau tokie duomenys nebuvo tikslūs, nes, remiantis įvairiais autoriais, kiekviename kieme gyveno nuo 5 iki 9 žmonių. Taigi ir gyventojų skaičius galėjo svyruoti nuo 1,4 iki 2,5 milijono. Istorikų vertinimu, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pagal 1790 m. surašymo duomenis turėjo būti apie 3,6 mln. gyventojų. 1897 m. surašymo duomenimis, dabartinėje Lietuvos teritorijoje gyveno 2 536 tūkst. gyventojų, priskaičiuojant ir Rusijos kariuomenę. Didelę įtaką gyventojų skaičiaus tam tikram sumažėjimui turėjo emigracija, ypač išaugusi po 1863 m. sukilimo[143]. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, tuometėje Lietuvos teritorijose (be Vilniaus apskrities) buvo 2,1706 mln. gyventojų[144]. 1940 m. pradžioje paskaičiuotas šalies gyventojų skaičius buvo 2,92527 milijono[145].

Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais gyventojų skaičius Lietuvoje labai sumažėjo – kai kuriais vertinimais, 1940–1959 m. šalis neteko beveik trečdalio (32,5 proc.) žmonių, absoliučiais skaičiais tai sudarė net 1,12266 milijono[146]. Todėl pirmojo pokarinio 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje buvo tik 2 mln. 697 tūkst. nuolatinių gyventojų. Tolesnę gyventojų skaičiaus kaitą parodo 5.5. lentelės duomenys.

---

142 Vaitekūnas S. Lietuvos teritorija ir gyventojai. Vilnius: Alma littera, 1998. P. 128.

143 Gyventojų surašymai. Surašymai Lietuvoje. Statistikos departamentas. Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1196&PHPSESSID=cc29edcd 5e0b8ea5bc7934dfa1a80f94

144 Lietuvos statistikos metraštis. T. 11: 1938 m. Kaunas: CSB, 1939. P. 13.

145 Lietuvos statistikos metraštis. T. 12: 1939 m. V.: CSB, 1940. P. 13.

146 Damušis A. Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais. – IL,Chicago, 1990.

5.5. lentelė. Lietuvos gyventojų skaičius 1959–2006 m. (metų pradžioje, tūkst.)*

Metai	Gyventojų skaičius	Metai	Gyventojų skaičius
1959**	2696,7	1990	3693,7
1970**	3118,9	1991	3702,0
1971	3160,4	1992	3706,3
1972	3197,6	1993	3693,9
1973	3229,6	1994	3671,3
1974	3259,3	1995	3643,0
1975	3288,5	1996	3615,2
1976	3314,8	1997	3588,0
1977	3342,5	1998	3562,3
1978	3367,5	1999	3536,4
1979**	3391,5	2000	3512,1
1980	3404,2	2001	3487,0
1981	3422,2	2002	3475,6
1982	3443,7	2003	3462,5
1983	3470,7	2004	3445,9
1984	3499,7	2005	3425,3
1985	3528,7	2006	3403,3
1986	3560,4	2007	3384,9
1987	3597,4		
1988	3635,3		
1989**	3674,8		

* Demografijos metraštis 2005. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2006. P. 33; Demografijos metraštis 2006. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2007. P. 29.

** Gyventojų surašymo duomenys.

Prieškario gyventojų skaičius Lietuvoje buvo pasiektas tik 1968 m., o gyventojų skaičius šalyje nuolat augo iki 1992 m., kai metų pradžioje nuolatinių gyventojų skaičius buvo 3706,3 mln., vėliau jis ėmė mažėti ir šiuo metu šalyje gyvena mažiau žmonių nei prieš ketvirtį amžiaus. Jeigu pažvelgtume, kaip gyventojų skaičius augo Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo, matysime, jog didžiausi metiniai gyventojų skaičiaus prieaugio tempai buvo 1961–1965 m. (vidutiniškai per metus 1,4 proc., arba 37,6 tūkst. žmonių). Vėliau šie tempai sulėtėjo, nuo aštunto dešimtmečio pastebėtas naujas reiškinys – vidutinio metinio padidėjimo tempo stabi-

lizacija labai žemu lygiu – 0,8–0,9 proc., o nuo 1992 m., kaip jau buvo aptarta (žr. 2.2. skyrių.), šalyje prasidėjo gyventojų depopuliacija – žmonių skaičius nuolat mažėja.

Raktažodžiai

Žemės gyventojų skaičius, stabilumo periodas, augimo tempas, absoliutus metinis prieaugis, gyventojų skaičiaus padvigubėjimo periodas, demografinis sprogimas, gyventojų prognozės.

Santrauka

1. Gyventojų skaičiaus praeityje vertinimai grindžiami ne tiksliais skaičiais, o tam tikromis prielaidomis, kurias pateikia įvairių šalių mokslininkai.

2. Žmonių skaičius praeityje niekada nedidėjo vienodais tempais: buvo ilgalaikiai santykinio stabilumo periodai, tam tikrų svyravimų laikotarpiai ir laikotarpiai, kai gyventojų skaičius mūsų planetoje (ar kai kuriuose regionuose) augo sparčiau – tai buvo susiję su klimato ir oro sąlygų pokyčiais, badmečiais ir epidemijomis.

3. Pasaulio gyventojų skaičius ėmė sparčiau didėti tik per pastaruosius kelis šimtus metų, šie augimo tempai įgijo didžiausią pagreitį XX a. viduryje – šis metas vadinamas demografinio sprogimo laikotarpiu.

4. Nuo XX a. septinto dešimtmečio pradžios gyventojų skaičiaus augimo tempai ėmė po truputį mažėti, pagal JTO prognozes, šio amžiaus viduryje šis rodiklis turėtų nukristi iki tokio lygio, koks buvo XIX a. – 0,5 proc. per metus.

5. 2006 m. Žemėje gyveno jau daugiau nei 6,55 milijardo žmonių, kiekvieną dieną jų pagausėjo daugiau nei 220-čia tūkstančių, o per metus – 80-čia milijonų.

6. Prognozuojama, kad per artimiausius 50 metų Europoje gyventojų mažės, tuo tarpu kituose žemynuose – daugės, pvz., Azijos gyventojų skaičius turėtų išaugti 1,3 karto, Afrikos – daugiau nei 2 kartus.

7. Naujausi demografinių procesų pokyčiai Europoje ir kai kuriuose kituose išsivysčiusiuose pasaulio regionuose privertė mokslininkus sua-

bejoti mitu apie labai spartų gyventojų skaičiaus didėjimą ir grėsmingus „gyventojų sprogimo“ padarinius. Naujai įvertinant demografinės raidos perspektyvas, vis dažniau imama kalbėti apie visiškai priešingą „gyventojų sprogimui“ reiškinį – „gyventojų imploziją“, arba jų skaičiaus mažėjimą.

? Klausimai pasikartoti

1. Kaip keitėsi gyventojų skaičius praeityje, istoriniu laikotarpiu iki demografinio perėjimo?
2. Kada Žemės gyventojų skaičius pasiekė 1 milijardą?
3. Kokie veiksniai darė įtaką labai sparčiam gyventojų skaičiaus augimui praėjusio amžiaus viduryje?
4. Kokie buvo patys didžiausi žmonijos istorijoje vidutiniai metiniai pasaulio gyventojų skaičiaus prieaugio tempai?
5. Prisiminkite pavardę demografo, kuris prognozavo labai spartų Žemės gyventojų skaičiaus augimą ateinančiais šimtmečiais.
6. Ar visuose žemynuose gyventojų skaičius auga vienodais tempais, kur jie yra didžiausi?
7. Kaip pasikeitė Europos gyventojų dalis tarp pasaulio gyventojų skaičiaus, kokios numatomos tolesnės senojo žemyno demografinės raidos perspektyvos?

VI.

ŠEIMOS DEMOGRAFIJA

Šiame skyriuje, kuris skirtas šeimos demografijai, kalbėsime apie santuokų sudarymą, ištuokas ir šeimos transformaciją, pristatysime antrojo demografinio perėjimo teoriją, kuria remdamiesi šiuolaikiniai demografai aiškina naujausių gyventojų raidos pokyčių (gimstamumo mažėjimo ir depopuliacijos) veiksnius.

XX a. amžiaus antroje pusėje šeimos ir namų ūkio tyrimai tapo viena svarbiausių demografijos sričių. Galima teigti, kad ši sritis yra novatoriška bendrajame demografijos mokslo raidos kontekste – jos objektas yra ne žmonių kaip populiacijos visuma (gyventojai), bet tarpusavyje įvairiausiais (giminystės, bendros gyvenamosios vietos, santuokos ir kt.) ryšiais susijusių asmenų grupės ir demografiniai įvykiai, kurie lieka „už" pagrindinės balansinės lygties – santuokos ir ištuokos. Šeimos ir namų ūkio demografija atkreipia dėmesį, kad gimimai, mirtys, santuokos, ištuokos ir kiti demografiniai įvykiai yra neatsiejami nuo žmonių tarpusavio sąveikos, todėl svarbu atskleisti, kaip kuriasi ir kodėl išyra šeimos, kada vaikai palieka tėvų namus ir pan.

Kitaip tariant, tyrimų objektu tampa ir ryšiai tarp žmonių. Šie ryšiai yra trijų pagrindinių tipų:

- **Giminystės** (*consanguineal*), jo pagrindas – ryšys „vaikai ir tėvai". Jis yra pats svarbiausias, pagrindinis giminystės ryšys. Asmenys, kilę iš to paties protėvio (pirmtako), yra vadinami **kraujo** ar **biologiniais** (genetiniais) giminaičiais (*kins*). Yra tiesioji giminystės linija – tarp protėvio ir palikuonių (proseneliai, seneliai, tėvai, vaikai, vaikaičiai, provaikaičiai ir t. t.) bei šoninė gi-

minystės linija – tarp asmenų, kilusių iš bendro protėvio (broliai ir seserys, pusbroliai ir pusseserės, dėdės arba tetos ir sūnėnai arba dukterėčios ir t. t.). Giminystės ryšiuose svarbus giminystės laipsnis – tai skaičius gimimų, kurie sieja giminaičius, išskyrus bendro protėvio (protėvių) gimimą.

- **Santuokinis** (*conjugal*), arba socialinės giminystės, ryšys, kuriuo susiję asmenys, tarpusavyje sudarę santuoką. Šis ryšys yra specifinė bendros gyvenamosios vietos ryšio forma. Buitinės sąmonės lygmeniu dėl ypatingos santuokai teikiamos reikšmės jis greta giminystės ryšių laikomas pagrindiniu tarpasmeninių ryšių „atramos tašku“. Moderniose visuomenėse tradicinę santuoką vis dažniau keičia kitos socialiai pripažintos partnerystės formos, kurios, kaip aptarsime vėliau, įtvirtintos ir daugelio valstybių įstatymuose.
- Ryšys, kuris grindžiamas bendra gyvenamąja vieta (*co-residence*), neturi visuotinai priimto apibūdinimo (pvz., dažnai vartojama sąvoka „gyvenimas po vienu stogu“).

Šeimos demografija remiasi bendrosios demografijos duomenų šaltiniais: gyventojų surašymais, registrais, gyventojų judėjimo statistika, taip pat įvairių atrankinių tyrimų metu gauta informacija, kuri yra labai svarbi, nes padeda atskleisti tuos šeimos ir namų ūkio pokyčių aspektus, kurie oficialioje statistikoje nėra fiksuojami, pvz., neregistruotų santuokų paplitimą.

Svarbu pažymėti, kad nėra universalių, visuotinai priimtų ir įsitvirtinusių mokslinėje (taip pat ir demografinėje) literatūroje sąvokų, apibūdinančių šeimą ir namų ūkį. Taip yra dėl to, kad tiriant šeimas ir namų ūkius, susiduriama su dvejopo pobūdžio problemomis:

- Tarpasmeninių ryšių identifikavimo kriterijų paieškos problema, pvz., jeigu besimokanti duktė aplanko savo motiną kiekvieną savaitgalį, tačiau kitas penkias savaitės dienas gyvena studentų bendrabutyje, ar jas galima laikyti vieno namų ūkio narėmis?
- Namų ūkių ir / ar šeimų klasifikavimo ir priskyrimo tam tikroms kategorijoms, kurios vartojamos demografinėje statistikoje, problema, pvz., jeigu vieniša motina, auginanti nepilnametę dukrą, pradeda kartu gyventi su draugu, ar jie turėtų būti priskiriami vienos šeimos namų ūkio su vaikais iki 18 metų kategorijai, ar vieno tėvo su vaikais iki 18 metų kategorijai?

6.1. Šeima ir namų ūkis

Šeimos samprata

Šeima yra įvairių mokslo šakų (sociologijos, istorijos, teisės, demografijos ir kt.) tyrimų objektas, todėl mokslinėje literatūroje galima pastebėti daugybę šeimos apibūdinimų, atspindinčių atitinkamas teorines perspektyvas ir požiūrio specifiką.

Pavyzdžiui, sociologai į šeimą žvelgia ir kaip į socialinį institutą, tam tikrą nusistovėjusių normų ir vertybių modelį, siejantį asmenis su kitais socialiniais institutais, ir kaip į socialinę grupę, kurios nariai tarpusavyje susiję vienokios ar kitokios kilmės giminystės ryšiais. Kaip apibrėžiama sociologijos žodyne, „**šeima yra intymi namų grupė, kurią sudaro asmenys, susiję tarpusavyje kraujo, seksualinių santykių ar teisiškai įformintais ryšiais**“[147]. Ryškūs šeimos instituto pokyčiai šiuolaikinėse visuomenėse, t. y. įvairūs šeimos sudėties pokyčiai ir jos vaidmens pasikeitimas visuose visuomenių gyvensenos kontekstuose – socializacijos, ugdymo, sveikatos apsaugos, kartų kaitos ir kt., iškelia sociologų bendrijai naujų klausimų – kas yra šiuolaikinė šeima, kokiais kriterijais remiantis reikėtų ją apibūdinti. Nemažai autorių pabrėžia šeimos funkcijų svarbą, kiti pirmenybę teikia šeimos sudėties ypatumams. Pavyzdžiui, švedų sociologas *Jan Trost*, pažymėdamas, kad iki šiol nėra bendro, visuotinai priimto šeimos apibrėžimo, siūlo ją apibūdinti kaip socialinę grupę, susidedančią mažiausiai iš dviejų asmenų poros, arba **diados** (*dyad*). Pagal dydį ir sudėtį šeimą gali sudaryti įvairios diados:

- tėvas (arba motina) ir vaikas;
- sutuoktinių pora;
- sutuoktinių, motinos ir vaiko, tėvo ir vaiko poros;
- senelių ir tėvų, tėvų ir vaikų, senelių ir anūkų poros.

J. Trost teigia, kad remdamasis šia teorine perspektyva, kiekvienas žmogus gali savaip apibūdinti šeimą[148]. Iš tiesų, kaip rodo sociologų tyrimai, ne tik mokslinėje literatūroje, bet ir buitinėje sąmonėje yra daugy-

[147] A Dictionary of Sociology. Edited by Gordon Marshal. – Oxford, New York: Oxford university press, 1998. P. 222.

[148] Levin I., Trost J. Women and the concept of family // *Family reports* 21, Uppsala Universitet, 1992. P. 10–11.

bė šeimos interpretacijų. Pavyzdžiui, 1989 m. atlikta Švedijos gyventojų apklausa parodė, kad subjektyvus šeimos apibūdinimas yra labai platus, prie jos narių priskiriami asmenys, susiję ne tik giminystės ar santuokiniais, bet ir emociniais ryšiais, todėl šeimos narių skaičius gali būti labai įvairus – nuo vieno iki keturiasdešimties asmenų[149]. Taip yra todėl, kad kasdieniame gyvenime šeimos sąvoka kartais vartojama plačiąja prasme, galvoje turimi visi giminės (gyvi ir mirusieji), o kartais ji labai susiaurinama, apsiribojant tik kartu gyvenančiais šeimos nariais.

Demografai, apibūdindami šeimą, paprastai pabrėžia jos narių tarpusavio ryšių ir santykių, kurie susiję su gyventojų reprodukcija ir kuriuos reguliuoja įstatymai arba papročiai, pobūdį. Galima teigti, kad **šeima** yra bendrija, arba grupė asmenų, kuriuos sieja santuokos, giminystės ir tėvystės / įvaikinimo ryšiai, patvirtinti įstatymų nustatyta arba socialiai pripažinta tvarka. Šeimos esmę išreiškia jos **funkcijos:**

- **psichosocialinė** – šeimą kaip visuomenės mikrobendriją sieja socialiniai ir emociniai ryšiai;
- **ekonominė** – materialinis aprūpinimas, apsitarnavimas ir gamybinė veikla;
- **reprodukcinė** (kartų kaitos) – seksualinis aktyvumas ir kartų pratęsimas;
- **globos ir priežiūros** – šeimoje vyksta pirminė ir natūrali tarpusavio globa bei priežiūra;
- **socializacijos** – šeima suteikia vaikams pirminių žinių ir įgūdžų, ugdo juos, formuoja jų savimonę;
- **kultūrinė** – šeima kaip pirminė sociokultūrinių, etnokultūrinių vertybių ir tradicijų perteikėja.

Tradicine (siaurąja) prasme apie šeimą galime kalbėti tik kai yra trejopo pobūdžio (santuokos / partnerystės, kraujo / giminystės ir tėvystės / įvaikinimo) ryšiai tarp asmenų. Toks pagrindinis šeimos tipas skirstomas į nuklearines (arba branduolines) ir jungtines šeimas.

Nuklearinę šeimą *(family nucleus*) sudaro sutuoktinių pora ir jų nesusituokę vaikai*,* gyvenantys atskirai nuo kitų giminaičių. **Jungtinėje**, arba **išplėstinėje**, **šeimoje,** sudarytoje iš trijų keturių kartų, drauge su

[149] Ibid. P. 17.

branduoline šeima yra asmenys, kilę iš to paties protėvio ir susiję giminystės ryšiais kylančia linija (seneliai, proseneliai), ir / arba abiejų ar vieno iš sutuoktinių giminaičiai (nesusituokę broliai, seserys ir kt.). Kai nėra vienos ar dviejų grandžių šioje tradicinės šeimos ryšių grandinėje, turime kitus šeimos tipus:

- Šeimas, kurios praeityje galėjo būti priskiriamos prie nuklearinės ar jungtinės šeimos, tačiau dėl įvairių priežasčių (suaugusiems vaikams palikus tėvų namus, sutuoktiniams išsituokus arba mirus vienam iš jų ir pan.) jų sudėtis pasikeitė arba jos iširo. Motinos / tėvo ir nepilnamečio vaiko / vaikų šeimos dar yra vadinamos nepilnomis, arba vienišų tėvų (*one parent* / *lone parent*), šeimomis.
- Šeimas, kurios nuklearinėmis ar jungtinėmis gali tapti ateityje (pvz., jaunų sutuoktinių, šeimos). Neturinčių vaikų dviejų sutuoktinių šeimos dar vadinamos socialinėmis šeimomis.

Šeimos, kurias sudaro sutuoktiniai (su vaikais ar be jų), ir šeimos, kurias sudaro vienas iš tėvų su vaikais, vadinamos **biologinėmis** šeimomis.

Namų ūkio sąvoka ir tipologija

Demografiniuose tyrimuose ir renkant statistinius duomenis apie šeimą, pvz., per gyventojų surašymus, būtina vadovautis bendrais jos apibūdinimo kriterijais. Tačiau šeimos sąvoka yra abstrakti – šeiminiai saitai gali jungti kartu ir atskirai gyvenančius asmenis, šie saitai nusitęsia per keletą kartų, be to, žmonės, sukuriantys savo šeimą, yra dviejų šeimų jungiantys elementai: priklauso ir šeimai, kurioje gimė (t. y. savo tėvų šeimai, kuri dar vadinama **orientacine**), ir šeimai, kurią patys sukūrė tuokdamiesi (ji gali būti apibūdinama kaip **prokreacinė šeima**).

Todėl tiek mokslininkai, tiek ir statistikai vartoja **namų ūkio** (*household*) sąvoką, tyrimo objektu pasirinkdami asmenis, kuriuos sieja bendras gyvenimas namų ūkyje. Bendriausia prasme **namų ūkis yra socialinis-ūkinis vienetas, kurį sudaro žmonės, gyvenantys drauge** (po vienu stogu). Mokslinėje literatūroje ir praktikoje namų ūkio sąvokos turinio apibrėžimas dar nėra nusistovėjęs.

JTO demografai Gyventojų surašymų rekomendacijose, apibūdindami namų ūkį, pirmiausia skiria vieno asmens ir kelių asmenų namų ūkius. „Vieno asmens namų ūkyje vienas žmogus savarankiškai gamina maistą ir patenkina kitus materialinius poreikius. Kelių asmenų namų ūkį sudaro grupė kartu gyvenančių žmonių, kurie bendrai gamina maistą ir patenkina kitus materialinius pragyvenimo poreikius. Šis apibūdinimas remiasi bendros namų ruošos koncepcija.“ Tačiau nurodoma, jog „priimtinas ir daugelyje šalių taikomas alternatyvus namų ūkio apibrėžimas, grindžiamas bendro būsto koncepcija – namų ūkį sudaro visi asmenys, gyvenantys viename būste“[150].

Lietuvos statistikos departamentas pateikia tokį namų ūkio apibrėžimą: „namų ūkis – grupė asmenų, kurie gyvena viename būste, turi bendrą biudžetą ir kartu maitinasi, arba atskirai gyvenantis vienas asmuo. Giminystės ar vedybiniai ryšiai tarp namų ūkio narių nebūtini“[151]. Šiuo apibrėžimu buvo vadovautasi, atliekant 2001 m. Lietuvos gyventojų surašymą, o ankstesnių sąjunginių (tuo pačiu ir Lietuvos) gyventojų surašymų metodiniuose nurodymuose „namų ūkio“ sąvoka nebuvo apibrėžta – buvo remiamasi šeimos apibrėžimu ir dviem požymiais (bendra pastogė ir bendras biudžetas), leidusiais nustatyti jos ribas.

Namų ūkių apibūdinimo kriterijai įvairių šalių statistikoje yra skirtingi: vienur gyventojų surašymuose remiamasi tik *gyvenimo viename būste* faktu, kitur atsižvelgiama ir į *bendrą ūkininkavimą*, *bendro biudžeto ir bendro jo naudojimo* faktą, *bendro maisto ruošimo* faktą. Namų ūkio sąvokos interpretacijų įvairovė susijusi su skirtingu įvairių šalių ekonominio išsivystymo lygiu, kultūriniu kontekstu ir tradicijomis.

Taigi ši sąvoka gali būti vartojama plačiąja prasme, pabrėžiant tik vieną – bendro gyvenimo tame pačiame būste, požymį, ji gali būti ir konkretesnė, fiksuojanti įvairius namų ūkio narių tarpusavio kooperacijos ypatumus, susijusius su kasdienių materialinių poreikių tenkinimu (bendro biudžeto naudojimą, maisto gaminimą ir pan.).

---

[150] United Nations. *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses*, Revision 1. Series M, No. 67, Rev. 1 (United Nations publication, Sales No. E.98. XVII.1) (para. 2.61)

[151] Surašymo darbuotojo vadovėlis. – Statistikos departamentas: Vilnius, 2001. P. 51.

Nors namų ūkio sampratoje nėra atsižvelgiama į kitus, išskyrus ekonominius, jo narių tarpusavio santykių aspektus, ja plačiai remiamasi šiuolaikiniuose demografiniuose šeimos tyrimuose ir renkant statistinius duomenis apie gyventojus (gyventojų surašymuose). Kodėl? Norėdami atsakyti į šį klausimą, turime aptarti *namų ūkio* ir *šeimos* sąvokų panašumus ir skirtumus:

- *Namų ūkio* sąvoka yra konkreti vietos ir laiko atžvilgiu, tuo tarpu *šeimos* sampratos turinys peržengia erdvės ir laiko ribas.
- *Namų ūkio* sąvoka apima visus asmenis – tiek gyvenančius šeimoje, tiek ir vienišus.

Daugelio mokslininkų nuomone, tiriant įvairius socialinius demografinius procesus, kurie vyksta šiuolaikinėse visuomenėse, negalima remtis tik tradicine šeimos samprata, nes didėja vienišų asmenų skaičius, auga nepilnų (vieno tėvo) šeimų skaičius, daugėja asmenų, kurie gyvena neregistruotoje santuokoje. Taigi namų ūkio sąvoka laikoma universalesne, ja buvo remiamasi ir atliekant svarbiausius pastarojo laikotarpio šeimos tyrimus, tarp jų ir tarptautinį tyrimą „Gimstamumo ir šeimos tyrimai Europos šalyse“, kurio sudėtinė dalis buvo tyrimas „Šeima ir gimstamumas Lietuvoje“ (žr. 1.3. skyrių).

Kita vertus, kaip teigia demografai, „vis dėlto tai nereiškia, kad „namų ūkio“ sąvoka yra absoliučiai pranašesnė už „šeimos“ sąvoką. Priklausomai nuo keliamų tyrimo užduočių gali būti pasirinktas vienas ar kitas šių terminų.“[152]

Kaip buvo pažymėta, namų ūkį gali sudaryti ir vienas atskirai gyvenantis asmuo, ir jų grupė. Yra skiriami privatūs namų ūkiai ir instituciniai namų ūkiai, kuriuos sudaro asmenys, gyvenantys tam tikrose institucijose. Dydis, arba narių skaičius, yra vienas iš svarbiausių namų ūkių klasifikacijos kriterijų. Kitas, ne mažiau svarbus kriterijus yra giminystės ryšių buvimas arba nebuvimas. Atsižvelgiant į šiuos kriterijus, namų ūkiai gali būti skirstomi į tokius (6.1 pav.):

---

[152] Mikulionienė S. Namų ūkiai ir šeimos Lietuvoje: sociodemografinis požiūris / *Stankūnienė V.* (ats. red.) *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997. P. 43–44.

Vieno asmens namų ūkis →	Vienas atskirai gyvenantis asmuo	Nešeiminis namų ūkis
Nuklearinės (branduolinės) šeimos namų ūkis → (*nuclear household)*	Nariai susiję (santuokos / kraujo ir tėvystės / įvaikinimo) ryšiais ir sudaro nuklearinę šeimą	
Jungtinės (išplėstinės) šeimos namų ūkis → (*extended household*)	Viename ūkyje gyvena kelių kartų šeimos, arba kelios branduolinės šeimos	Šeiminis namų ūkis
Sudėtinis namų ūkis → (*composite household*)	Dalis narių susiję giminystės ryšiais, tačiau bent vienas namų ūkio narys nėra susijęs giminystės ryšiais su pagrindine šeima	Nešeiminis namų ūkis
	Nariai nėra tarpusavyje susiję giminystės ryšiais: – Asmeniniai / privatūs namų ūkiai, pvz., jaunimo komuna. – Instituciniai namų ūkiai, pvz., globos namai, vienuolynai, seminarijos, pataisos darbų įstaigos ir pan.	

6.1. pav. Namų ūkių tipai[153]

Gyventojų šeiminė sudėtis

Šeimų susidarymo ir raidos, t. y. perėjimo iš vienos ciklo fazės į kitą, procesai vyksta nepertraukiamai, todėl visuomenėje kiekvienu konkrečiu laiko momentu yra daugybė šeimų, esančių įvairiose savo gyvenimo ciklo fazėse. Deja, statistinės-demografinės informacijos nepakanka tam, kad susidarytume išsamų vaizdą apie šeimų būklę. Remiantis gyventojų surašymo duomenimis, jas galima skirstyti tik pagal keletą matų:

- dydį (šeimos narių skaičių);
- tipą (pilna ar nepilna šeima);
- vaikų skaičių šeimoje.

[153] Ibid. P. 44–45.

Nagrinėdami duomenis apie šeimų pasiskirstymą pagal aukščiau išvardytus požymius, galime daryti išvadas apie šalies gyventojų šeiminę sudėtį.

Kaip jau buvo pažymėta, tarybinio laikotarpio gyventojų surašymų metu buvo renkami duomenys apie šeimas, o 2001 m. Lietuvos gyventojų surašymo metu buvo surašomi šeiminiai ir nešeiminiai namų ūkiai. Prie šeiminių namų ūkių buvo priskirti du arba daugiau asmenų, susijusių santuokiniais ar giminystės ryšiais – sutuoktinių ar sugyventinių poros be ar su vaiku (-ais), vienas iš tėvų su vaiku (-ais) su arba be kitų asmenų. Statistikų nuomone, tokių šeiminių namų ūkių apibūdinimus galima lyginti su sąjunginių surašymų duomenimis apie šeimą.

Lietuvos gyventojų surašymai pateikia šią informaciją apie šeimas: bendrą šeimų skaičių, jų pasiskirstymą pagal dydį, t. y. narių skaičių (kiek šalyje yra šeimų, sudarytų iš dviejų, trijų, keturių, penkių ir daugiau asmenų), vidutinį šeimos dydį, šeimų pasiskirstymą pagal vaikų skaičių. Tarybinio laikotarpio surašymų metu buvo renkama informacija apie vienišus asmenis ir šeimos narius, pastarieji buvo suskirstyti į gyvenančius kartu su šeima ir gyvenančius atskirai, bet susijusius su šeima bendru biudžetu.

Palyginus gyventojų surašymų duomenis, matyti, kad tarybiniu laikotarpiu, didėjant bendram šeimų skaičiui, jų vidutinis dydis nuolat mažėjo (6.1 lentelė.). 1989 m. Lietuvoje buvo 1 mln. šeimų, atskirai nuo šeimos gyveno maždaug kas dvidešimtas šeimos narys. Vieniši asmenys tuo metu sudarė daugiau kaip 7 proc. visų gyventojų, jų skaičius, palyginti su 1959 m., išaugo 1,7 karto. Šalyje nuolat mažėjo jungtinių, arba išplėstinių, šeimų (jos sudarė apie 14,3 proc. visų šeimų 1970 m., o 1989 m. – 11,6 proc.), tačiau augo nepilnų šeimų dalis (nuo 10,7 proc. 1970 m. iki 12,7 proc. 1989 m.).

6.1. lentelė. Šeimų skaičiaus ir dydžio pokyčiai Lietuvoje 1959–2001 m.*

	1959	**1970**	**1979**	**1989**	**2001**
Iš viso šeimų, tūkst.	670,9	801,6	901,0	1000,0	962,6
Iš viso šeimose asmenų, tūkst.	2393,0	2762,0	2954,0	3220,4	3059,0
Vidutinis šeimos dydis	3,57	3,44	3,28	3,22	3,18
Iš 1000-io šeimų					
Dviejų asmenų šeimos	278	289	318	338	357
Trijų asmenų šeimos	280	279	292	287	282
Keturių asmenų šeimos	218	245	254	255	245
Penkių ir daugiau asmenų šeimos	224	187	136	120	116
Iš viso šeimų, tūkst.					
Su 1 vaiku iki 18 metų	–	–	501	504	528
Su 2 vaikais iki 18 metų	–	–	374	397	375
Su 3 vaikais iki 18 metų	–	–	125	99	97

* Vidutinė šeima Lietuvoje – trys asmenys. Lietuvos statistikos departamentas. 2003-04-25 internetinė prieiga: http://www.std.lt/web/main.php?parent=179&module=6167id=496 *(prisijungta 2003-04-26).*

2001 m. gyventojų surašymas pateikė informaciją apie naują šeimų tipą – nesantuokines šeimas, jų surašyta daugiau nei 55 tūkst., iš jų daugiau nei trečdalis buvo šeimos su vaikais iki 18 metų. Šis surašymas parodė, kad ankstesnių metų šeimos pokyčių tendencijos tebesitęsia: Lietuvos šeimos turi vis mažiau narių, vidutinis šeimų dydis mažėja, auga nepilnų šeimų dalis (vieno tėvo su vaikais namų ūkiai 2001 m. sudarė daugiau kaip 18 proc. vienos šeimos namų ūkių) ir mažėja šeimų su dviem ir daugiau vaikų.

Šeimos kūrimas: santuokos ir ištuokos

Kaip jau buvo pažymėta, pagrindinė šeimos kūrimo prielaida yra santuokos sudarymas.

Santuoka – tai istoriškai nulemta, visuomenės patvirtinta ir jos reguliuojama santykių tarp vyro ir moters forma, numatant jų teises ir pareigas

vienas kito, taip pat ir vaikų atžvilgiu. Kitaip tariant, tai yra legali skirtingų lyčių asmenų sąjunga. Legalumas gali būti įtvirtintas civilinėmis, religinėmis ar kitomis priemonėmis, kaip tai numato įvairių šalių įstatymai.

Šios sąvokos turinį apibūdina įvairios dimensijos:

- Santuoka yra juridinė sutartis, ją sudarydami asmenys tuo pačiu įgyja tam tikras teises ir prisiima tam tikrus įsipareigojimus vienas kito atžvilgiu, kaip tai numatyta įstatymuose.
- Santuoka yra finansinė partnerystė – įprasta, kad sudarius santuoką, *mano pinigai* tampa *mūsų pinigais*, šis dalijimasis pinigais ir kitu turtu suteikia tam tikrus bendrumo, intymumo bruožus.
- Santuoka yra pasižadėjimas ir ateities įsipareigojimas sutuoktiniui, ji sudaroma laikantis tam tikrų ritualų, kurie dažnai susiję su religinėmis tradicijomis ir turi dvasingumo, šventumo požymių.
- Santuoka yra stiprus dvasinis tarpusavio ryšys, ji įkūnija pastovios, ilgai trunkančios meilės siekį.
- Santuoka yra seksualinė partnerystė.
- Santuoka yra prokreacinė grandis, jungianti du asmenis, kurie anksčiau buvo visiškai svetimi ir kurie, sulaukę vaikų, pratęs abiejų giminės liniją.

Šios dimensijos yra skirtingų mokslo šakų (sociologijos, psichologijos, teisės ir kt.) tyrimų objektas, demografams yra svarbus paskutinis santuokos aspektas.

Pateiktas santuokos apibūdinimas atspindi tradicinę jos kaip sąjungos tarp moters ir vyro sampratą. Tačiau pastaraisiais dešimtmečiais ji keičiasi: stiprėjant seksualinių mažumų judėjimams ir gausėjant partnerystėje gyvenančių tos pačios lyties asmenų skaičiui, kai kurios pasaulio šalys buvo priverstos pripažinti ir savo įstatymuose įtvirtinti tos pačios lyties asmenų santuokos legalumą.

Pirmoji tokia valstybė buvo Nyderlandai (2001 m. balandžio mėn.), kiek vėliau (2003 m. sausio mėn.) tai padarė Belgija (šioje šalyje praėjus vieneriems metams po įstatymo priėmimo tokių sutuoktinių porų jau buvo 1,2 proc.), Kanada ir Ispanija (2005 m. birželio mėn.) ir Pietų Afrikos Respublika (2005 m. lapkričio mėn.). Tokias santuokas leidžia ir kai kurių JAV įstatymai. Keturiolika Europos šalių (taip

pat Naujoji Zelandija, Urugvajus) įstatymuose įtvirtino vienos lyties asmenų registruotos partnerystės statusą, nesuteikiantį įvaikinimo ir kai kurių kitų teisių, kurios garantuojamos sutuoktiniams[154].

Lietuvoje laikomasi tradicinės santuokos sampratos, mūsų šalies įstatymuose santuoka apibrėžta kaip „įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius“[155].

Istoriškai santuokos institutas nuėjo ilgą ir gan sudėtingą savo raidos kelią, jos sudarymo tvarka ir formos keitėsi, kintant visuomenės gyvenimo sąlygoms. Santuokos ir šeimos retrospektyviniais raidos tyrinėjimais užsiima istorinės demografijos, taip pat ir kitų mokslo šakų atstovai – istorikai, antropologai, sociologai. Santuoka ir šiuo metu įvairiuose pasaulio regionuose ir šalyse pasižymi tam tikrais ypatumais, kurie priklauso nuo socialinės-ekonominės padėties, kultūrinių tradicijų, religijos vaidmens ir kt.

Pirmoji lytinių santykių socialinio reguliavimo forma ankstyvoje giminės santvarkos stadijoje buvo grupinės santuokos, jos buvo greičiau ryšiai tarp giminių nei asmenų. Ilgainiui grupinė santuoka virto porine: paprastai žmona ateidavo gyventi į vyro šeimą, tokia santuoka vadinama **patrilokaline** (*patrilocal marriage*), arba, priešingai, jeigu moters šeimoje nebūdavo vyriškos lyties palikuonių, vyrai ateidavo gyventi į savo žmonos šeimą, tokia santuoka vadinama **matrilokalinė** *(matrilocal marriage*). Plėtojantis žemdirbystei ir gyvulininkystei bei irstant gimininei santvarkai, santuokos tapo **monolokalinėmis** (*monolocal marriage*) – sutuoktiniai vieni tapo ūkio šeimininkais, o šeima – svarbiausia ekonomine visuomenės ląstele.

Pagrindinė santuokos forma šiuolaikinėse visuomenėse yra **monogaminė** (*monogamy*) santuoka (ją sudaro vienas vyras ir viena žmona). Apie **poligaminę** santuoką (*polygamy*) kalbama tuomet, kai asmuo turi kelis priešingos lyties sutuoktinius. Santuoka, kurioje viena moteris gali

[154] Same-Sex Marriage: A Selective Bibliography of the Legal Literature. compiled by Paul Alex- Lute. Originally published September 2002, last updated December 12, 2007 http://law-library.rutgers.edu/SSM.html

[155] Civilinis kodeksas. Trečioji knyga, 3.7 straipsnis. – Civilinio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. Nr. VIII-1864, 2000-07-18. – Valstybės žinios. 2000-09-06. Nr. 74-2262.

turėti kelis vyrus, dar gali būti vadinama **poliandrine** (*polyandrous*) [polyandry, iš *graik*.: *poly* –- daug, *andros* – vyrai], ir kurioje vienas vyras gali turėti kelias žmonas – **poliginin**ė (*polygynous*) [polygyny, iš *graik.*: *poly* – daug, *gyne* – žmonos].

Santuokai sudaryti yra būtinos tam tikros sąlygos, t. y. reguliuojamas įstatymais tam tikras minimalus santuokinis amžius, jos sudarymo tvarka (pvz., bažnytinė arba civilinė) ir kt.

1965 m. JTO Generalinė asamblėja rekomendavo šalims narėms priimti įstatymus ar įgyvendinti kitas priemones, kurios užtikrintų, kad sudarant santuokas būtų laikomasi šių pagrindinių sąlygų ir principų: abiejų sutuoktinių savanoriško apsisprendimo sudaryti santuoką, minimalaus jų amžiaus cenzo (kad jis būtų ne žemesnis kaip 15 metų, išskyrus tam tikrus specifinius atvejus), taip pat visų santuokų registravimo civilinės būklės aktuose bei oficialiose institucijose[156]. 1979 m. priimta JTO konvencija „Dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims“ (Lietuvoje įsigaliojo nuo 1994 m.) dar sykį įpareigojo siekti, kad būtų uždraustos sužadėtuvės ir santuokos vaikystėje, „kad būtų imamasi visų reikiamų priemonių, įskaitant teisines, siekiant nustatyti minimalų santuokinį amžių ir padaryti privalomą santuokų registravimą civilinės būklės aktuose“ (16 straipsnis) [157].

Lietuvos įstatymai leidžia tuoktis asmenims, kurie santuokos sudarymo dieną jau yra sukakę aštuoniolika metų, jaunesniems asmenims sudaryti santuoką leidžiama tik išimtiniais atvejais (pvz., nėštumo atveju)[158]. Santuoką sudaryti draudžiama asmenims, kurie teismo sprendimu pripažinti neveiksniais[159], kurie įstatymų nustatyta tvarka nėra nutraukę ankstesnės santuokos[160], taip pat tiems, kurie susiję artimos giminystės ryšiais, t. y. tėvams su vaikais, įtėviams su įvaikiais, seneliams su vaikaičiais, tikriems ir netikriems broliams su seserimis, pusbroliams su pusseserėmis, dėdėms su dukterėčiomis, tetoms su sūnėnais[161].

---

156 Recommendation on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages. General Assembly resolution 2018 (XX) of 1 November 1965.

157 JTO konvencija „Dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims*“.* Valstybės žinios, 1996. Nr. 21–549.

158 Civilinis kodeksas. Trečioji knyga, 3.7 straipsnis. – Civilinio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. Nr. VIII-1864, 2000-07-18 // Valstybės žinios. 2000-09-06. Nr. 74–2262 , str. 3.14.

159 Ibid., str. 3.15.

160 Ibid., str. 3.16.

161 Ibid., str. 3.17.

Mūsų šalyje santuoka gali būti registruojama civilinės metrikacijos įstaigoje ir / arba sudaroma bažnyčioje pagal atitinkamos religijos vidaus (kanonų) teisės nustatytą procedūrą. Bažnytinė santuoka turi būti įtraukta į apskaitą civilinės metrikacijos įstaigoje, kitaip ji nėra laikoma galiojančia[162].

Nors pasaulio šalys – JTO narės – yra įsipareigojusios laikytis pagrindinių santuokos sudarymo principų, išdėstytų aukščiau minėtuose tarptautiniuose dokumentuose, tose valstybėse, kuriose didžiulę įtaką turi religija ir per šimtmečius susiklostę papročiai, santuoką sudaro ir labai jauno amžiaus asmenys.

Daugelyje pasaulio regionų paplitęs mergaičių ištekinimas paauglystėje, antai Pietų Azijoje beveik pusė (48 proc.), Afrikoje – 42 proc., Lotynų Amerikoje – 29 proc. merginų išteka jaunesnės nei 18 metų[163]. Kai kuriose valstybėse šis skaičius yra dar didesnis, pvz., Nigeryje jis siekia 76 proc., Kongo Demokratinėje Respublikoje – 74 proc., Afganistane – 54 proc., Indijoje – 50 proc.[164]. Tyrimai rodo, kad kai kur mergaitės yra sutuokiamos dar vaikystėje, pvz., šiaurės Nigerijos provincijose vidutinis moterų santuokos amžius yra tik 11 metų, o kai kuriose Indijos valstijose viena iš devynių dešimties mergaičių išteka būdamos 10–14 metų[165].

Minimalus santuokinis amžius tam tikra prasme nulemia padėtį **vedybinėje rinkoje**. Šis terminas vartojamas demografinėje literatūroje siekiant įvertinti įvairių santuokinio amžiaus moterų ir vyrų grupių santykį, kitaip tariant, nustatant potencialių vedybinių partnerių skaičių ir jų sudėtį. Nepalanki padėtis vedybinėje rinkoje yra tuomet, kai atsiranda lyčių neproporcingumas, pvz., dėl karo ar emigracijos. Antai XX a. septintame ir aštuntame dešimtmetyje normalios pusiausvyros buvusios Tarybų Sąjungos respublikų vedybinėje rinkoje sutrikimus lėmė Antrojo pasaulinio karo padariniai. Šis neproporcingumas gali susidaryti įvairiuose regio-

[162] Ibid., str. 3. 24.

[163] UNICEF. *Early Marriage*: A Harmful Traditional Practice. New York: United Nations, 2005.

[164] UNAIDS, UNICEF and WHO. *Young people and HIV/AIDS: Opportunity in Crisis,* 2002.

[165] *Early marriage*. Americans for UNFPA. Internetinė prieiga: http://www.americansforunfpa.org/NetCommunity/Page.aspx?&pid=245&srcid=248

nuose, miestuose ar kaimo vietovėse, jeigu ten susidaro vienpusė ekonomikos struktūra, sparčiau plėtojant tradicines „moteriškas“ (pvz., tekstilė) ar, priešingai, „vyriškas“ (pvz., kalnakasyba) ūkio šakas.

Vedybų rinka yra labai plati sąvoka, o sąvoka **vedybų ratas** yra tikslesnė, ji nusako galimų tam tikram asmeniui vedybinių partnerių visumą. Šį ratą greta tam tikrų formalių veiksnių (įstatymais nustatytų santuokos sudarymo sąlygų) apibrėžia ir kultūriniai veiksniai, tradicijos, nusakančios asmenų, užimančių tam tikrą socialinę padėtį visuomenėje, potencialių sutuoktinių charakteristikas. Į vedybų ratą nepatenka jau susituokę asmenys, taip pat ir tie asmenys, kuriems tuoktis draudžia įstatymai (pripažinti neveiksniais, artimi giminaičiai) arba religiniai papročiai (asmenys, išpažįstantys skirtingas religijas). Socialinėje literatūroje, kalbant apie vedybų ratą, vartojamos tokios sąvokos:

Endogamija (*endogamy*) – santuokų toje pačioje socialiniame sluoksnyje (stratoje) praktika. Iš tiesų daugelis žmonių yra linkę susituokti su asmenimis, priklausančiais tai pačiai socialinei grupei. Tačiau kai kuriose visuomenėse / bendrijose santuokos endogamija yra neatsiejama kultūros (moralinių vertybių, papročių ir tikėjimo) dalis. Endogamija skirstoma į šiuos tipus: geografinę, kai santuoka sudaroma tik tarp tam tikros teritorijos (kaimo, gyvenvietės) gyventojų; linijinę, kai santuoką sudaro tos pačios giminystės linijos atstovai, pvz., dviejų brolių vaikai; kastų, kai santuoka sudaroma tik tarp asmenų, priklausančių tai pačiai kastai, ir klasinę, kai tarpusavyje tuokiasi asmenys, priklausantys tai pačiai socialinei klasei.

Egzogamija (*exogamy*) – paprotys sudaryti santuoką su asmenimis, kurie nepriklauso tai pačiai konkrečiai grupei (nuklearinei šeimai, kraujo giminėms, klanui ar kitai specifinei grupei). Ji paprastai yra siejama su kraujomaišos (incesto) tabu, arba draudimu tarpusavyje tuoktis / turėti seksualinius santykius nuklearinės šeimos nariams. Vakarų visuomenėse asmenys prie egzogaminių grupių priskiriami pagal kraujo giminystės kriterijus.

Homogamija (*homogamy*) – santuoka tarp individų, kurie socialine-kultūrine prasme yra artimi vienas kitam. Ji gali būti grindžiama įvairiais – socialinio-ekonominio statuso, klasės, etniškumo ar religijos kriterijais.

Heterogamija *(heterogamy)* – santuoka tarp individų, kurie socialiai ar kultūriškai skiriasi, pvz., etninė heterogamija nusako, kad sutuoktiniai priklauso skirtingoms etninėms grupėms, amžiaus heterogamija – skirtingo amžiaus grupėms ir pan.

Santuoka kaip tyrimų objektas demografijoje svarbi ne tik kaip šeimos sukūrimo veiksnys, bet ir kaip veiksnys, darantys įtaką gimstamumo (taip pat ir mirtingumo, žr. 3.2. skyrių) procesams.

Santuoka baigiasi, kai vienas sutuoktinis miršta arba kai sutuoktiniai išsituokia, nutraukdami santuoką įstatymuose numatyta tvarka.

Lietuvos įstatymuose yra nurodyta, kad santuoka gali būti nutraukta bendru sutuoktinių sutikimu, kai yra šios sąlygos: nuo santuokos sudarymo praėję daugiau nei vieneri metai, abu sutuoktiniai yra visiškai veiksnūs ir yra sudarę sutartį dėl santuokos nutraukimo padarinių (turto padalijimo, vaikų išlaikymo ir pan.). Tam tikromis aplinkybėmis (kai sutuoktiniai gyvena skyrium (separacija) daugiau nei vienerius metus, vienas iš jų pripažintas teismo sprendimu neveiksniu / nežinia kur esančiu ir kt.) santuokai nutraukti pakanka ir vieno iš sutuoktinių prašymo[166]. Santuoka nutraukiama teismo sprendimu, tačiau įstatymas įpareigoja šią instituciją imtis priemonių išsaugoti santuoką, t. y. vieno sutuoktinio prašymu arba savo iniciatyva teismas gali nustatyti ne ilgesnį kaip šešių mėnesių terminą sutuoktiniams susitaikyti ir sustabdo santuokos nutraukimo bylą. Mūsų šalies įstatymai numato ir sutuoktinių gyvenimo skyriumi (separacijos) galimybę, kuri jiems suteikiama teismo sprendimu.

Ištuokos yra labai sudėtingas ir toli gražu nepakankamai ištirtas socialinis-demografinis reiškinys. Jų intensyvumas yra skirtingas įvairiose šalyse, ir tai priklauso visų pirma nuo tų šalių įstatymų (kai kurių šalių įstatymai ištuokas draudžia, pvz., Maltos, arba draudė visai neseniai, pvz., Italijos ar Ispanijos). Ištuokų rodikliai taip pat priklauso nuo daugelio kitų socialinių-ekonominių ir kultūrinių veiksnių, šiuo atžvilgiu ypač svarbus vaidmuo tenka religijai. Šiuos veiksnius tiria šeimos sociologai, psichologai ir kitų mokslų atstovai.

Demografijos objektas – santuokų nutraukimas kaip masinis reiškinys, vykstantis, pvz., tarp šalies gyventojų ar įvairiose kartose. Ištuokos demografams yra svarbios kaip gyventojų šeiminės struktūros formavi-

[166] Civilinis kodeksas. Trečioji knyga, 3.5 straipsnis. – Civilinio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. Nr. VIII-1864, 2000-07-18 // Valstybės žinios. 2000-09-06. Nr. 74-2262.

mosi veiksnys (pvz., jų skaičius parodo asmenų, kurie gali sudaryti pakartotines santuokas, kiekį) ir kaip veiksnys, darantis įtaką kitiems demografiniams procesams (pvz., gimstamumui ir mirtingumui).

Kadangi įvairiose šalyse ištuokų liberalizavimo procesai vyko nevienodai, skiriasi ir ištuokų įstatymai, todėl tarptautiniu mastu ištuokų rodiklius ir jų raidą gana dažnai būna sunku palyginti. Nepaisant to, pastebėti tam tikri ištuokų dėsningumai, būdingi daugeliui šalių: ištuokų intensyvumas yra didesnis miestuose, jos dažnesnės heterogeninėse ir bevaikėse santuokose, o retesnės šeimose, turinčiose daugiau vaikų. Ištuokų intensyvumas priklauso nuo santuokos trukmės: dažniausiai jos įvyksta per pirmus penkerius dešimt santuokos metų.

2004 m. duomenimis, vidutinė santuokos trukmė ištuokos metu Europos šalyse buvo kiek ilgesnė nei 12 metų, įvairiose ES valstybėse narėse šis rodiklis svyravo nuo 10,5 metų (Latvijoje) iki 13,4 metų (Slovėnijoje). Lietuvoje šis rodiklis buvo 11,6 metų[167].

Demografai renka ir nagrinėja informaciją ne tik apie juridines santuokas (jas jau aptarėme šiame skyriuje), bet ir apie vadinamąsias „faktines“ santuokas, kai partneriai gyvena kartu oficialiai nesusituokę. Jos apibūdinamos įvairiomis sąvokomis: užsienio literatūroje labiausiai paplitęs **kohabitacijos** (*cohabitation*) terminas, taip pat vartojamos **konsensualinės sąjungos** (*consensual union*), **laisvos sąjungos** (*free union*) sąvokos. Lietuvos mokslininkai remiasi sąvoka **neregistruota santuoka**, o mūsų šalies statistikai vartoja **sugyventinių** terminą.

Neregistruota santuoka (kohabitacija), skirtingai nei juridinė santuoka, nėra susijusi su parnerių tarpusavio įsipareigojimais, kurie įtvirtinami įstatymais numatyta tvarka, jai taip pat nėra būtinas socialinis pripažinimas. Sugyventinių porų bendro gyvenimo pradžia nėra susijusi su kokiomis nors religinėmis apeigomis ar juridinių formalumų įtvirtinimu, jie kur kas rečiau nei sutuoktiniai naudojasi bendru biudžetu ar kartu praleidžia laisvalaikį, dažnai sugyventiniai netgi nėra vienas kitam vieninteliai sek-

[167] Population statistics. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 126.

sualiniai partneriai, planuojantys bendrą ateitį, norintys drauge susilaukti ir auginti vaikus[168].

Lietuvos Respublikos įstatymuose iki šiol aptarti tik sugyventinių turtiniai santykiai, kuriuos numato Civilinio kodekso Trečiosios knygos XV skyriaus normos[169]. Civiliniame kodekse[170] yra nurodyta, kad šios normos įsigalioja nuo įstatymo, nustatančio partnerystės įregistravimo tvarką, įsigaliojimo momento. Tačiau iki šiol toks įstatymas nėra priimtas.

Aptariant asmenų būklę santuokos instituto atžvilgiu, kalbama apie jų šeiminį arba santuokinį statusą (*marital or civil status*), mūsų šalyje yra įprasta sakyti **šeiminė padėtis**. Neatsižvelgiant į santuokos formų įvairovę, pagal santuokinį statusą visi asmenys apibūdinami kaip **nesantys** ir **esantys** santuokoje. Nesantys santuokoje gali būti skirstomi į **niekada negyvenusius santuokoje** (viengungiai, nevedę arba netekėjusios), **išsituokusius** ir **našlius**. Kai kuriose šalyse išsituokusieji dar yra skirstomi pagal tai, ar ištuoka buvo teisiškai įforminta, išskiriant **išsituokusius** (*divorced*) ir **gyvenančius skyrium** (*separated persons).* Kaip jau buvo pažymėta, gyvenančių skyrium (separacijoje) kategorija yra aptarta ir Lietuvos įstatymuose, tačiau statistinė informacija apie juos nėra renkama. Susituokusius asmenis kai kurių šalių, tarp jų ir mūsų šalies, statistikai dar skirsto į esančius teisinėje santuokoje ir sugyventinius.

Informaciją apie gyventojų pasiskirstymą pagal santuokinį statusą / šeiminę padėtį pateikia gyventojų surašymai.

Lietuvoje 2001 m. gyventojų surašymo metu pirmą kartą buvo renkami duomenys ne tik apie nebuvusius santuokoje, vedusius / ištekėjusias, išsituokusius ir našlius, bet ir apie sugyventinius / sugyventinių poras.

---

168 Handbook of Population. Edited by Poston Dudley L., Michael Micklin. – New York, Boston Dordrech, London, Moscow: Kluwer Academic Plenum Publishers, 2005. P. 91.

169 Civilinis kodeksas. Trečioji knyga, 3.7 straipsnis. – Civilinio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. Nr. VIII-1864, 2000-07-18. Valstybės žinios. 2000-09-06. Nr. 74-2262.

170 Ibid. 28 straipsnis. Civilinio kodekso trečiosios knygos XV skyriaus normų įsigaliojimas.

6.2. lentelė. Lietuvos gyventojų (15 metų ir vyresnių) sudėtis pagal šeiminę padėtį (tūkstančiui gyventojų)*

	Iš viso	Vyrai	Moterys
Niekada nebuvo sudarę santuokos	244	282	211
Vedę, ištekėjusios	558	607	516
Išsituokę (-usios)	91	78	102
Našliai (-ės)	106	32	170
Nenurodė	1	1	1

* Gyventojai pagal šeiminę padėtį. Lietuvos statistikos departamentas. Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1703

Nagrinėjant šiuos duomenis, galima pastebėti, kad našlių yra gerokai daugiau moterų (taip yra dėl „senesnės“ jų amžiaus struktūros), tuo tarpu susituokusių daugiau vyrų (čia įtakos turi lyčių disproporcija vidutinio ir vyresnio amžiaus grupėse).

Duomenys apie santuokų sudarymą ir ištuokas yra pateikiami einamojoje gyventojų statistikoje, kartu pateikiama informacija ir apie asmenų, kurie tuokiasi arba išsituokia socialines-demografines charakteristikas. Mūsų šalyje šie duomenys, kaip jau buvo nurodyta, aptariant demografinę statistiką, gaunami iš civilinės metrikacijos įstaigų[171].

Siekiant įvertinti santuokų sudarymo ir ištuokų procesų intensyvumą, demografijoje remiamasi duomenimis apie bendrą santuokų ir ištuokų skaičių (pvz., per metus), taip pat skaičiuojami atitinkami rodikliai.

Labiausiai apibendrinantis **santuokų sudarymo (santuokystės)** rodiklis (*nuptiality indicator*) yra **bendras santuokų rodiklis** (*crude marriage rate*): bendras sudarytų santuokų skaičius per tam tikrą laikotarpį

[171] Santuoka registruojama vieno iš susituokiančiųjų arba jų tėvų gyvenamosios vietos civilinės metrikacijos įstaigoje. Čia įrašomas santuokos sudarymo įrašas ir išduodamas santuokos liudijimas. Jei tuokiamasi bažnyčioje, tai atitinkamos religinės bendruomenės įgaliotas asmuo privalo per dešimt dienų pranešti apie santuokos sudarymą teritorinei civilinės metrikacijos įstaigai.
Santuoka laikoma nutraukta nuo teismo sprendimo ją nutraukti įsiteisėjimo dienos. Teismas per tris darbo dienas privalo išsiųsti sprendimo kopiją civilinės metrikacijos įstaigai, kuri įregistruoja santuokos nutraukimo faktą. Civilinės metrikacijos įstaiga įrašo santuokos nutraukimo įrašą ir abiem buvusiems sutuoktiniams išduoda ištuokos liudijimus.

(kalendorinius metus) lyginamas su vidutiniu (metiniu) gyventojų skaičiumi, skaičiuojamas 1000-čiui gyventojų:

BSR = [S : P(vid))] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia BSR – bendras santuokų rodiklis; S – santuokų skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); P(vid) – vidutinis (metinis) gyventojų skaičius.

Šis rodiklis tik apytikriai atspindinti padėtį, nes čia neįvertinama, kad tam tikra dalis gyventojų (ikisantuokinio amžiaus) iš viso negali sudaryti santuokų. Jų skaičius daro didelę įtaką rodiklio dydžiui. Todėl skaičiuojami specialieji santuokų rodikliai visiems santuokinio amžiaus gyventojams ir nesantiems santuokoje santuokinio amžiaus gyventojams (atskirai moterims ir vyrams). Šie rodikliai skaičiuojami taip pat, kaip bendrasis santuokų rodiklis, tik sudarytų santuokų skaičius lyginamas su vidutiniu metiniu gyventojų, priklausančių aukščiau nurodytoms kategorijoms, skaičiumi.

Skaičiuojami ir **santuokų rodikliai pagal amžių** (*age-specific marriage / age-specific nuptiality rates*): per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) susituokusių tam tikro amžiaus (amžiaus grupės) vyrų / moterų skaičius lyginamas su vidutiniu to laikotarpio (kalendorinių metų) to amžiaus (amžiaus grupės) vyrų / moterų skaičiumi.

Visas santuokas galima skirstyti į **pirmas** ir **pakartotines**, kurias sudaro asmenys, jau buvę sudarę santuoką praeityje, bet išsituokę arba tapę našliais. Atitinkamai yra skaičiuojamas **pirmos santuokos rodiklis** (*first marriage rate*), t. y. sudariusių pirmą santuoką tam tikro amžiaus vyrų / moterų skaičius dalijamas iš vidutinio metinio to amžiaus arba amžiaus grupės asmenų (vyrų / moterų) skaičiaus. Mūsų šalies statistikai šį rodiklį, apibrėžiantį metinį tam tikro amžiaus vyrų /moterų pirmų santuokų lygį, skaičiuoja 15–49 metų amžiaus vyrams / moterims.

Tiriant santuokų sudarymo procesus, svarbu ne tik nagrinėti ir įvertinti jų intensyvumą, bet taip pat ir analizuoti bei lyginti duomenis apie tai, kokio amžiaus asmenų sudaromos pirmos santuokos. Tokius duomenis pateikia einamoji demografinių įvykių statistika, jie gali būti gaunami ir gyventojų surašymų metu (jeigu surašymo programoje / klausimyne yra pateikiamas klausimas apie tai, kada buvo sudaryta santuoka), taip pat

atliekant specialius tyrimus. Būtina pažymėti, kad remiantis einamosios statistikos duomenimis, galima sužinoti apie vienais ar kitais kalendoriniais metais susituokusiųjų amžių, tačiau jų nepakanka, jeigu norime palyginti atskirų gimimo metų kartas (tuomet demografai dažniausiai remiasi specialių tyrimų duomenimis).

Demografinėje analizėje santuokos sudarymo amžius yra ne atskirų asmenų, bet visų šalies gyventojų tam tikro konkretaus laikotarpio (kalendorinių metų) charakteristika, arba tam tikrų gimimo metų kartų per visą jų gyvavimo laikotarpį apibūdinimas. Todėl paprastai yra lyginama, kaip sudariusieji santuoką per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) pasiskirstę pagal amžių arba koks yra besituokiančių pasiskirstymas pagal amžių vienoje ar kitoje kartoje per visą jos gyvavimo laikotarpį. Tokį pasiskirstymą geriausiai įvertinti, skaičiuojant vidutinį (taip pat medianinį) besituokiančių amžių. Tokius rodiklius galima skaičiuoti visiems besituokiantiems, tačiau svarbiausias yra vidutinis pirmą kartą besituokiančių amžius pagal lytį:

$$\mathbf{S_x=[\ \sum(x+0.5)\ x\ N_x]\ :\ \sum N_x,}$$

Čia S_x – vidutinis amžius sudarant pirmą santuoką; X – pirmą kartą besituokiančio vyro / moters amžius; N_x – skaičius pirmą kartą besituokiančių amžiaus intervale.

Ištuokų rodikliai yra santykiniai dydžiai, atspindintys juridinio santuokų nutraukimo dažnumą. Labiausiai apibendrinantis yra **bendrasis ištuokų rodiklis** (*crude divorce rate*), kuris skaičiuojamas taip pat, kaip ir bendrasis santuokų rodiklis: ištuokų skaičius per tam tikrą laikotarpį (kalendorinius metus) lyginamas su vidutiniu (metiniu) gyventojų skaičiumi, skaičiuojamas 1000-čiui gyventojų:

BIR = [(Iš : P(vid))] x 1000, išreiškiamas promilėmis, ‰

Čia BIR – bendras ištuokų rodiklis; Iš – ištuokų skaičius per laikotarpį (kalendorinius metus); P(vid) – vidutinis (metinis) gyventojų skaičius.

Šis rodiklis priklauso tiek nuo gyventojų amžiaus struktūros, tiek ir nuo jų pasiskirstymo pagal santuokinį statusą (šeiminę padėtį), arba esan-

čių santuokoje dalies. Tiksliau ištuokų intensyvumą atspindi **specialus ištuokų rodiklis arba bendras susituokusių gyventojų ištuokų rodiklis** (*crude divorce rate of the married population*) – ištuokų skaičius lyginamas su susituokusių porų skaičiumi.

Skaičiuojami tokie pat, kaip ir santuokų, **ištuokų rodikliai pagal amžių** (*age-specific divorce rates*) – atitinkamo amžiaus (amžiaus grupės) išsiskyrusių vyrų / moterų skaičius lyginamas su vidutiniu skaičiuojamo periodo šio amžiaus (amžiaus grupės) asmenų (vyrų / moterų) skaičiumi.

Susumavę visus ištuokų amžiaus rodiklius, gauname **suminį ištuokų rodiklį** (*total divorce rate*), parodantį vidutinį realios ar sąlyginės kohortos ištuokų skaičių, kitaip tariant, apibrėžiame ištuokų tikimybę, jei išliktų nurodytų metų ištuokų lygis.

Gana dažnai skaičiuojamas **ištuokų indeksas** (*index of divorce*) – skyrybų per tam tikrą laikotarpį (per metus) skaičius lyginamas su per šį laikotarpį sudarytų santuokų skaičiumi. Ši rodiklis gana dažnai pateikiamas žiniasklaidoje, siekiant parodyti ištuokų procesų intensyvumą.

Tačiau tokia interpretacija nėra teisinga, nes lyginamos tais pačiais metais sudarytos ir nutrauktos santuokos, nors realiai išsituokia poros, susituokusios anksčiau. Jų skaičius, palyginti su vienerių metų laikotarpiu sudarytų santuokų skaičiumi, yra gerokai (kelias dešimtis kartų) didesnis.

Santuokos trukmės rodiklis yra skaičiuojamas dvejopai:

- ištuokų su tam tikra santuokos trukme skaičių lyginame su atitinkamų santuokų skaičiumi, kurios buvo sudarytos prieš tiek metų, kokia yra santuokos trukmė;
- ištuokų su tam tikra santuokos trukme skaičių lyginame su išlikusių santuokų, sudarytų prieš tiek metų, kokia santuokos trukmė, skaičiumi.

Šis rodiklis atspindi santuokos trukmę atitinkamose **santuokinėse kohortose.**

Raktažodžiai

Šeima, giminystė, santuokinis ryšys, šeimos funkcijos, nuklearinė šeima, jungtinė šeima, namų ūkis, namų ūkio tipas, gyventojų šeiminė sudėtis, gyventojų santuokinis statusas, santuoka, monogaminė santuoka, minimalus santuokinis amžius, santuokos sudarymo tvarka, vedybų rinka, vedybų ratas, endogamija, egzogamija, ištuoka, santuokų rodiklis, ištuokų rodiklis.

Santrauka

1. Šeimos demografijos objektas yra tarpusavyje įvairiausiais (giminystės, bendros gyvenamosios vietos, santuokos ir kt.) ryšiais susijusių asmenų grupės bei demografiniai įvykiai, kurie lieka „už“ pagrindinės balansinės lygties – santuokos ir ištuokos.

2. Šeima yra bendrija, arba grupė asmenų, kuriuos sieja santuokos, giminystės ir tėvystės / įvaikinimo ryšiai, patvirtinti įstatymine arba socialiai pripažinta tvarka. Šeimos esmę išreiškia jos funkcijos, demografams svarbiausia šeimos reprodukcinė funkcija.

3. Tradicine (siaurąja) prasme apie šeimą galime kalbėti tik kai yra trejopo pobūdžio (santuokos / partnerystės, kraujo / giminystės ir tėvystės / įvaikinimo) ryšiai tarp asmenų. Toks pagrindinis šeimos tipas skirstomas į nuklearines (arba branduolines) ir jungtines arba išplėstines šeimas.

4. Šeimos sąvoka yra abstrakti, ja remiantis, daugelis asmenų, kurie yra vieniši ir su kitais asmenimis nėra susiję jokiais giminystės saitais, mokslinėje analizėje tarsi lieka „už borto“. Dėl to mokslininkai ir statistikai vartoja namų ūkio sąvoką, tyrimo objektu pasirinkdami asmenis, kuriuos vienija bendras gyvenimas namų ūkyje.

5. Namų ūkį gali sudaryti ir vienas atskirai gyvenantis asmuo, ir grupė asmenų. Namų ūkiai skirstomi į privačius ir institucinius, jie taip pat klasifikuojami, atsižvelgiant į narių skaičių, giminystės ryšių tarp jų buvimą ar nebuvimą ir kt.

6. Nagrinėjant duomenis apie šeimų pasiskirstymą pagal dydį (šeimos narių skaičių), tipą (pilna ar nepilna šeima), vaikų skaičių šeimoje, galime daryti išvadas apie gyventojų šeiminę sudėtį.

7. Pagrindinė šeimos formavimo prielaida yra santuoka, jai sudaryti būtinos tam tikros sąlygos: reguliuojamas įstatymais minimalus santuokinis amžius, jos sudarymo tvarka ir kt. Lietuvoje laikomasi tradicinės santuokos sampratos, ji apibrėžiama kaip „įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius“.

8. Nusakant galimų tam tikram asmeniui vedybinių partnerių visumą, vartojama sąvoka *vedybų ratas*, kurį greta formalių veiksnių (įstatymais nustatytų santuokos sudarymo sąlygų) apibrėžia ir kultūriniai veiksniai, tradicijos, nusakančios individų, užimančių tam tikrą socialinę padėtį visuomenėje, potencialių sutuoktinių charakteristikas.

9. Istoriškai santuoka nuėjo ilgą ir gana sudėtingą savo raidos kelią, jos sudarymo tvarka ir formos keitėsi, kintant visuomenės gyvenimo sąlygoms. Santuokos samprata, jos sudarymo tvarka įvairiuose pasaulio regionuose ir šalyse pasižymi tam tikrais ypatumais, kurie priklauso nuo socialinės-ekonominės padėties, kultūrinių tradicijų, religijos vaidmens ir kt.

10. Santuoka baigiasi, kai vienas sutuoktinis miršta arba kai sutuoktiniai išsituokia, nutraukdami santuoką įstatymuose numatyta tvarka. Demografijos objektas – santuokų nutraukimas kaip masinis reiškinys, vykstantis, pvz., tarp šalies gyventojų ar įvairiose kohortose. Ištuokos demografams yra svarbios kaip gyventojų šeiminės struktūros formavimosi veiksnys ir kaip veiksnys, darantis įtaką kitiems demografiniams procesams (pvz., gimstamumui ir mirtingumui).

11. Aptariant asmenų būklę santuokos instituto atžvilgiu, kalbama apie jų šeiminį arba santuokinį statusą, mūsų šalyje yra įprasta sakyti *šeiminė padėtis*. Nepaisant santuokos formų įvairovės, pagal santuokinį statusą visi asmenys yra apibūdinami kaip nesantys ir esantys santuokoje. Nesusituokę gali būti skirstomi į niekada negyvenusius santuokoje (viengungiai, nevedę arba netekėjusios), išsituokusius ir našlius. Esančiuosius santuokoje kai kurių šalių, tarp jų ir mūsų šalies, statistikai dar skirsto į esančius teisinėje santuokoje ir sugyventinius.

12. Duomenys apie santuokų sudarymą ir ištuokas pateikiami einamojoje gyventojų statistikoje, kartu pateikiama informacija ir apie asmenų, kurie tuokiasi arba išsituokia socialines-demografines charakteristikas. Siekiant įvertinti santuokų sudarymo ir ištuokų procesų intensyvumą, demografijoje remiamasi duomenimis apie bendrą santuokų ir

ištuokų skaičių (pvz., per metus), taip pat yra skaičiuojami įvairūs santykiniai rodikliai.

? Klausimai pasikartoti

1. Kokie yra pagrindiniai ryšių tarp asmenų tipai, atsižvelgiant į šeimos demografijos tyrimų objektą?
2. Kaip šeimą apibūdina sociologai, ar jie laikosi vienos visuotinai priimtos šeimos sampratos?
3. Kokie yra *šeimos* ir *namų ūkio* sąvokų panašumai ir skirtumai?
4. Jauna moteris su sūneliu gyvena atskirai nuo kitų giminaičių nuomojamame bute? Ar jie gali būti laikomi šeima? Ar jie sudaro namų ūkį?
5. Apie ką buvo renkama informacija tarybiniais metais ir 2001 m. Lietuvoje vykusių gyventojų surašymų metu – šeimas ar namų ūkius?
6. Kokiomis dimensijomis galima apibūdinti sąvokos „santuoka“ turinį?
7. Kaip istoriškai kito santuokos formos, kokios jos yra šiuo metu įvairiose pasaulio šalyse?
8. Juodaodis amerikietis, išpažįstantis musulmonų tikėjimą, tuokiasi su baltaode katalike moterimi. Abu jie studijuoja tame pačiame universitete. Kokia sąvoka apibūdintumėte jų santuoką?
9. Kokiais terminais apibūdinamos įstatymais nustatyta tvarka neregistruotos partnerystės?
10. Ar ištuokų indeksas tiksliai parodo ištuokų procesų intensyvumą?

6.2. Šeimos transformacija

Nagrinėdami šeimos raidą Europos šalyse, mokslininkai atkreipia dėmesį į du svarbiausius šio proceso aspektus: istorinius santuokų ypatumus (santuokos sudarymo amžiaus ir santuokystės lygio pokyčius) bei namų ūkių formavimo principų, jų dydžio ir sudėties kaitą. Tokie retrospektyviniai tyrimai grindžiami kelių šimtmečių senumo duomenimis (bažnytiniais įrašais, vedybų, mirties, gimimų metrikais, kituose archyviniuose dokumentuose randama informacija), dažniausiai parodančiais tam tikro laikotarpio situaciją. Nors tokių duomenų trūksta ir sunku juos palyginti, vis dėlto pasirodė nemažai demografų, sociologų, istorikų darbų, leidžiančių daryti tam tikras išvadas apie šeimos modelį agrarinėse visuomenėse ir jo kaitą, plėtojantis industrializacijai ir urbanizacijai.

Manoma, kad iki XVI–XVII a. pirmas santuokas sudarė labai jauno amžiaus asmenys. Tik vėlyvaisiais viduramžiais, kai paplito viengungystė, žmonės ėmė tuoktis būdami vyresni. Tuo metu susiformavo vadinamasis europietiškas santuokos tipas, kuriam būdingas gana vėlyvas (moterų nuo 23 iki 25, vyrų nuo 26 iki 28 metų) pirmos santuokos sudarymo amžius ir palyginti didelė dalis niekada nesukūrusiųjų šeimos (10 proc. ir daugiau). Šis santuokos tipas buvo būdingas Vakarų ir Šiaurės Europos visuomenėms iki pat 1920–1930 metų, tuo tarpu Rytų Europoje ir Rusijoje buvo populiarios ankstyvos santuokos, bylojančios apie priešingą – rytietišką santuokos tipą. Geografiškai šių skirtingų santuokos tipų paplitimą žymi vadinamoji „Peterburgo–Triesto“ linija.

Mokslininkai vis dar neturi bendros nuomonės apie geografines skirtingų santuokos tipų paplitimo ribas: kai kurie autoriai teigia, kad rytietiškas tipas buvo būdingas Pietų Europos regionui, kiti jam priskiria ir Baltijos šalis. Tačiau, kaip rodo mūsų šalies mokslininkų tyrimai, neeuropietiškos santuokos tipas Lietuvos visuomenei gali būti taikomas tik su išlyga. Nors yra žinoma, kad iki pat XX a. pradžios viengungių dalis šalyje buvo labai nedidelė, tačiau jau XIX a. viduryje (1835–1865 m.) vidutinis santuokos sudarymo amžius buvo gana aukštas (moterų – 25,1, vyrų – 29,9), vėliau jis dar išaugo: 1875– 1915 metų laikotarpiu buvo atitinkamai 25,8 ir 33,0 m.[172].

[172] Marcinkevičienė D. Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje –XX amžiaus pradžioje. – Vilnius: Vaga, 1999. P. 2.

Nors Vakarų Europos visuomenėse jau nuo XVI a. buvo paplitusios nuklearinės šeimos, o vidutinis šeimos dydis nesiekė penkių žmonių, tačiau įvairiuose regionuose ir valstybėse, pvz., Prancūzijoje, Ispanijoje, taip pat ir Lietuvoje, netgi tuose pačiuose gyventojų socialiniuose sluoksniuose buvo ir nuklearinės, ir išplėstinės šeimos namų ūkių. Tyrimai rodo, kad namų ūkio sudėtis ir dydis nuolat kito, tam įtakos turėjo daugelis veiksnių: ekonominiai (praeityje namų ūkis buvo pagrindinė ekonominė visuomenės ląstelė), demografiniai, kultūriniai ir kt. Taigi Europa pasižymėjo namų ūkių įvairove, ir šiuo požiūriu negalima išskirti tam tikrų geografinių teritorijų, kuriose būtų vyravę nuklearinės arba, priešingai, išplėstinės šeimos namų ūkiai.

Aptardami istorinę šeimos raidą, mokslininkai mažai kalba apie ištuokas, nes dar visai neseniai dauguma santuokų nutrūkdavo, kai mirdavo vienas iš sutuoktinių. Pagal katalikų bažnyčios (jos įtaka daugelio Europos valstybių visuomenėms buvo didžiulė) teisės kodeksą panaikinti teisėtai sudarytos santuokos neįmanoma, taigi ištuokų galimybės buvo labai ribotos. Pavyzdžiui, Lietuvos istorikų tyrimai rodo, kad XIX a. pabaigoje vidutiniškai tūkstančiui katalikų santuokų teko 0,4 ištuokos[173], panašūs rodikliai buvo ir Vakarų šalyse (pvz., Danijoje, JAV).

XX a. pirmaisiais dešimtmečiais kai kuriose Vakarų Europos šalyse buvo pastebėtas posūkis nuo vėlyvų prie ankstyvų vedybų, šis procesas ypač paspartėjo po Antrojo pasaulinio karo. Tuo metu daugelyje išsivysčiusių valstybių pastebimai išaugo gimstamumo lygis (žr. 4.2. skyrių.). Šis laikotarpis dar vadinamas „auksiniu nuklearinės šeimos amžiumi“ – išaugo santuokystės lygis (apie 90 proc. asmenų susituokdavo), tuokėsi jauni žmonės (septintame dešimtmetyje vidutinis pirmos santuokos sudarymo amžius nesiekė 25-erių metų), sutuoktiniai greitai sulaukdavo pirmagimio. Šeimai buvo būdingas tradicinis vaidmenų pasidalijimas tarp sutuoktinių (vyras – šeimos maitintojas, žmona – motina ir namų šeimininkė). Lyčių tarpusavio santykių seka iki vedybų buvo labai nuosekli, jai būdingi tokie tarpsniai: draugystė (merginimas) → sužieduotuvės → santuokos sudarymas (vestuvių ceremonija). Santuokos sudarymas reiškė keturis tarpusavyje susijusius įvykius: vestuves, bendro gyvenimo pra-

[173] Marcinkevičienė D. Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX amžiaus pradžioje. – Vilnius: Vaga, 1999. P. 138.

džią, lytinių santykių pradžią ir bendrą gyvenimą iki vaiko gimimo. Šie įvykiai laiko požiūriu dažniausiai sutapdavo[174].

Šios šeimos kūrimo tendencijos buvo būdingos iki septinto dešimtmečio pabaigos–aštunto dešimtmečio pradžios, kai bendrieji santuokų rodikliai ėmė po truputį mažėti, o vidutinis pirmos santuokos sudarymo amžius – didėti. Tai pirmiausia išryškėjo Švedijoje, Danijoje ir kitose Skandinavijos valstybėse, kiek vėliau – Vakarų Europoje bei Vidužemio jūros regiono šalyse (Ispanijoje, Portugalijoje, Italijoje ir Graikijoje). Antai aštunto dešimtmečio viduryje dauguma nuotakų Vakarų visuomenėse buvo 22–24 metų amžiaus, po dviejų dešimtmečių jų amžiaus vidurkis pasiekė 26–29 metus (6.2. pav.). Atitinkamai vėliau ėmė tuoktis ir vyrai, o šie paprastai būna keleriais metais vyresni už nuotakas.

Šie matrimonialinės elgsenos pasikeitimai buvo susiję su neregistruotų santuokų paplitimu. Nors Švedijoje, kai kuriose kitose Europos valstybėse gyvenimą kartu nesusituokus praktikavo tam tikrų socialinių sluoksnių atstovai (pvz., neturtingi miestų gyventojai) ir anksčiau, sugyventinių poros nebuvo socialiai pripažintos: jos buvo „nematomos“ visuomenės gyvenime, apie jas nebuvo renkama statistinė informacija. Tik nuo XX a. septinto dešimtmečio, kai ši partnerystės forma pradėjo įgyti vis didesnį populiarumą Skandinavijos valstybėse, o dar po dešimtmečio – ir Vakarų Europoje (taip pat Šiaurės Amerikoje ir Australijoje), apie kohabitaciją imta plačiai kalbėti ir rašyti, ji tapo ir demografų bei sociologų tyrimų objektu.

Siekdami paaiškinti spartų neregistruotų santuokų skaičiaus augimą Vakarų visuomenėse, mokslininkai atkreipė dėmesį į tokius su visuomenės socialinės-ekonominės raidos pokyčiais susijusius veiksnius kaip sekuliarizacija, spartus moterų ekonominio aktyvumo augimas, modernių kontracepcijos priemonių pasirodymas. Šie veiksniai skatino didžiulius vertybinių nuostatų pasikeitimus – poslinkį individualizmo, egalitarizmo ir liberalaus požiūrio į seksualinius nesantuokinius ryšius link. Gyvenimas neregistruotoje santuokoje tapo jauniems žmonėms patraukliu šeimos gyvenimo pakaitalu, nes leido ir turėti greta artimą draugą (-ę) / partnerį (-ę), ir gyventi kitaip, pirmenybę teikiant savo įgyvendinamiems asmeniniams siekiams (profesinei karjerai, saviraiškai ir pan.). Tyrimai parodė, kad gyvenimas kartu nesusituokus gali būti:

[174] Trost J. Skandinavijos šeima / *Pasaulis ir šeima: nacionaliniai šeimos ypatumai.* – Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1992. P. 75.

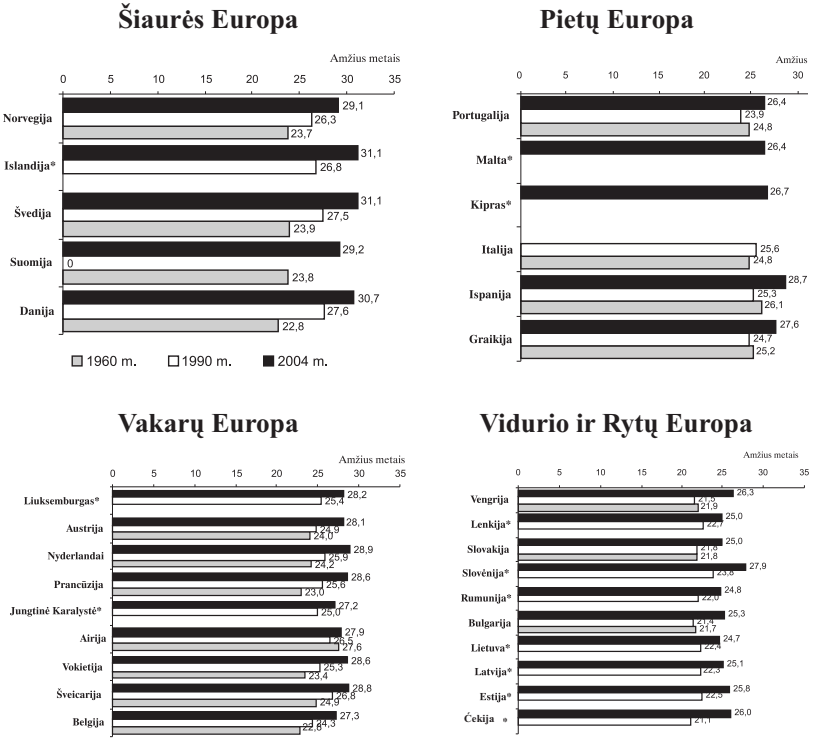

* - Eurostatas duomenų nepateikia.

6.2. pav. Moterų vidutinis amžius sudarant pirmą santuoką[175]

- viengungystės pakaitalas;
- santuokos preliudija;
- santuokos pakaitalas[176].

Toks dvidešimtmečių trisdešimtmečių porų gyvenimas kartu iki santuokos sudarymo arba gyvenimas kartu, neketinant ateityje susituokti buvo nauja partnerystės forma, kurią Vakarų mokslininkai apibūdino įvairiais terminais: **ikisantuokinė kohabitacija** (*premarital cohabitation*), **vedybinė kohabitacija** (*nubile cohabitation*), **paauglių / jaunuolių**

[175] Population statistics. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 120.

[176] Handbook of Population. Edited by Poston Dudley L.and Michael Micklin. – New York, Boston Dordrech, London, Moscow: Kluwer Academic Plenum Publishers, 2005. P. 92.

kohabitacija (*cohabitation juvenile*)[177]. Augant ištuokų skaičiui, paplito ir kitas neregistruotų santuokų tipas, vadinamosios išsiskyrusių sugyventinių poros, arba **povedybinė kohabitacija** (*postmarital cohabitation*), kai vienas ar abu gyvenantys neregistruotoje santuokoje yra išsituokę asmenys, ketinantys (arba neplanuojantys) ateityje susituokti.

Informacija apie neregistruotas santuokas renkama įvairiais atrankiniais tyrimais, įvertinti jų paplitimą galima ir remiantis einamąja (gyventojų judėjimo) statistika (pvz., duomenimis apie nesantuokinius gimimus). Įvairūs duomenys rodo, kad Šiaurės Europos regione (pirmiausia Švedijoje ir Danijoje, kiek vėliau Norvegijoje, Suomijoje, Islandijoje) kohabitacijos paprotys įsitvirtino ir tapo socialine norma, priimtina ir visuomenės palaikoma tradicinės santuokos alternatyva. Sugyventinių porų skaičius gana sparčiai augo ir daugelyje Vakarų Europos valstybių (Prancūzijoje, Belgijoje, Jungtinėje Karalystėje, Nyderlanduose ir kitur): pagal kohabitacijos paplitimą jos tapo „viduriniąja“ šalių grupe. Tuo tarpu Pietų Europoje ir Airijoje šis procesas vyko kur kas lėčiau, ir vyravo tradicinė santuoka.

Pradiniame neregistruotų santuokų plitimo etape kohabitacija buvo ikivedybinio gyvenimo forma: demografų duomenimis, 1970–1980 m. laikotarpiu gyvenančių neregistruotoje santuokoje skaičius sparčiausiai augo tarp jaunimo, o vyresnio amžiaus grupėse šis pokytis buvo nedidelis. Vėliau, kai sugyventinių poros ėmė vis dažniau sulaukti vaikų, iš santuokos įžangos jos virto pakaitalu. Tai rodo ne santuokoje gimusių vaikų skaičiaus ir jų dalies tarp bendro gimusiųjų skaičiaus didėjimo tendencijos, anksčiausiai ir labiausiai išryškėjusios Šiaurės Europos šalyse (žr. 3.2. pav., 3.2. skyrius).

Kita vertus, augant ištuokų skaičiui, ėmė plisti ir povedybinė kohabitacija kaip pakartotinių santuokų pakaitalas. Tokios sugyventinių poros dažnai augina vaikus, kurių jie sulaukė ankstesnėse santuokose. Šie procesai veikė ne tik povedybinės kohabitacijos paplitimą, bet ir nepilnų šeimų skaičiaus augimą: išsituokusių tėvų (dažniausiai motinos) su nepilnamečiais vaikais šeimos sudaro daugumą tokių šeimų. Kitą dalį nepilnų šeimų sudaro našlių ir vienišų motinų, kurios niekada nebuvo ištekėjusios arba gyvenusios neregistruotoje santuokoje, šeimos, kurių skaičius augant

[177] Kiernan K. Partnership Formation and Dissolution in Western Societies / Smelser Neil J., Baltes Paul B. (eds.) *International*. *Encyclopaedia of Social and Behavioral Sciences*. – Oxford: Pergamon Press, 2001. P. 11092– 1099.

nesantuokinių gimimų rodikliams taip pat didėja. Šiuo metu vienišų tėvų šeimos Europos Sąjungoje sudaro apie 13 proc. visų namų ūkių, kuriuose yra nepilnamečių vaikų (6.4. lentelė).

Ištuokų skaičius Europoje (išskyrus Vidužemio jūros regiono šalis) ėmė augti XX a. septinto dešimtmečio viduryje, kai daugumoje valstybių buvo pradėtos ištuokų įstatymų reformos, siekiant juos liberalizuoti ir palengvinti santuokos nutraukimo procesus. Iki tol ištuokos buvo retos – maždaug devyni dešimtadaliai visų santuokų nutrūkdavo dėl vieno iš sutuoktinių mirties. 1965–1975 m. laikotarpiu ištuokos buvo legalizuotos Italijoje, Ispanijoje ir Portugalijoje. Skyrybų kreivė ypač sparčiai kilo aukštyn Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse (Danijoje, Švedijoje, Austrijoje, Prancūzijoje ir kitur), nuo jų neatsiliko ir daugelis Vidurio ir Rytų Europos valstybių. Devintajame dešimtmetyje ištuokų augimo tempai kiek sulėtėjo, tačiau buvo pasiektas toks jų lygis, kuriam esant išyra nuo trečdalio (Vakarų ir Vidurio bei Rytų Europa) iki pusės (Šiaurės šalys) sudarytų santuokų (žr. 6.3. pav. ir 6.3. lentelę).

6.3. lentelė. Santuokų ir ištuokų dinamika ES-25 valstybėse narėse*

	1960	**1965**	**1970**	**1975**	**1980**	**1985**	**1990**	**1995**	**2000**	**2003**	**2004**
Bendras skaičius, tūkstančiais											
Santuokos	3 027	3 041	3 217	3 187	2 842	2 638	2 714	2 314	2 326	2 191	2 177
Ištuokos	229	282	372	567	637	773	744	811	835	946	955
Tūkstančiui gyventojų											
Santuokos	8,0	7,7	7,9	7,6	6,7	6,1	6,2	5,2	5,2	4,8	4,8
Ištuokos	0,6	0,7	0,9	1,4	1,5	1,8	1,7	1,8	1,9	2,1	2,1

* Population statistics. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 113–114.

Statistiniai duomenys liudija, kad šeimos kūrimo pokyčiai, gimimų skaičiaus mažėjimas ir gyventojų senėjimas keičia Europos visuomenių šeiminę sudėtį – daugiau nei du trečdalius namų ūkių ES sudaro ne tradicinės (nuklearinės ar išplėstinės) šeimos su vaikais, bet suaugusiųjų (vienišų asmenų, sutuoktinių ar kohabituojančių porų) namų ūkiai. Ypač didelė tokių namų ūkių dalis Suomijoje, Danijoje, Vokietijoje ir Austrijoje (6.4. lentelė.).

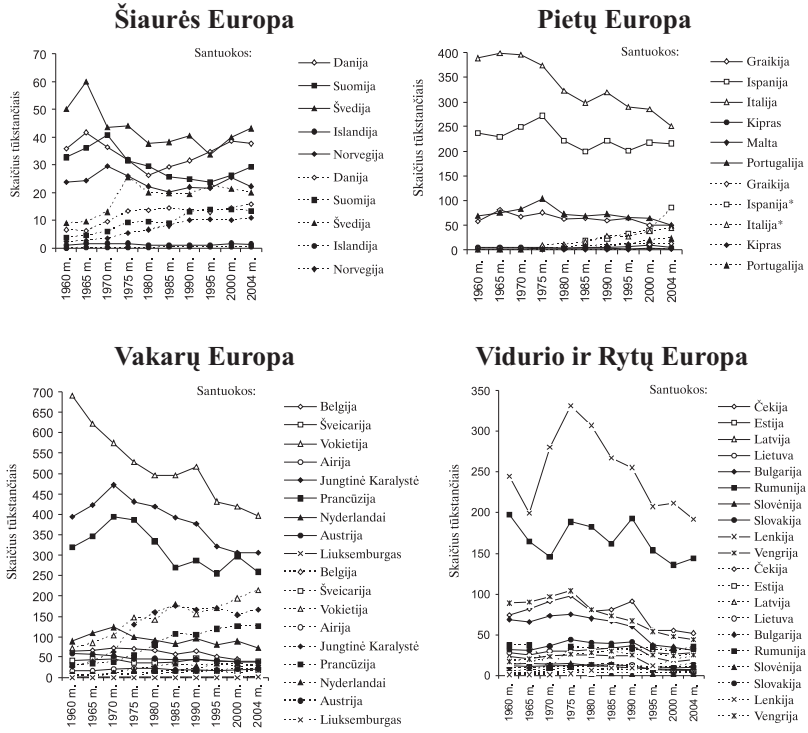

6.3. pav. Bendras santuokų ir ištuokų skaičius tūkstančiais[178]

[178] *Population statistics*. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P.116, 123.

6.4. lentelė. Namų ūkių sudėtis ES valstybėse narėse 2005 m.*

Namų ūkiai pagal vaikų skaičių, proc. **					Vienišų tėvų namų ūkių dalis iš bendro namų ūkių su vaikais skaičiaus**, proc.
	Be vaikų	1 vaikas	2 vaikai	3 ir daugiau vaikų	
ES-25** *	67	16	13	4	13
Belgija	66	14	14	6	18
Čekija	64	17	16	3	13
Danija	74	11	12	4	16
Vokietija	75	13	9	3	16
Estija	60	20	16	4	17
Graikija	68	15	14	3	5
Ispanija	61	20	16	3	6
Prancūzija	66	14	13	6	14
Airija	:	:	:	:	:
Italija	68	17	13	3	6
Kipras	55	16	19	10	6
Latvija	59	23	13	4	15
Lietuva	54	22	18	6	11
Liuksemburgas	64	14	15	7	9
Vengrija	64	17	14	5	11
Malta	55	20	19	7	4
Nyderlandai	69	12	14	6	13
Austrija	70	15	11	4	12
Lenkija	53	22	18	8	9
Portugalija	58	24	14	3	7
Slovėnija	63	18	16	4	8
Slovakija	54	19	19	8	6
Suomija*** *	76	10	9	5	10
Švedija	:	:	:	:	:
Jungtinė Karalystė	68	14	12	5	24

* The family in the EU–25 seen through figures. *Eurostat News Release*, 59/2006.

** Vaikai iki 15 metų arba 15–24 metų amžiaus, kurie yra ekonomiškai priklausomi (ekonomiškai neaktyvūs ir turi bent vieną iš tėvų namų ūkyje).

*** ES–25, išskyrus Airiją ir Švediją.

**** 2004 m.

Kalbėdami apie šeimos kaitą Europoje, didžiausią dėmesį skyrėme procesams, kurie vyko ir tebevyksta Vakarų šalyse. Tuo tarpu Vidurio ir Rytų Europos valstybes tarsi palikome nuošalyje. Taip atsitiko dėl to, kad šeimos pokyčiai šiame regione pasižymi tam tikrais ypatumais, kuriuos aptarsime atskirai.

Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, skirtingai nei Vakarų šalyse, gerokai ilgiau (praktiškai iki XX a. dešimto dešimtmečio) išsilaikė daugelis tradicinio šeimos formavimo modelio bruožų: santuokas sudarė jauni žmonės, šeima greitai susilaukdavo pirmojo kūdikio, nesantuokiniai gimimai buvo gana reti (žr. 4.2. pav., 4.2. skyrius), viengungių dalis visuomenėje buvo nedidelė. Taigi tie gyventojų matrimonialinės elgsenos pasikeitimai, kurie ėmė ryškėti Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse nuo XX a. septinto dešimtmečio vidurio–aštunto dešimtmečio, Vidurio ir Rytų Europos regiono beveik nepalietė. Demografai, pažymėdami šią diferenciaciją, netgi skyrė du santuokų sudarymo modelius: *vakarietišką-šiaurinį*, kuriam būdingos vėlyvos santuokos ir didesnė dalis niekada nebuvusių santuokoje, ir *rytietišką*, kai vyrauja ankstyvos santuokos ir labai maža dalis niekada nesituokusių asmenų. Kokios buvo šių skirtumų priežastys? Ieškant atsakymų į šį klausimą, pirmiausia būtina prisiminti sudėtingas politines ir socialines-ekonomines visuomenės gyvenimo sąlygas buvusiose komunistinėse šalyse. Kitaip nei Vakaruose, kur šeima daugeliui tapo savotiška kliūtimi įgyvendinti asmeninius siekius, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse jai praktiškai nebuvo alternatyvų: asmenų laisvo pasirinkimo ir saviraiškos galimybės buvo ribojamos, jauni žmonės, skirtingai nei jų bendraamžiai užsienyje, neturėjo sąlygų keliauti, aktyviai siekti profesinės karjeros ir pan. Jaunus žmones kurti šeimą Vidurio ir Rytų Europos valstybėse skatino įvairūs veiksniai, juos galima suskirstyti į šias grupes:

- veiksnius, kurie veikė vedybų rinką, išplėsdami potencialių vedybinių partnerių ratą (didelis geografinis ir socialinis gyventojų mobilumas);
- veiksnius, kurie teigiamai veikė santuokos galimybę (jaunas minimalus santuokinis amžius, tam tikros demografinės politikos priemonės);
- veiksnius, kurie didino santuokos patrauklumą (kryptinga būsto politika, žemas vartojimo lygis ir kt.)[179].

[179] Maire Ni Bhronlchain. East-West marriage contrasts, old and new. – *European population*. Vol. 2. Demographic dynamics. Edited by Blum A., Rallu J-L, Paris: INED, 1993. P. 475.

Komunistinės santvarkos žlugimo išvakarėse, devinto dešimtmečio pabaigoje, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse pamažu ėmė ryškėti nauji gyventojų elgsenos bruožai – plito kohabitacija ir gausėjo gimusiųjų ne santuokoje, vedybas atidedant vėlesniam amžiui. Dėl to pastebimai sumažėjo santuokų skaičius, ėmė didėti vidutinis pirmos santuokos sudarymo amžius. Šiuos pasikeitimus mokslininkai sieja su pokomunistinių šalių visuomenių modernizacija (elgsenos liberalizacija, individualizmo vertybių paplitimu)[180]. Taip pat jie atkreipia dėmesį ir į laikinus veiksnius, būdingus pereinamajam laikotarpiui (bendras ekonominis nuosmukis, nedarbo ir skurdo augimas), kurie daugelį šių šalių gyventojų vertė prisitaikyti prie sudėtingos padėties ir keisti šeimos kūrimo planus.

Apibendrinant šeimos kūrimo pokyčius Europoje, įvykusius antroje XX a. pusėje, galima teigti, kad, nepaisant šių procesų raidos ypatumų įvairiose šalyse ir regionuose, jie nulėmė tą patį rezultatą – šeimos modelių kaitą, arba tradicinės šeimos virtimą modernia (6.4. pav.).

Tradicinė šeima	**Moderni šeima**
↓	↓
Ankstyvos vedybos Šeima kuriama vedybų būdu Didelis santuokystės lygis Pirmieji vaikai gimdomi sulaukus jauno amžiaus Vyrauja vidutinio dydžio šeimos Maža ne santuokoje gimusių vaikų dalis	Mažėja vedybų Vedybos atidedamos vyresniam amžiui (vedybos „senėja“) Daugėja neregistruotų santuokų Pirmų vaikų gimdymas atidedamas vyresniam amžiui (gimstamumas „senėja“) Mažėja gimstamumas, įsivyrauja mažavaikės šeimos Daugėja ne santuokoje gimusių vaikų dalis Daugėja viengungių Plinta savanoriška bevaikystė
Perėjimas prie modernios šeimos prasidėjo: *Vakarų šalyse apie 1965 m.* *Vidurio ir Rytų Europos valstybėse –1980-ųjų pabaigoje*	

6.4. pav. Šeimos transformacija[181]

[180] Coleman D. Facing the 21st century: new developments, continuing problems / *Macura M., MacDonald A. L, Haug W. (eds.) The new demographic regime. Population challenges and policy responses*. – New York and Geneva: United Nations, 2005. P. 17.

[181] Stankūnienė V., Jonkarytė A., Mitrikas A. Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai // Filosofija. Sociologija, 2003. Nr. 2. P. 52.

Raktažodžiai

Šeimos raida, europietiškas santuokos tipas, rytietiškas santuokos tipas, ankstyvos vedybos, vėlyvos vedybos, santuokystės lygis, matrimonialinė elgsena, kohabitacija, santuokos alternatyva, neregistruota santuoka, sugyventinių pora, šeimos transformacija, tradicinė šeima, moderni šeima.

Santrauka

1. Europietiškas santuokos tipas, kuriam būdingas gana vėlyvas pirmos santuokos sudarymo amžius ir didelė dalis niekada nesukūrusiųjų šeimos, Vakarų ir Šiaurės Europos visuomenėse vyravo iki pat XX a. trečio ketvirto dešimtmečių. Tuo tarpu rytietiškas santuokos tipas, kuriam būdingos ankstyvos santuokos, buvo paplitęs Rytų ir Pietų Europos regione.

2. Iki XX a. ištuokų galimybės buvo labai ribotos – dauguma santuokų nutrūkdavo, kai tik mirdavo vienas iš sutuoktinių.

3. Nors Vakarų Europos visuomenėse jau nuo XVI a. buvo nuklearinių šeimų, o vidutinis šeimos dydis nesiekė penkių žmonių, tačiau įvairiuose regionuose ir valstybėse, netgi tuose pačiuose gyventojų socialiniuose sluoksniuose, buvo paplitę ir nuklearinės, ir sudėtinės šeimos namų ūkiai.

4. XX a. pirmaisiais dešimtmečiais kai kuriose Vakarų Europos šalyse buvo pastebimas posūkis nuo vėlyvųjų prie ankstyvųjų vedybų, šis procesas ypač paspartėjo po Antrojo pasaulinio karo. Tas laikotarpis dar yra vadinamas „auksiniu nuklearinės šeimos amžiumi“.

5. XX a. septino dešimtmečio pabaigoje–aštunto dešimtmečio pradžioje bendrieji santuokų rodikliai ėmė po truputį mažėti, o vidutinis pirmos santuokos sudarymo amžius – augti. Tai pirmiausia išryškėjo Skandinavijos valstybėse, kiek vėliau – Vakarų Europoje. Šie matrimonialinės elgsenos pasikeitimai buvo susiję su neregistruotų santuokų plitimu.

6. Neregistruotos santuokos Vakarų šalyse plito dėl tokių su visuomenės socialinės-ekonominės raidos pokyčiais susijusių veiksnių, kaip sekuliarizacija, spartus moterų ekonominio aktyvumo augimas, modernių kontracepcijos priemonių pasirodymas. Šie veiksniai lėmė didžiulius ver-

tybinių nuostatų pasikeitimus – poslinkį individualizmo, egalitarizmo ir liberalaus požiūrio į seksualinius nesantuokinius ryšius link.

7. Gyvenimas neregistruotoje santuokoje gali būti viengungystės pakaitalas, santuokos įžanga arba santuokos pakaitalas. Jis apibūdinamas įvairiais terminais: ikisantuokinė kohabitacija, vedybinė kohabitacija, paauglių / jaunuolių kohabitacija. Gausėjant ištuokų skaičiui, paplito vadinamosios išsiskyrusių sugyventinių poros, arba povedybinė kohabitacija.

8. Pradiniame neregistruotų santuokų plitimo etape kohabitacija buvo ikivedybinio gyvenimo forma, vėliau, kai sugyventinių poros ėmė vis dažniau susilaukti vaikų, iš santuokos įžangos virto jos pakaitalu, taip pat pradėjo plisti ir povedybinė kohabitacija kaip pakartotinių santuokų alternatyva. Šiaurės Europos (kiek vėliau ir Vakarų Europos) regione kohabitacijos paprotys įsitvirtino ir tapo socialine norma, priimtina ir visuomenės palaikoma tradicinės santuokos alternatyva.

9. Šeimos kūrimo pokyčiai, gimimų skaičiaus mažėjimas ir gyventojų senėjimas keičia Europos visuomenių šeiminę sudėtį – daugiau nei du trečdalius namų ūkių ES sudaro jau nebe tradicinės (nuklearinės ar išplėstinės) šeimos su vaikais, bet suaugusiųjų (vienišų asmenų, sutuoktinių ar kohabituojančių porų) namų ūkiai.

10. Apibendrinant šeimos kūrimo pokyčius Europoje, įvykusius antroje XX a. pusėje Europoje, galima teigti, kad, nepaisant šių procesų raidos ypatumų įvairiose šalyse ir regionuose, jie lėmė tą patį rezultatą – šeimos modelių kaitą, arba tradicinės šeimos virtimą modernia.

? Klausimai pasikartoti

1. Kokie yra pagrindiniai skirtumai tarp europietiško ir rytietiško santuokos tipo?
2. Koks santuokų tipas iki XX a. pradžios buvo būdingas Lietuvai?
3. Koks svarbiausias veiksnys anksčiau ribojo ištuokų galimybes?
4. Kodėl laikotarpis po Antrojo pasaulinio karo dar vadinamas „auksiniu nuklearinės šeimos amžiumi“?
5. Su kuo siejami matrimonialinės elgsenos pokyčiai, kur jie pirmiausia buvo pastebėti?

6. Ar visuose Europos regionuose įsitvirtino paprotys gyventi kartu nesusituokus, kitaip tariant, ar visur kohabitacija tapo socialine norma, tradicinės santuokos alternatyva?
7. Kokie šeimos kūrimo bruožai buvo būdingi Vidurio ir Rytų Europos valstybėms iki XX a. dešimto dešimtmečio?
8. Kuo tradicinė šeima skiriasi nuo modernios?
9. Ar einamosios statistikos duomenys (demografiniai metraščiai) pateikia pakankamai informacijos apie šeimos sudarymą Lietuvoje?
10. Kokiais duomenimis galėtumėte remtis, apibūdindami šeimos modelį, kuris būdingas Lietuvai?

6.3. Antrasis demografinis perėjimas

XX a. devintame dešimtmetyje Vakarų Europos demografai, nagrinėdami demografinę padėtį Europoje ir tolesnes jos gyventojų raidos perspektyvas, atkreipė dėmesį į tai, kad senojo žemyno valstybėse gimstamumas pasiekė labai žemą lygį, nebeužtikrinantį kartų kaitos. Todėl kai kuriose šalyse (Austrijoje, Danijoje, Vakarų Vokietijoje ir Vengrijoje) gyventojų skaičius ėmė mažėti, o kitoms valstybėms pavyko išvengti gyventojų depopuliacijos grėsmės tik dėl gana didelės imigracijos. Itin niūrios atrodė ir demografinės prognozės, numatančios spartų Europos visuomenių demografinį senėjimą ir europiečių dalies tarp bendro pasaulio gyventojų skaičiaus tolesnį mažėjimą. Ši visai nauja demografinė situacija, kuri buvo įvardyta kaip antrasis demografinis perėjimas, prasidėjo XX a. septinto dešimtmečio viduryje (žr. 6.5. pav.). Antrojo demografinio perėjimo esminis bruožas – gimstamumo mažėjimas nuo lygio, užtikrinančio demografinę pusiausvyrą iki daug žemesnio nei kartų kaitą garantuojančio (t. y. vidutiniškai 2,1 vaiko moteriai). Mirtingumo ir migracijos pokyčiai didelės reikšmės šiame demografinės raidos periode neturi, svarbiausi yra gyventojų matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos pokyčiai.

Antrojo demografinio perėjimo terminą pateikė 1987 m. žymus olandų demografas *Dirk J. van de Kaa.* Jis pažymėjo, kad šį naująjį Europos demografinės istorijos etapą tikslinga apibūdinti ne kaip „laikotarpį po demografinio perėjimo“, bet kaip „antrąjį demografinį perėjimą“[182]. Siekdamas atskleisti ir paaiškinti svarbiausius naujų demografinių pokyčių veiksnius, jis išplėtojo teoriją, kurioje itin reikšmingą vietą užima pirmojo ir antrojo demografinio perėjimų metu vyravusių socialinių normų ir vertybių analizė, leidžianti paaiškinti demografinės elgsenos kaitą ir šeimos transformaciją.

Jis pritaria teiginiui, kad netiesioginiai pirmojo demografinio perėjimo veiksniai buvo sekuliarizacija, industrializacija ir urbanizacija. Dėl pastarųjų dviejų procesų įvyko perėjimas nuo namų ūkio ekonomikos, arba šeima paremtos gamybos, prie apmokamo darbo. Tai sumažino ekonominę vaikų vertę šeimoje. Jie jau nebetarnavo tėvams kaip pigi darbo jėga, bet, atvirkščiai, patys reikalavo papildomų investicijų išsilavinimui, suteikiančiam galimybių įsitvirtinti gyvenime. Kita vertus, jaunos poros

[182] Van de Kaa D. J. Europe‘s second demographic transition. *Population bulletin*. Vol. 42, No. 1, March 1987. P. 4.

nebeprivalėjo atidėlioti santuokos, kol paveldės tėvų turtą kaip savarankišką pragyvenimo šaltinį – santuokas kūrė jaunesnio amžiaus asmenys, mažėjo vienišų žmonių, kurie iš viso nesituokdavo. Sekuliarizacija savo ruožtu susilpnino bažnyčios įtaką ir paskatino sutuoktinius planuoti šeimą. Apibūdindama to meto visuomenės normas ir požiūrius, Dirk J. van de Kaa pabrėžė altruizmą: mažinant gimimų skaičių, buvo siekiama pakelti šeimos gerovę. Taigi demografinis perėjimas į žemą gimstamumą vyko tokiomis sąlygomis, kai šeima ir vaikai buvo didžiausia vertybė žmonių gyvenime, tiktai vaikų „kiekį pakeitė jų kokybė“[183].

Dirk J. van de Kaa nuomone, vargu ar įmanoma taip tiksliai išskirti netiesioginius antrojo demografinio perėjimo veiksnius. Šio perėjimo metu pasikeitė visuomenės vertybių sistema – į pirmą vietą iškilo individualizmo (asmenybės teisių ir saviraiškos) idėjos[184]. Sparčiai kintančiose postindustrinėse visuomenėse tiek vyrų, tiek ir moterų gyvenimo lygis priklauso nuo jų išsilavinimo, kvalifikacijos, mokėjimo prisitaikyti prie aplinkos reikalavimų ir motyvacijos ugdyti savo gebėjimus. Santuoka ir vaikai žmonėms (pirmiausia moterims) reiškia tokių asmeninės gerovės sukūrimo galimybių sumažėjimą. Kita vertus, vaikai jau nebėra saugios tėvų senatvės garantas, iš jų nebesitikima materialinės ar kitokios pagalbos. Taigi emocinį pasitenkimą, kurį teikia tėvystė, galima patirti ir turint vieną, galbūt du vaikus.

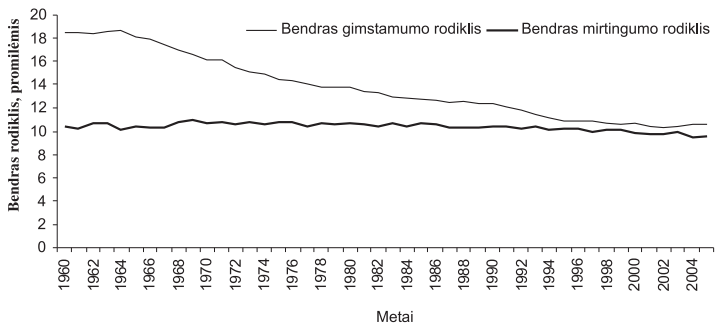

6.5. pav. Bendrųjų gimstamumo ir mirtingumo rodiklių pokyčiai ES-25 valstybėse narėse[185]

[183] Ibid. P. 5.

[184] Van de Kaa D. J. Second Demographic Transition. *Demeny P., McNicoll G. (eds.). Encyclopedia of Population*. Vol. 1. New York: Macmillan Reference USA, 2003. P. 875.

[185] Population statistics 2006 edition. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 47.

Dirk J. van de Kaa taip pat pabrėžia, kad ne tik ekonominės naudos skaičiavimais grįsti sprendimai, bet ir bendrieji socialiniai bei kultūriniai pokyčiai skatina žmones „nusigręžti“ nuo santuokos ir šeimos. Šie pokyčiai aptariami įvairiai, pabrėžiant sekuliarizacijos procesų ir naujų individualizmo vertybių įsitvirtinimo įtaką. Daugelis mokslininkų atkreipia dėmesį į šiuolaikinėse postindustrinėse visuomenėse susidariusių požiūrių ir gyvensenos dichotomiją [186]. Dirk J. van de Kaa aptaria keletą iš jų:

- Nyderlandų Mokslo tarybos nariai nurodo sociokratines ir technokratines pažiūras: besilaikantieji sociokratinių pažiūrų tiki tokiomis socialinėmis vertybėmis kaip egalitarizmas ir emancipacija, jie pasisako už visų socialinių grupių visavertę integraciją į visuomenės gyvenimą, tuo tarpu technokratai pirmumą teikia racionaliam, kruopščiai suplanuotam ir pagrįstam socialinių problemų sprendimui.
- JAV politologas *Ronald Inglehart* nurodo vertybes, susijusias su materializmu ir postmaterializmu: postmaterialistai, kritikuodami technologines naujoves ir materialinių produktų gamybos plėtrą, kuri sukelia aplinkos taršą ir skatina besaikį vartojimą, pabrėžia žmonių tarpusavio bendravimo, tarpasmeninių ryšių svarbą.
- Olandų mokslininkas *A. J. A. Felling* nurodo buržuazines dimensijas (orientaciją į šeimą, ekonominę pažangą, saugumą, altruizmą) ir neburžuazines dimensijas (socialinį egalitarizmą, hedonizmą, vidinę harmoniją).

Pats Dirk J. van de Kaa, apibūdindamas visuomenės pasidalijimą į grupes, pasižyminčias skirtingu gyvenimo stiliumi, skirtingomis vertybinėmis orientacijomis ir požiūriu į šeimos kūrimą, vartoja progresyvumo ir konservatizmo sąvokas. Progresyvumas reiškia poslinkį lygybės ir laisvės vertybių įsitvirtinimo link, besilaikantys progresyvaus požiūrio asmenys pabrėžia lygias galimybes, siekiant išsilavinimo, pajamų ir kitose srityse, taip pat laisvę pasirinkti asmenybei priimtinus elgsenos tipus (pvz., aprangos, seksualinio elgesio). Tuo tarpu konservatizmą apibūdina priešingos tendencijos – pabrėžiama papročių, tradicijų svarba ir kritiškai žvelgiama į visuomenėje vykstančius pasikeitimus[187]. Dirk J. van de Kaa nuomone, per laikotarpį nuo Antrojo pasaulinio karo dauguma Europos

[186] Dichotomija (gr. *dicha* – pusiau + *tomē* – perkirtimas), klasės skirstymas į priešingus poklasius.

[187] Ibid. P. 5–6.

visuomenių smarkiai pažengė į priekį progresyvumo ir individualizmo vertybių įsitvirtinimo link, ir tai leidžia paaiškinti daugelį demografinių pokyčių, nulėmusių žemą gimstamumą:

- Perėjimą nuo santuokos prie kohabitacijos.
- Vidines permainas šeimoje – jos gyvenimo centras perkeliamas nuo vaikų sutuoktinių poros link.
- Poslinkius prokreacinėje elgsenoje – nuo siekių tik išvengti nepageidaujamų gimimų, vartojant kontracepcijos priemones, laisvų pasirinkimų link, ar iš viso turėti vaikų ir kada jų turėti.
- Perėjimą nuo panašios sudėties tradicinių šeimų prie namų ūkių ir šeimų įvairovės.

Aptardamas šių procesų eigą, Dirk J. van de Kaa visų pirma atkreipia dėmesį, kad po Antrojo pasaulinio karo, kai Europos gyventojai patyrė daugybę netekčių ir skaudžių išgyvenimų, smarkiai pakito žmonių seksualinė elgsena – paankstėjo lytinių santykių pradžios amžius ir gausėjo asmenų, turėjusių ikivedybinių lytinių santykių. Tuo tarpu socialinės elgsenos normos ir visuomenės požiūris į tokius santykius nesikeitė taip greitai, todėl jauni žmonės buvo priversti oficialiai įtvirtinti savo ryšius – registruoti santuoką, ypač tuomet, kai laukdavo kūdikio. Visa tai paaiškina XX a. šešto dešimtmečio šeimos kūrimo tendencijas: ankstyvas santuokas ir trumpą vidutinį laikotarpį tarp vedybų ir pirmojo vaiko gimimo. Demografinės statistikos duomenys rodo, kad tuo laikotarpiu ėmė mažėti aukštesnio eiliškumo gimimų skaičius, tai, Dirk J. van de Kaa nuomone, liudija apie visuotinį gimstamumo kontrolės paplitimą. Tačiau šeštame dešimtmetyje dar nebuvo veiksmingų kontracepcijos priemonių, todėl gimstamumo lygis buvo palyginti aukštas – gimė daug „neplanuotų“ vaikų.

Moderni kontracepcija atsirado ir tapo prieinama septinto dešimtmečio viduryje, kiek vėliau, aštunto dešimtmečio pradžioje, daugelis Europos valstybių pakeitė įstatymus, panaikindamos abortų draudimus ir / arba juos liberalizuodamos. Šie pasikeitimai padarė didžiulę įtaką gyventojų elgsenai: pamažu išnyko „priverstinės“ santuokos, ėmė augti vidutinis pirmos santuokos sudarymo amžius ir mažėti gimimų skaičius. Pamažu visuomenėje ėmė plisti požiūris, kad prokreacija (vaikų gimdymas) nėra pagrindinis ir svarbiausias seksualinių santykių tikslas santuokoje. Todėl daugelis jaunų žmonių ėmė abejoti, kad galbūt verta tiesiog pradėti gyventi kartu, o santuoką sudaryti tuomet, kai bus ketinama susilaukti

vaikų Šiuos pasikeitimus kuriant šeimą Dirk J. van de Kaa apibūdino kaip „auksinio santuokos amžiaus“ ir „vaiko – karaliaus“ šeimoje su tėvais pabaigą Europos visuomenėje[188]. Antrojo demografinio perėjimo teoriją papildė belgų demografas *Ronny Lesthaeghe*, nurodydamas tris šeimos transformacijos etapus:

* Pirmasis etapas (1955–1970 metai) apėmė tris šeimos kūrimo pokyčių komponentus: ištuokų skaičiaus didėjimą, pokarinio „kūdikių bumo“ pabaigą ir gimstamumo mažėjimą, ištuokų skaičiaus didėjimą, vidutinio pirmos santuokos sudarymo amžiaus augimą.
* Antrasis etapas (1970–1985 metai) apibūdinamas neregistruotų santuokų paplitimu, pradedant Šiaurės Europos valstybėmis. Jos tapo socialiai pripažintos ir daugeliu atvejų pakeitė oficialiai registruotas santuokas, ėmė augti ne santuokoje gimusiųjų skaičius ir jų dalis tarp bendro gimusiųjų skaičiaus.
* Trečiasis etapas, prasidėjęs nuo 1985 metų, pasižymi šeimų ir partnerystės formų įvairove, pakartotines santuokas vis dažniau keičia povedybinė kohabitacija, atsiranda naujas partnerystės modelis – gyvenimas „kartu, bet atskirai“ (*LAT – living apart together*)[189]. Pastarasis partnerystės modelis pastaruoju metu imtas vadinti „partneryste per atstumą (PPA)“[190].

Dirk J. van de Kaa, remdamasis XX a. devintojo dešimtmečio statistiniais duomenimis, bandė sugrupuoti Europos šalis pagal jų vietą vykstant antrajam demografiniam perėjimui. Tuo metu, jo nuomone, tik dvi valstybės – Danija ir Švedija – nuosekliai perėjo visą šeimos kūrimo pokyčių seką, nulėmusią labai žemą gimstamumą, didelę ne santuokoje gimusiųjų dalį ir, svarbiausia, „vedusiųjų socialiniam statusui teikiamos socialinės reikšmės esminį pasikeitimą, kuris bene geriausiai liudija apie visuomenės poslinkį individualizmo link“[191]. Demografas nurodė tokias šalių grupes:

---

188 Ibid. P. 11.

189 Lesthaeghe R. The second demographic transition in Western countries: an interpretation. *Oppenheim Mason K., Jensen A. M. (eds.). Gender and family change in industrialized countries.* – Oxford: Clarendon Press, 1999. P. 17–8.

190 Juozeliūnienė I. Janas Trostas ir šeimos sociologija. Naujos tyrimo galimybės. – Garnelis, 2003. P. 73.

191 Van de Kaa D. J. Europe‘s second demographic transition // *Population bulletin*. Vol. 42, No. 1, March 1987. P. 10.

- Pirmąją grupę, be Danijos ir Švedijos, sudarė Šiaurės ir Vakarų Europos valstybės (Suomija, Norvegija, Jungtinė Karalystė, Austrija, Belgija, Prancūzija, buvusi Vokietijos Federacinė Respublika, Nyderlandai, Šveicarija), taip pat vienintelė Pietų Europos regiono šalis Italija. Šiose valstybėse natūralus prieaugis nukrito iki neigiamo, o antrasis demografinis perėjimas buvo toliausiai pažengęs.
- Antrąją grupę sudarė Graikija, Malta, Portugalija, Ispanija ir buvusi Jugoslavija. Jose gimstamumo mažėjimas nebuvo toks ryškus ir išliko teigiamas natūralus gyventojų prieaugis. Čia antrasis demografinis perėjimas buvo dar tik prasidėjęs.
- Trečiąją grupę sudarė Vidurio ir Rytų Europos šalys (Bulgarija, buvusi Čekoslovakija, Vengrija, Lenkija, Rumunija ir buvusi Vokietijos Demokratinė Respublika). Jose antrasis demografinis perėjimas pasižymėjo specifiniais bruožais: daugelis gyventojų laikėsi tradicinių nuostatų, seksualinės laisvės siekimo tendencijos nebuvo tokios ryškios, nors abortai buvo legalizuoti anksčiau nei kitur Europoje. Minėtose šalyse įgyvendinama demografinė politika, kuria siekta padidinti gimstamumą, turėjo tam tikrą poveikį šioms tendencijoms.
- Ketvirtąją grupę sudarė kitos likusios Europos šalys, kurios dėl įvairiausių istorinių ir kultūrinių priežasčių vėlavo baigti pirmąjį demografinį perėjimą: Islandija, Airija, Albanija, Turkija, taip pat buvusios TSRS respublikos. Tuo metu šiose valstybėse gimstamumo rodikliai buvo palyginti aukšti, o natūralus prieaugis – teigiamas[192].

Dirk J. van de Kaa teigė, kad anksčiau ar vėliau perėjusios tą pačią demografinių įvykių seką, Europos šalys išsaugos savo įvairovę. Jo išvadas patvirtino vėlesni demografų tyrimai, liudijantys apie tolesnę antrojo demografinio perėjimo plėtrą.

[192] Ibid. P. 11–12.

Apibendrindami tarptautinio projekto „Gimstamumo ir šeimos tyrimas“ (FFS), kuris buvo baigtas 1999 m. (žr. 1.3. skyrių), rezultatus, demografai pažymėjo, kad daugumoje Europos valstybių gimstamumo rodikliai paskutiniame XX a. dešimtmetyje toliau mažėjo: amžių sandūroje tik keliose valstybėse (Airijoje, Prancūzijoje, Norvegijoje) jis dar buvo artimas lygiui, kuris galėjo užtikrinti kartų kaitą. Tuo tarpu daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių, esant tokiems gimstamumo rodikliams, ateities kartos pakeis jau tik pusę dabartinių kartų. Tyrimas parodė, kad viena iš tokio žemo gimstamumo priežasčių yra tolesnis naujų partnerystės formų paplitimas (ne tik Šiaurės ir Vakarų Europoje, bet ir Vidurio bei Rytų Europos regione), vaikų gimdymo atidėjimas sulaukus vėlesnio amžiaus, bevaikių moterų gausėjimas kai kuriose valstybėse (pvz., Vokietijoje ir Šveicarijoje viena iš penkių moterų, sulaukus 45–49 metų, neturėjo vaikų), taip pat modernių ir itin veiksmingų kontracepcijos priemonių vartojimas, būdingas daugumai Vakarų Europos valstybių[193].

Raktažodžiai

Antrasis demografinis perėjimas, socialinės normos, vertybių sistema, demografinės elgsenos kaita, individualizmas, dichotomija, sociokratinės pažiūros, technokratinės pažiūros, materializmas, postmaterializmas, progresyvumas, konservatizmas, šeimos transformacijos etapai.

Santrauka

1. Antrojo demografinio perėjimo esminis bruožas – gimstamumo mažėjimas nuo lygio, užtikrinančio demografinę pusiausvyrą, iki daug žemesnio nei garantuojančio kartų kaitą.

2. Antrojo demografinio perėjimo terminą pateikė 1987 m. olandų demografas Dirk J. van de Kaa.

[193] Macura M. , Beet G., Burkimsher M. Fertility and partnership: why the FFS and what did we learn from it? – *Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research*. Vol. 1. New York and Geneva: United Nations, 2002. P. 2–3.

3. Siekdamas atskleisti ir paaiškinti svarbiausius naujųjų demografinių pokyčių veiksnius, Dirk J. van de Kaa išplėtojo teoriją, kurioje itin reikšmingą vietą užima pirmojo ir antrojo demografinio perėjimų metu vyravusių socialinių normų ir vertybių analizė, leidžianti paaiškinti demografinės elgsenos kaitą ir šeimos transformaciją.

4. Pirmasis demografinis perėjimas į žemą gimstamumą vyko tokiomis sąlygomis, kai šeima ir vaikai tebebuvo didžiausia vertybė žmonių gyvenime, tuo tarpu antrojo demografinio perėjimo metu visuomenės vertybių sistema pasikeitė – svarbiausios tapo individualizmo idėjos.

5. Daugelis mokslininkų atkreipia dėmesį į šiuolaikinėse postindustrinėse visuomenėse susidariusią požiūrių ir gyvensenos dichotomiją: sociokratines ir technokratines pažiūras, materializmą ir postmaterializmą, buržuazines ir neburžuazines dimensijas.

6. Dirk J. van de Kaa, apibūdindamas visuomenės pasidalijimą į grupes, pasižyminčias skirtingu gyvenimo stiliumi, skirtingomis vertybinėmis orientacijomis ir požiūriu į šeimos kūrimą, vartoja progresyvumo ir konservatizmo sąvokas.

7. Demografiniai pokyčiai, nulėmę žemą gimstamumą, buvo šie: perėjimas nuo santuokos prie kohabitacijos; vidinės permainos šeimoje; poslinkiai prokreacinėje elgsenoje.

8. Dirk J. van de Kaa nurodė keturias Europos šalių grupes pagal jų vietą antrajame demografiniame perėjime: tas, kuriose antrasis demografinis perėjimas buvo toliausiai pažengęs; tas, kuriose antrasis demografinis perėjimas buvo dar tik prasidėjęs; tas, kuriose antrasis demografinis perėjimas pasižymėjo specifiniais bruožais; tas, kurios vėlavo užbaigti pirmąjį demografinį perėjimą.

9. Antrojo demografinio perėjimo teoriją papildė belgų demografas Ronny Lesthaeghe, nurodęs tris šeimos transformacijos etapus.

? Klausimai pasikartoti

1. Į ką Vakarų Europos demografai pirmiausia atkreipė dėmesį, nagrinėdami demografinę situaciją Europoje XX a. devintajame dešimtmetyje?
2. Koks autorius pirmasis pateikė antrojo demografinio perėjimo terminą, kada tai įvyko?
3. Kokie buvo netiesioginiai pirmojo ir antrojo demografinio perėjimo veiksniai?
4. Kada individualizmo vertybių įtaka buvo svarbi: pirmojo ar antrojo demografinio perėjimo laikotarpiu?
5. Kuo skiriasi materializmo ir postmaterializmo vertybės?
6. Kokias sąvokas vartojo Dirk J. van de Kaa, apibūdindamas visuomenės pasidalijimą į grupes, pasižyminčias skirtingu gyvenimo stiliumi ir skirtingomis vertybinėmis orientacijomis?
7. Kada atsirado ir tapo prieinama moderni kontracepcija, kokia buvo jos įtaka gyventojų elgsenai?
8. Kaip antrojo demografinio perėjimo teoriją papildė belgų demografas Ronny Lesthaeghe?
9. Koks naujas partnerystės modelis atsirado Europos visuomenėse XX a. devinto dešimtmečio viduryje?

Literatūra

Specialioji literatūra

1. A Dictionary of Sociology. Edited by Gordon Marshal. – Oxford, New York: Oxford university press, 1998.
2. Bart de Bruijn. Interdisciplinary backgrounds of fertility theory // *PDOD-Paper* No. 16, Groningen, April 1993.
3. Becker G. S. A Treatise on the Family. – Harvard University Press, Cambridge, MA, 1981.
4. Becker G. S. An Economic Analysis of Fertility / *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1960.
5. Bongaarts J., Potter R. G. Fertility, biology and behavior: an analysis of the proximate determinants. – New York, Academic Press, 1983.
6. Bourgeois-Pichat J. Mortality trends in the industrialized countries / *Mortality and Health Policy*. – New York: United Nations, 1984.
7. Caldwell J. C. Theory of Fertility Decline. – London: Academic Press, 1982.
8. Caselli G. L'evolution a long terme de la mortalite en Europe / Blum A., Rallu J. L. (Eds.) *European population. Vol. 2. Demographic dynamics.* – Paris, 1993.
9. Casterline J. B. Demographic Transition / Demeny P., McNicoll G. (Eds.) *Encyclopedia of Population. Vol. 1*. – New York: Macmillan Reference USA, 2003.
10. Coleman D. Facing the 21st century: new developments, continuing problems / Macura M., MacDonald A.L, Haug W. (Eds.) *The new demographic regime. Population challenges and policy responses*. – New York and Geneva: United Nations, 2005.
11. Čiurlionytė R. Vyrų ir moterų mirtingumo skirtumai / Stankūnienė V. (Ats. red.). *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1995.
12. Damušis A., Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais. – IL, Chicago, 1990.
13. Davis K., Blake J. Social structure and fertility: An analytic framework // *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 4. No. 3 (Apr., 1956).
14. Demeny P., McNicoll G. (Eds.) Encyclopedia of Population. – New York: Macmillan Reference USA, 2003.
15. Dromantienė L., Kanopienė V. Demografinis senėjimas ir ES socialinė politika pagyvenusiems // *Socialinis darbas*. – Vilnius: LTU, 2004. Nr. 3 (2).

16. Ehrlich P. R., Ehrlich A.H. The Population Explosion. – New York: Simon and Schuster, 1990.
17. Ehrlich P. The Population Bomb. – New York: Ballantine, 1968.
18. Europos Komisija. Demografiniai pokyčiai skatina naują kartų vienybę – Žalioji knyga. – Liuksemburgas: Europos Bendrijų oficialiųjų leidinių biuras, 2005.
19. *Early marriage*. Americans for UNFPA. – Internetinė prieiga: http://www.americansforunfpa.org/NetCommunity/Page.aspx?&pid=245& srcid=248
20. Egidi V., Zaccarin S. Women's condition and reproductive behaviour / *Evolution or revolution in European population*. European Population conference. – Milano: FrancoAngely, Vol. 2. 1995.
21. Festy P., Prioux F. An evaluation of the Fertility and Family Surveys Project. – New York and Geneva: United Nations, 2002.
22. Freedman R. Fertility determinants / *World Fertility Survey: an Assessment*. – N. Y., 1987.
23. Handbook of Population. Edited by Poston D., L. and Michael Micklin M. – New York, Boston, Dordrech, London, Moscow: Kluwer Academic Plenum Publishers, 2005.
24. Hauser P., M., Duncan O. D. The Nature of Demography / (Eds.) Hauser P. M. and Duncan O. D. *The Study of Population*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1959.
25. Hill R., Stycos J. M., Back K. W. The Family and Population Control: A Puerto Rican Experiment in Social Change. – Chapel Hill, NC, USA: University of North Carolina Press, 1959.
26. Hobcraft J., Kiernan K. Becoming a parent in Europe / *Evolution or revolution in European population.* European Population conference. – Milano: FrancoAngeli, Vol.1. 1995.
27. Hoffmann L. W., Hoffmann M. L. The Value of Children to Parents / Fawcett J. T. (Ed.) *Psychological Perspectives on Population*. – New York: Basic Books. 1973.
28. Hopes and realities. Closing the gap between women's aspirations and their reproductive experience. – New York: Alan Guttmacher Institute, 1995.
29. Jasilionis D. Lietuvos gyventojų mirtingumo raida – epidemiologinio perėjimo teorijos išimtis // *Filosofija. Sociologija.* 2003. Nr. 2.
30. Jonkarytė A. Antrojo demografinio perėjimo teorijos bruožai // *Filosofija. Sociologija*. 2002. Nr. 3.
31. Jonkarytė A., Naskauskienė V. Reprodukcinė sveikata / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos gyventojai 1990–2000.* – Vilnius: LFSI, Demografinių tyrimų centras, 2002.
32. Juozeliūnienė I. Janas Trostas ir šeimos sociologija. Naujos tyrimo galimybės. – Garnelis, 2003.
33. Kagitcibasi C., Esmer Y. Development, Value of Children and Fertility: A multiple Indicator Approach. – Istanbul, 1980.

34. Kalėdienė R., Petrauskienė J. Healthy life expectancy – an important indicator for health policy development in Lithuania // *Medicina,* 2004. T. 40. Nr. 6.
35. Kanopienė V., Mikulionienė S. Demografinio senėjimo problemos socialinėje Europos Sąjungos darbotvarkėje // *Socialinis darbas*. – Vilnius: MRU, 2006, Nr. 5 (2).
36. Kanopienė V., Mikulionienė S. Gyventojų senėjimas ir jo iššūkiai sveikatos apsaugos sistemai // *Gerontologija*. – Vilnius, LGGD, 2006. VII (4*).*
37. Kanopienė V. Gyventojai, sveikata ir sveikatos politika / *Žmogaus socialinė raida. Vadovėlis aukštosioms mokykloms.* – Vilnius: Homo liber, 2001.
38. Kanopienė V. Demografija: pagrindinės sąvokos ir rodikliai. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997.
39. Kaplan H. S., Bock J. Fertility Theory: Caldwell's Theory of Intergenerational Wealth Flows / Smelser Neil J., Paul B. Baltes Paul B. (Eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* – Oxford: Pergamon Press, 2001.
40. Kasnauskienė G. Demografijos pagrindai: mokomoji knyga. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006.
41. Keyfitz N. Introduction. Biology and Demography / Keyfitz N. (Ed.) *Population and biology.* – Ordina Editions, Liege, 1984.
42. Kiernan K. Partnership Formation and Dissolution in Western Societies / Smelser N. J., Baltes P. B. (Eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* – Oxford: Pergamon Press, 2001.
43. Kirk D. Demographic Transition Theory // *Population Studies*, 1996. No. 50.
44. Komisijos Komunikatas Tarybai, Europos Parlamentui, Europos Ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui. *Socialinės tikrovės apžvalga*. Tarpinė ataskaita 2007 m. pavasario Europos Vadovų Tarybai. – Europos Bendrijų Komisija, Briuselis, 26.2.2007 KOM(2007) 63. – Internetinė prieiga: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007DC0063:LT:NOT
45. Lesthaeghe R. The second demographic transition in Western countries: an interpretation / Oppenheim Mason K., Jensen A. M. (Eds.) *Gender and family change in industrialized countries.* – Oxford: Clarendon Press, 1999.
46. Levin I., Trost J. Women and the concept of family // *Family reports* 21, Uppsala Universitet, 1992.
47. Marcinkevičienė D. Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX amžiaus pradžioje. – Vilnius: Vaga, 1999.
48. Macunovich D. J. Baby Booms and Busts in the Twentieth Century / Smelser Neil J., Paul B. Baltes Paul B. (Eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* – Oxford: Pergamon Press, 2001.
49. Macura M., Beet G., Burkimsher M. Fertility and partnership: why the FFS and what did we learn from it? / *Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research.* Vol. 1. – New York and Geneva: United Nations, 2002.

50. McEvedy C., Jones R.. Atlas of World Population History. Facts on File. – New York, 1978.
51. Mikulionienė S. Namų ūkiai ir šeimos Lietuvoje: sociodemografinis požiūris / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997.
52. Mikulionienė S. Lietuvos gyventojų senėjimas: tyrimo metodai ir analizė / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: LFSI, 1995.
53. Murdock S. H. Demographics: a guide to methods and data sources for media, business, and government . – London: Paradigm publishers, 2006.
54. Natural and Political OBSERVATIONS Mentioned in a following INDEX, and made upon the Bills of Mortality, *by* JOHN GRAUNT, LONDON, printed by Tho: Roycroft, for John Martin, James Allestry, and Tho: Dicas, at the Sign of the Bell in St. Paul's Church-yard, MDCLXII. – Internetinė prieiga: http://www.ac.wwu.edu/~stephan/Graunt/0.html
55. Ni Bhronlchain M. East-West marriage contrasts, old and new / Blum A., Rallu J. L. (Eds.). *European population*. *Vol. 2. Demographic dynamics*. – Paris: INED, 1993.
56. Notestein F. W. Population – The Long View / Schultz T. W. (Ed.) *Food for the World.* – Chicago: University of Chicago Press, 1945.
57. Okolski M. East-West mortality differentials/ Blum A., Rallu J. L. (Eds.) *European population. Vol. 2. Demographic dynamics.* – Paris: INED, 1993.
58. Omran Abdel R. The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change // *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 1971. Vol. 49. No. 4.
59. Pieston S.H., Heuveline P., Guillot M. Demography: measuring and modeling population processes. – Malden (Mass.): Blackwell Publishing, 2001.
60. Robinson W. C. The economic theory of fertility over decades // *Population studie*s, No. 51, 1997.
61. Rowland D.T. Demographic methods and concepts. – Oxford : Oxford University Press, 2003.
62. Same-Sex Marriage: A Selective Bibliography of the Legal Literature. compiled by Paul Alex- Lute. Originally published September 2002, *last updated December 12, 2007.* – Internetinė prieiga: http://law-library.rutgers.edu/SSM.html
63. Schoen R., Kim Y. J., Nathanson C., Fields J., Astone N. M. Why Do Americans Want Children? // *Population and Development Review*, 1997. No. 23.
64. Schultz T. P. Economics of Population. Reading. – MA: Addison-Wesley, 1981.
65. Social Situation Observatory – Demography monitor 2005. Nico van Nimwegen and Gijs Beets (Eds.). – The Hague: Interdisciplinair demografisch Institute (NiDi), Report No. 72, 2006.

66. Stankūnienė V., Jonkarytė A., Mitrikas A. Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai // *Filosofija. Sociologija.* 2003. Nr. 2.
67. Stankūnienė V. Šeimos formavimas ir skyrybos / *Stankūnienė V., Baublytė M., Kanopienė V., Mikulionienė S. Gimstamumas ir šeima: biografinis požiūris*. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1999.
68. Stankūnienė V., Jasilionis D., Krūminš J. Social differences in mortality, morbidity, and health-related behaviour during transition: research findings in the three Baltic countries // *Revue Baltique.* – Vilnius, 1999. No. 14.
69. Stankūnienė V. Nauji Lietuvos šeimos bruožai: tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra / *Stankūnienė V.* (Ats. red.) *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje.* – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997.
70. Stankūnienė V. Pastarųjų metų gimstamumo pokyčiai: adaptacija ar naujos reprodukcinės elgsenos modelio apraiškos / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje.* – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997.
71. Stankūnienė V., Baublytė M. Lietuvos šeimos ir gimstamumo tyrimas. Standartinės lentelės ir pagrindiniai tyrimo duomenys. – Vilnius: LFSI, 1996.
72. Stroebe W. Social psychology and health. Second edition. – Buckingam. Philadelphia: Open University Press, 2000.
73. Tamutienė I. Žmogaus socialinės raidos matavimai / *Žmogaus socialinė raida. Vadovėlis aukštosioms mokykloms.* – Vilnius: Homo liber, 2001.
74. The World Health Report 2002. Reducing Risks, Promoting Health Life. – Geneva: World Health Organisation, 2002.
75. Thomlinson R. Demographic problems. Controversy over population control. – Belmont, California: Dickenson Publishing Company, 1967.
76. Thompson W. S. Danger Spots in World Population. – New York: Alfred A. Knopf, 1929.
77. Thompson W. S. Population // *American Journal of Sociology*, 1929, No. 34(6).
78. Trost J. Skandinavijos šeima / *Pasaulis ir šeima: nacionaliniai šeimos ypatumai.* – Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1992.
79. UNAIDS, UNICEF and WHO. *Young people and HIV/AIDS: Opportunity in Crisis,* 2002.
80. UNICEF. Early Marriage: A Harmful Traditional Practice. – New York: United Nations, 2005.
81. Vaitekūnas S. Lietuvos teritorija ir gyventojai. – Vilnius: Alma littera, 1998.
82. Van de Kaa D. J. Europe‘s second demographic transition // *Population bulletin.* Vol. 42, No. 1, March 1987.
83. Van de Kaa D. J. Second Demographic Transition / Demeny P., McNicoll G. (Eds.) *Encyclopedia of Population. Vol. 1.* – New York: Macmillan Reference USA, 2003.

84. Wattenberg B. J. Fewer. How the new demography of depopulation will shape our future. – Chicago: Ivan R. Dee, 2004.
85. Watkins S. C. Fertility transition: Cultural explanations / Smelser Neil J., Paul B. Baltes Paul B. (Eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* – Oxford: Pergamon Press, 2001.
86. Weeks J. R. Population: an introduction to concepts and issues. – Belmont (California), 2005.
87. Демография: учебник. Под редакцией Н. А. Волгина, Л. Л. Рыбаковского. – Москва: Логос, 2005.
88. Медков, В. М. *Демография: учебник*. – Москва: И НРФ А, 2005.
89. Факторы и мотивы демографического поведения. – Рига: Зинатне, 1984.

Metodiniai leidiniai, norminė medžiaga

1. Gyventojų užimtumo tyrimo aprašymas ir apibrėžimai. – Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1308
2. Medicininio mirties liudijimo metodiniai nurodymai. – Vilnius: Statistikos departamentas, Lietuvos sveikatos informacijos centras, 2007.
3. Namų ūkių biudžetų tyrimo rezultatai. – Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1335
4. Principles for a Vital Statistics System: Recommendations for the Improvement and Standardization of Vital Statistics. Doc. ST/STAT/SER.M/19. – New York: United Nations, 1953.
5. Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Revision 1 // *Statistical Papers. Series M, No. 67/Rev. 1.* – United Nations, New York, 1997.
6. Principles and Recommendations for a Vital Statistics System Revision 2. Series M. No. 19. – United Nations, 2001.
7. Programme of Action adopted at the International conference on Population and Development. – Cairo: United Nations, 5-13 September 1994.
8. Recommendation on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of
9. Marriages. General Assembly resolution 2018 (XX) of 1 November 1965. – U.N. Doc. A/60141, 1965.
10. Rekomendacijos dėl gyventojų ir būstų 2010 surašymų. Parengė Jungtinių Tautų Europos ekonomikos komisija ir Europos Bendrijų statistikos tarnyba. Priėmė Europos statistikų konferencija 2006 m. birželio mėn. – Ženeva: Jungtinės Tautos, 2006.
11. Surašymo darbuotojo vadovėlis. – Statistikos departamentas, Vilnius, 2001.
12. Civilinis kodeksas. Trečioji knyga. – Civilinio kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. Nr. VIII-1864, 2000-07-18 // Valstybės žinios. 2000. Nr. 74-2262.

13. JTO konvencija „Dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims“ // Valstybės žinios. 1996. Nr. 21-549.
14. Lietuvos Respublikos gyventojų registro įstatymas Nr. VIII-1085 // Valstybės žinios. 1992. Nr. 5-78; 1999. Nr. 28-793; 2006. Nr. 65-2387.
15. Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų 2001 metų visuotinio surašymo įstatymas. Nr. VIII-574 // Valstybės žinios. 1999. Nr. 56-1811.
16. Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymas Nr. IX-1078 // Valstybės žinios. 2002. Nr. 95.

Statistikos leidiniai, internetiniai šaltiniai

1. Demografijos metraštis (Demographic Yearbook) 2006. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2007.
2. Demographic Data and Estimates for the Countries and Regions of the World / *2006 World Population Data Sheet*. – Population Reference Bureau.
3. Eurostat Year Book 2006-2007. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007.
4. Gyventojų surašymai. Surašymai Lietuvoje. Statistikos departamentas. – Internetinė prieiga: http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/id=1196&PHPSESSID=cc29edcd5e0b8ea5bc7934dfa1a80f94
5. Lietuvos statistikos metraštis. T. 11: 1938 m. – Kaunas: CSB, 1939.
6. Lietuvos statistikos metraštis. T. 12: 1939 m. – V.: CSB, 1940.
7. Long-term population projections at national level / *Statistics in focus. Population and social conditions.* – EUROSTAT, 3/2006.
8. Population in Europe 2005: first results / *Lanzieri G. Statistics in focus. Population and social conditions*. – EUROSTAT, 16/2006.
9. Population statistics. EUROSTAT. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004.
10. Population statistics 2006 edition. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006.
11. The family in the EU25 seen through figures / *Eurostat News Release*, 59/2006.
12. The world at six billions. United nations. – Internetinė prieiga:
13. http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbilpart1.pdf
14. Vidutinė šeima Lietuvoje – trys asmenys. – Lietuvos statistikos departamentas. 2003-04-25. – Internetinė prieiga: http://www.std.lt/web/main.php?parent=179&module=6167id=496 *(prisijungta 2003-04-26)*
15. World Population Clock, 2006. – Internetinė prieiga: http://www.prb.org/Articles/2006/WorldPopulationClock2006.aspx
16. World population prospects. The 2006 Revision. Executive Summary. – United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2007. (ST/ESA/SER.A/261/ES)
17. 2006 World population data sheet . – Population Reference Bureau. – Internetinė prieiga: http://www.prb.org/pdf06/06WorldDataSheet.pdf

Rekomenduojami papildomi informacijos šaltiniai

Specialioji literatūra

Gyventojų migracija

1. Sipavičienė A. Tarptautinė gyventojų migracija Lietuvoje: modelio kaita ir situacijos analizė. – Vilnius, 2006.
2. Sipavičienė A. Tarptautinė migracija besikeičiančiame geopolitiniame kontekste: iššūkiai Lietuvai. – Vilnius, 2005.
3. Sipavičienė A. *Recent Changes in Migration Movements and Policies: Lithuania // Trends in International Migration.* Annual Report. 2004 Edition. – SOPEMI 2004, OECD Paris 2005.
4. Sipavičienė A. Tarptautinė migracija Lietuvoje / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos gyventojai 1990–2000.* – Vilnius: LFSI, Demografinių tyrimų centras, 2002.
5. Sipaviciene A. International migration in Lithuania: developments, policy, problems / *Population Information on Lithuania.* – United Nations Population Information Network (POPIN) Internetinė prieiga: http://popin.sti.lt/articles.html
6. Sipavičienė A., Tureikytė D. Nelegali migracija Lietuvoje: retrospektyva ir šių dienų problemos. – Vilnius, 2000.
7. Sipavičienė A. Changing Patterns of International Migration in Lithuania: Temporary Moves Abroad Versus Emigration // *Revue Baltique*, 1999. No. 13.
8. International Migration in Lithuania: Causes, Consequences, Strategy. Sipavičiene A. (Ed.). – Vilnius: UN/ECE, LFSI, 1997.
9. Sipavičienė A. Nelegalių migrantų tranzitas per Lietuvą. – Vilnius: Tarptautinės migracijos organizacija, Migracijos informacijos programa, LFSI, 1997.
10. Sipavičienė A. The Baltic Route: The Trafficking of Migrants though Lithuania. – Budapest, 1997.
11. Sipavičienė A. A New Migration Phenomenon: Illegal Transit Migration in Lithuania // *Revue Baltique*, 1997. No. 10.
12. Mobility of Scientists in Lithuania: Internal and External Brain Drain (Lietuvos mokslininkų mobilumas: vidinis ir išorinis protų nutekėjimas). Stankūnienė V. (Ats. red.). – Vilnius: LFSI, 1996.
13. Stankūnienė, V. Mobility of Scientists in Lithuania: Causes and Strategies of Behaviour / *Changes of Identity in Modern Lithuania*. –Vilnius: LFSI, 1996.
14. Sipavičienė A. Nauji reiškiniai tarptautinės migracijos vystymesi šių dienų

Lietuvoje / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: LFSI, 1995.
15. Sipavičienė A. Lietuvos gyventojų migracijos istorinė apžvalga / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika.* – Vilnius: LFSI, 1995.
16. Stankūnienė V. Nauji Lietuvos gyventojų migracijos bruožai: kryptys ir etninė sudėtis / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika.* Vilnius: LFSI, 1995.
17. Stankūnienė V. Vilniaus gyventojų tarptautinės migracijos retrospektyva / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika.* Vilnius: LFSI, 1995.
18. Stanaitis S., Stankūnienė E. Kaimo gyventojų teritoriniai migracijos ypatumai 1970–1993 m. // *Mokslo darbai. Geografija*, 1995. Nr. 31.
19. Sipavičienė A. Migracijos procesų raida Lietuvoje / *Lietuvos demografinė raida: retrospektyva, šiuolaikinės problemos, palyginamoji analizė*. – Vilnius. 1989 (rusų kalba).

Gyventojų politika

1. Lietuvos gyventojų politikos strategijos metmenys**.** Stankūnienė V. (Ats. red.). – Vilnius: Mokslo aidai, 2004.
2. Mitrikas A. Paramos šeimoms, auginančioms vaikus, poreikio vertinimas / *Lietuvos šeima*. – Vilnius: FSTI, 1995.
3. Mitrikas A., Mikalauskaitė A., Stankūnienė V. Family Policy in Lithuania: Principles, Experience, and Expectations // *Revue Baltique*, 1999. No. 13.
4. Stankūnienė V., Jasilionienė A., Jančaitytė R. Šeima, vaikai, šeimos politika: modernėjimo prieštaros. – Vilnius: STI, Mokslo aidai, 2005.
5. Stankūnienė V., Jonkarytė A., Mikulionienė S., Mitrikas A., Maslauskaitė A. Šeimos revoliucija? Iššūkiai šeimos politikai. – Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2003.
6. Stankūnienė V. Family policy in Lithuania: assessments and needs / Kotowska I. E., Jozwiak J. (Eds.) *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities* European Population Conference, Warsaw, 26-30 August 2003. – Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003.
7. Stankuniene V. Family policy of Lithuania: a changing strategy. Paper presented at European Population Conference 2001, Helsinki, Finland 7-9 June, 2001. *Population Information on Lithuania.* United Nations Population Information Network (POPIN) – Internetinė prieiga: http://popin.sti.lt/articles.html
8. Stankūnienė V., Eidukienė V. et al. Paramos šeimai politika: samprata ir patyrimas. – Vilnius, 2001.
9. Stankūnienė V., Mitrikas A., Žibaitis R. Family policy in Lithuania: Principles and Actions. – Vilnius: LFSI, 1996.

10. Stankūnienė V. Lietuvos šeimos politika: patyrimas ir strategija / Stankūnienė V. (Ats. red.) *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: FSTI, 1995.
11. Sipavičienė. Migracijos politika Baltijos šalyse / Stankūnienė V. (Ats. red.). *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. – Vilnius: FSTI. 1995. P. 254–263.
12. Stankūnienė V. Demografinių procesų valdymas: teorija ir patyrimas. – Vilnius: Technika, 1995.
13. Stankūnienė V. Family policy in Lithuania: Experience and Attitudes / *Lithuanian Society in Social Transition*. – Vilnius: FSTI, 1995.
14. Stankūnienė V., Mitrikas A., Žibaitis R. Šeimos politikos koncepcija. – Vilnius: FSTI, 1995.

Statistiniai ir matematiniai analizės metodai

1. Bagdonas E. Socialinė statistika. Pirmoji dalis. Metodai. – Kaunas: Technologija, 2004.
2. Bryman A. Social Research Methods. – Oxford University Press, 2004.
3. Čekanavičius V., Murauskas G. Statistika ir jos taikymai. T. 1. – Vilnius: TEV, 2001.
4. Čekanavičius V., Murauskas G. Statistika ir jos taikymai. T. 2. – Vilnius: TEV, 2002.
5. Diamond I., Jefferies J. Beginning statistics: an introduction for social scientists. – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE, 2001.
6. Frankfort-Nachmias Ch., Leon-Guerrero A. Social Statistics for a Diverse Society. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Pine Forge Press, 2006.
7. Rudzkienė V. Socialinė statistika. – Vilnius: MRU, 2005.
8. Sakalauskas V. Duomenų analizė su STASISTICA. – Vilnius: Margi raštai, 2003.
9. Valkauskas R. Statistika: mokomoji knyga. – Vilnius: VVK leidykla, 2002.
10. Valkauskas R. Statistika. Mokomoji knyga (Antras papildytas leidimas). – Vilnius: Vilniaus vadybos aukštoji mokykla, 2005.

Statistikos leidiniai

1. Gimstamumas / Fertility: Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų 2001 m. visuotinio surašymo rezultatai. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2004.
2. Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybą / Population by sex, age, ethnicity and religijon. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2002.
3. Gyventojai pagal išilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbų mokėjimą / Population by education, mother tongue and command of other languages. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2002.

4. Gyventojai pagal surašymo ir gimimo vietą / Population by the place of residence and the place of birth. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2004.
5. Gyventojai pagal šeiminę padėtį / Population by marital status. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2003.
6. Gyventojų skaičius apskrityse / Population by county. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2006.
7. Lietuvos gyventojai pagal amžių / Lithuanian population by age. – Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2006.
8. Lietuvos gyventojų skaičiaus prognozės, 2005–2030 / Population projections of Lithuania, 2005–2030. – Vilnius: Statistikos departamentas, 2004.

Interneto svetainės:

Informacija apie pasaulio gyventojus (skaičių, sudėtį, raidos tendencijas, demografinius procesus ir prognozes, mokslinius tyrimus)		
World Population Data Sheet	Duomenys apie pasaulio gyventojus	http://www.phishare.org
Gyvenojų informacinis biuras (*Population Reference Bureau*)	Informacija apie tarptautines ir JAV demografines tendencijas	http://www.prb.org
JAV surašymų biuras (*U.S. Census Bureau*)	Tarptautinė demografinių duomenų bazė, apimanti įvairius regionus ir 227 valstybes	http://www.census.gov/ipc/www/idbnew.html
Pasaulio bankas (*The World Bank group*)	Demografinės prognozės	http://devdata.worldbank.org/hnpstats/dp.asp
Jungtinių Tautų gyventojų fondas (*United Nations Population Fund*)	Svetainė internete	http://www.unfpa.org
JTO Ekonominių ir socialinių reikalų departamentas, Gyventojų padalinys (*United Nations Population Division, Department of Economic and Social Affairs*)	Svetainė internete	http://www.un.org/popin/

Informacija apie Europos gyventojus (skaičių, sudėtį, raidos tendencijas, demografinius procesus ir prognozes, mokslinius tyrimus)		
Jungtinių Tautų gyventojų informacijos tinklas (POPIN)		http://www.un.org/popin/
JTO informacijos apie gyventojus tinklas (*United Nations Population Information Network*)	JTO informacijos apie gyventojus interneto sistemoje vadovas (gidas) (*A guide to population information on UN system web sites*)	http://www.un.org/popin/data.html
Plėtros ir gyventojų aktyvumo centras (*Center for Development and Population Activities - CEDPA*)	Informacija apie reprodukcinę sveikatą, ŽIV/AIDS	http://www.cedpa.org/
Gyventojų ištekliai ir duomenys (*Population Resources and Data*)	Nuorodos į šaltinius apie gyventojus internete	http://faculty.washington.edu/~krumme/350/population.html
Nyderlandų tarpdisciplininis demografijos institutas (NIDI)	Pasaulinis e. tinklas apie demografiją *(The World Wide Web of Demography)*	http://www.nidi.knaw.nl/en/links
Tarptautinė gyventojų mokslinių tyrimų sąjunga *(The International Union for the Scientific Study of Population – IUSSP)*	Svetainė internete	http://www.iussp.org
Europos Komisijos statistikos biuras – EUROSTATAS *(Statistical Office of the European Communities - Eurostat)*	Svetainė internete	http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/page?_pageid=1090,30070682,1090_33076576&_dad=portal&_schema=PORTAL
JTO ekonominė komisija, Gyventojų padalinys (*UN Economic Commission for Europe (UNECE), Population Activities Unit*)	Svetainė internete	http://www.unece.org/ead/pau

Informacija apie Europos gyventojus (skaičių, sudėtį, raidos tendencijas, demografinius procesus ir prognozes, mokslinius tyrimus)		
POPULATION INFORMATION NETWORK (POPIN) EUROPE	Informacijos apie gyventojus e. tinklas Europoje	http://www.unece.org/ead/pau/pau/popin.htm
Europos demografinė asociacija (*European Association for Population Studies)*	Svetainė internete	http://www.eaps.nl
Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės	Svetainė internete	http://www.stat.gov.lt/lt/
Gyventojai ir socialinė statistika		http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1110
Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymas 2001		http://www.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=1192
Demografijos metraštis 2005		http://www.stat.gov.lt/lt/catalog/viewfree/?id=875
Demografijos metraštis 2006		http://www.stat.gov.lt/lt/catalog/list/?cat_y=2&cat_id=3
Lietuvos socialinis žemėlapis	Socialinės statistikos rodikliai. Socialiniai demografiniai rodikliai	http://www.socialiniszemelapis.lt/index.php?-1492246947
Socialinių tyrimų institutas. Demografinių tyrimų centras	Svetainė internete	http://www.sti.lt/
Population Information on Lithuania. *United Nations Population Information Network (POPIN)*	Informacija apie Lietuvos gyventojus	http://popin.sti.lt/articles.html

PRIEDAI

1 lentelė. Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės tendencijos Europoje pagal lytį*

	Vyrų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė						Moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė					
	1910	**1930**	**1950**	**1960**	**1970**	**1985**	**1910**	**1930**	**1950**	**1960**	**1970**	**1985**
Islandija	49,9	58,1	68,5	70,7	71,1	74,0	54,7	62,3	72,7	75,5	76,9	80,2
Norvegija	55,0	62,8	70,2	71,2	71,2	72,8	58,8	65,7	73,5	75,7	77,1	79,6
Danija	55,6	61,5	68,7	70,4	70,7	71,6	58,5	63,2	71,1	74,1	75,8	77,5
Švedija	55,2	62,3	69,1	71,4	72,2	73,8	57,6	64,4	72,3	75,2	77,1	79,7
Anglija	51,5	58,3	66,5	68,0	68,8	71,971,9	55,4	62,4	71,2	73,9	75,0	77,5
Prancūzija	48,5	54,3	62,8	67,0	68,4	71,3	52,2	59,3	68,6	73,5	75,8	79,4
Vokietija	47,4	58,4	64,2	66,9	67,6	71,0	50,7	61,3	67,9	72,2	73,6	77,4
Ispanija	40,9	48,4	59,8	66,9	69,6	73,1	42,6	51,6	64,3	71,7	75,1	79,4
Italija	44,3	51,0	62,9	66,5	68,2	72,4	45,7	54,4	64,3	71,4	74,0	78,8
Čekoslo-vakija	40,0	52,0	63,6	67,8	66,3	67,4	41,3	55,2	67,9	73,2	73,2	74,8
Vengrija	39,1	48,7	59,6	65,9	66,3	65,3	40,5	51,8	64,0	70,2	72,2	73,2
Lenkija	–	48,2	56,7	64,8	66,8	66,5	–	51,4	61,4	71,0	73,8	74,8
Bulgarija	38,7	47,7	58,0	67,8	68,6	68,2	39,3	49,0	62,0	71,4	74,0	74,4

* Caselli G. L'evolution a long terme de la mortalite en Europe. *Blum A., Rallu J.L (eds). - European population, vol. 2. Demographic dynamics*. – Paris, 1993. P.119.

**1910 – Rusija

2 lentelė. Ne santuokoje gimusių vaikų dalis tarp bendro gimimų skaičiaus, 1960–2004, proc.

	1960	1975	1990	2004
Šiaurės Europa				
Danija	7,8	21,7	46,4	45,4
Suomija	4,0	10,2	25,2	40,8
Švedija	11,3	32,8	47,0	55,4
Islandija	25,3	33,3	55,2	63,7
Norvegija	3,7	10,3	38,6	51,1
Vakarų Europa				
Belgija	2,1	3,1	11,6	31,0 (2003)
Šveicarija	3,8	3,7	6,1	13,3
Vokietija	7,6	8,5	15,3	28,0
Airija	1,6	3,7	14,6	31,4 (2003)

Jungtinė Karalystė	5,2	9,0	27,9	42,3
Prancūzija	6,1	8,5	30,1	45,2 (2003)
Nyderlandai	1,4	2,2	11,4	32,5
Austrija	13,0	13,5	23,6	35,9
Liuksemburgas	3,2	4,2	12,8	26,1
Pietų Europa				
Graikija	1,2	1,3	2,3	4,9
Ispanija	2,3	2,0	9,6	23,2 (2003)
Italija	2,4	2,6	6,5	14,9
Kipras	0,1 (1965)	0,8	0,7	3,3
Malta	0,7	1,2	1,8	19,1
Portugalija	9,5	7,2	14,7	29,1
Vidurio ir Rytų Europa				
Čekija	4,9	4,5	8,6	30,6
Estija	–	–	27,1	57,8 (2003)
Latvija	11,9	11,7	16,9	45,3
Lietuva	–	–	7,0	28,7
Bulgarija	8,0	9,3	12,4	48,7
Rumunija	–	–	-	29,4
Slovėnija	9,1	9,9	24,5	43,5
Slovakija	4,7	5,2	7,6	24,8
Lenkija	–	–	–	17,2
Vengrija	5,5	5,6	13,1	34,0

*Population statistics. EUROSTAT 2006 edition. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 80.

3 lentelė. Pasaulio žemynų gyventojų dalies kaita tarp bendro Žemės gyventojų skaičiaus*

Metai	**Europa**	**Afrika**	**Azija**	**Šiaurės ir Pietų Amerika**		**Australija ir Okeanija**
1750	20,6	13,4	63,5	2,3		0,2
1900	24,7	8,1	57,4	9,5		0,3
1950	21,7	8,8	55,6	13,4		0,5
2006	11,2	14,1	60,5	13,7		0,5
2025	9,0	17,1	59,7	13,7		0,5
2050	7,2	21,6	57,1	13,6		0,5

**The World at Six Billion*. – United Nations Population Division. P. 6 http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbilpart1.pdf

4 lentelė. ES valstybių narių gyventojų skaičiaus pasikeitimas ir jo komponentai, 1000-iui gyventojų 2005 m.*

	Natūralus prieaugis	Migracijos prieaugis	Bendras prieaugis
Belgija	1,4	4,8	6,3
Čekija	-0,8	3,5	3,0
Danija	1,7	1,2	3,0
Vokietija	-1,8	1,0	-0,8
Estija	-2,2	0,0	-2,1
Graikija	0,2	3,6	3,8
Ispanija	1,8	15,0	16,6
Prancūzija	4,4	1,6	5,9
Airija	8,1	12,8	24,0
Italija	-0,8	4,4	4,9
Kipras	3,7	19,0	22,7
Latvija	-4,9	-0,2	-5,1
Lietuva	-3,9	-2,6	-6,5
Liuksemburgas	3,8	5,8	9,8
Vengrija	-3,8	1,7	-2,1
Malta	1,8	0,3	4,2
Nyderlandai	3,2	0,6	1,8
Austrija	0,4	6,0	7,2
Lenkija	-0,1	-0,3	-0,4
Portugalija	0,2	3,6	3,8
Slovėnija	-0,3	3,3	2,9
Slovakija	0,2	0,6	0,8
Suomija	1,9	1,7	3,6
Švedija	1,1	3,0	4,0
Jungtinė Karalystė	2,3	3,7	5,5
ES-25	0,8	3,6	4,4

* Population in Europe 2005: first results. *Lanzieri G. Statistics in focus. Population and social conditions*. – EUROSTAT, 16/2006. P. 4.

5 lentelė. Moterų vidutinis amžius sudarant pirmą santuoką*

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Šiaurės Europa										
Danija	22,8	22,5	22,8	23,5	24,6	26,2	27,6	29,0	29,5	30,7
Suomija	23,8	23,4	23,4	23,5	24,4	25,2	25,o	27,0	28,0	29,2
Švedija	23,9	23,5	23,9	24,8	26,0	27,2	27,5	28,7	30,1	31,1
Islandija				23,2	23,7	25,6	26,8	28,4	29,9	31,1
Norvegija	23,7	23,2	22,8	22,9	23,5	23,8	26,3	27,3	28,4	29,1 (2003)
Vakarų Europa										
Belgija	22,8	23,4	22,4	22,0	22,3	23,1	24,3	25,4	26,3	27,3 (2003)
Šveicarija	24,9	24,6	24,2	24,3	25,1	26,1	26,8	27,4	27,9	28,8
Vokietija	23,4	23,5	22,5	22,3	22,9	24,2	25,3	26,4	27,0	28,6
Airija	27,6	26,1	25,3	25,0	24,7	25,4	26,5	27,9	–	–
Jungtinė Karalystė	–	–	–	–	–	25,4	25,0	25,9	27,2	–
Prancūzija	23,0	22,7	22,6	22,5	23,0	34,2	25,6	26,9	28,0	28,6 (2003)
Nyderlandai	24,2	23,6	22,9	22,6	23,2	24,4	25,9	27,1	27,8	28,9
Austrija	24,0	23,3	22,9	22,8	23,2	24,1	24,9	26,1	27,2	28,1
Liuksemburgas	–	–	–	–	–	–	25,4	26,6	27,1	28,2
Pietų Europa										
Graikija	25,2	24,7	23,7	23,6	,,,	,,,	24,7	25,7	27,0	27,6 (2003)
Ispanija	26,1	25,4	24,7	23,9	23,5	24,3	25,3	26,8	27,8	28,7 (2003)
Italija	24,8	24,3	23,9	23,7	23,9	24,5	25,6	26,7	27,4	
Kipras	–	–	–	–	–	–	–	–	26,1	26,7

* Population statistics. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 120.

6 lentelė. Bendras santuokų ir ištuokų skaičius, tūkstančiais*

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Šiaurės Europa										
Danija	35,9	41,7	36,4	31,8	26,4	29,3	31,5	34,7	38,4	37,7
	6,7	*6,5*	*9,5*	*13,3*	*13,6*	*14,4*	*13,7*	*13,0*	*14,4*	*15,8*
Suomija	32,8	36,2	40,7	31,5	29,4	25,8	25,0	23,7	26,2	29,3
	3,7	*4,6*	*6,0*	*9,4*	*9,5*	*9,1*	*13,1*	*14,0*	*13,9*	*13,2*
Švedija	50,1	60,0	43,3	44,1	37,6	38,3	40,5	33,6	39,9	43,1
	9,0	*9,6*	*12,9*	*25,4*	*19,9*	*19,8*	*19,4*	*22,5*	*21,5*	*20,1*
Islandija	1,3	1,6	1,6	1,7	1,3	1,3	1,2	1,2	1,8	1,5
	0,1	*0,2*	*0,2*	*0,4*	*0,4*	*0,5*	*0,5*	*0,5*	*0,5*	*0,6*
Norvegija	23,7	24,2	29,4	25,9	22,2	20,2	21,9	21,7	25,4	22,4
	2,4	*2,6*	*3,4*	*5,6*	*6,6*	*8,2*	*10,2*	*10,4*	*10,1*	*11,0*

Vakarų Europa										
Belgija	65,2	66,5	73,3	71,7	66,4	57,6	64,6	51,4	45,1	43,3
	4,6	*5,5*	*6,4*	*11,0*	*14,5*	*18,4*	*20,3*	*35,0*	*27,0*	*31,0*
Šveicarija	41,6	45,1	46,7	36,2	36,7	38,8	46,6	40,8	39,8	39,5
	4,7	*5,0*	*6,4*	*8,9*	*10,9*	*11,4*	*13,2*	*15,7*	*10,5*	*17,9*
Vokietija	689,0	621,1	575,2	528,8	496,6	496,2	516,4	430,5	418,6	396,0
	73,4	*85,3*	*103,9*	*148,5*	*141,0*	*179,4*	*154,8*	*169,4*	*194,4*	*213,7*
Airija	15,5	16,9	20,8	21,3	21,8	18,8	17,8	15,6	19,2	20,3 (2003)
	–	–	–	–	–	–	–	–	2,6	2,7 (2003)
Jungtinė Karalystė	393,6	422,1	471,0	430,7	418,4	393,1	375,4	322,3	305,9	306,2 (2003)
	25,8	*40,6*	*63,2*	*129,3*	*159,7*	*175,3*	*165,6*	*170,1*	*154,6*	*166,7 (2003)*
Prancūzija	319,9	346,3	393,7	387,4	334,4	269,4	287,1	254,7	297,9	258,6
	30,2	*34,9*	*38,9*	*55,6*	*81,1*	*107,5*	*105,8*	*119,2*	...	*125,3 (2003)*
Nyderlandai	89,1	108,5	123,6	100,1	90,2	82,7	95,6	81,5	88,1	72,2
	5,7	*6,2*	*10,3*	*20,1*	*25,7*	*34,0*	*28,4*	*34,2*	*34,7*	*31,1*
Austrija	58,5	56,7	52,8	46,5	46,4	44,9	45,2	42,9	39,2	38,5
	8,0	8,4	10,4	10,8	13,3	15,5	16,3	18,2	19,6	19,6
Liuksemburgas	2,2	2,2	2,2	2,4	2,1	2,0	2,3	2,1	2,1	2,0
	0,2	*0,1*	*0,2*	*0,2*	*0,6*	*0,7*	*0,8*	*0,7*	*1,0*	*1,1*
Pietų Europa										
Graikija	58,2	80,7	67,4	76,5	62,4	63,7	59,1	64,0	48,9	50,0
	2,5	*3,5*	*3,5*	*3,7*	*6,7*	*7,6*	*6,0*	*11,0*	*11,1*	*12,5*
Ispanija	236,9	228,3	248,2	271,3	220,7	199,7	220,5	200,7	216,5	215,3
						18,3	*23,2*	*33,1*	*39,0*	*86,3 (2003)*
Italija	387,7	399,0	395,5	373,8	323,0	298,5	319,7	290,0	284,4	250,8
				10,6	*11,8*	*15,7*	*27,7*	*27,0*	*37,6*	*43,9 (2003)*
Kipras		4,5	5,3	5,6	3,9	5,7	5,6	6,7	9,8	5,3
		0,1	*0,2*	*0,1*	*0,2*	*0,3*	*0,3*	*0,8*	*1,2*	*1,6*
Malta	1,9	2,0	2,4	2,8	2,8	2,5	2,5	2,3	2,5	2,4
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Portugalija	69,5	75,5	81,5	103,1	72,2	68,5	71,7	65,8	63,8	49,2

	0,7	*0,7*	*0,5*	*1,6*	*5,8*	*9,0*	*9,2*	*12,3*	*19,1*	*23,3*
Vidurio ir Rytų Europa										
Čekija	74,2 *13,0*	81,8 *16,2*	90,6 *21,5*	97,4 *26,2*	78,3 *27,2*	80,7 *30,5*	91,0 *32,1*	55,0 *31,1*	55,3 *29,7*	51,4 *33,1*
Estija	12,1	10,6	12,4	12,4	13,0	12,9	11,8	7,0	5,5	6,0
	2,5	*3,0*	*4,4*	*4,8*	*6,1*	*6,1*	*5,8*	*7,5*	*4,2*	*4,2*
Latvija	23,4	20,0	24,0	24,5	24,6	24,0	23,6	11,1	9,2	10,4
	5,1	*6,3*	*10,9*	*11,8*	*12,7*	*11,7*	*10,8*	*7,8*	*6,1*	*5,3*
Lietuva	28,1	24,9	29,9	29,6	31,5	34,2	36,3	22,2	16,9	19,1
	2,4	*2,6*	*6,9*	*9,0*	*11,0*	*11,5*	*12,7*	*10,2*	*10,9*	*11,0*
Bulgarija	69,0	65,9	73,1	74,9	69,7	66,7	59,9	36,8	35,2	31,0
		8,7	*9,9*	*11,0*	*13,1*	*14,4*	*11,4*	*10,7*	*10,6*	*14,7*
Rumunija	197,7	164,2	145,5	188,1	182,7	161,1	192,7	153,9	135,8	143,3
	36,9	*36,9*	*7,9*	*34,5*	*34,1*	*32,6*	*33,0*	*34,9*	*30,7*	*35,2*
Slovėnija	14,0	15,1	14,3	15,4	12,4	10,6	8,5	8,2	7,2	6,6
	1,5	*1,8*	*1,9*	*2,2*	*2,3*	*2,5*	*1,9*	*1,6*	*2,1*	*2,4*
Slovakija	32,2	30,5	36,0	43,8	39,6	38,9	40,4	27,5	25,9	27,9
	2,3	*2,5*	*3,4*	*6,2*	*6,6*	*7,8*	*8,9*	*9,0*	*9,3*	*10,9*
Lenkija	244,2	199,9	280,3	330,8	307,4	266,8	255,4	207,1	211,2	191,8
	0,7	*0,7*	*0,5*	*1,6*	*5,8*	*9,0*	*9,2*	*12,3*	*19,1*	*23,3*
Vengrija	88,6	89,6	96,6	103,8	80,3	73,2	66,4	53,5	48,1	43,8
	16,6	*20,4*	*22,8*	*26,0*	*27,8*	*29,5*	*24,9*	*24,9*	*24,0*	*24,6*

* Population statistics. Eurostat, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P.116, 123.

7 lentelė. Bendrųjų gimstamumo ir mirtingumo rodiklių pokyčiai ES-25 valstybėse narėse*

Metai	Bendras gimstamumo rodiklis	Bendras mirtingumo rodiklis
1960	18,5	10,4
1961	18,5	10,2
1962	18,4	10,6
1963	18,6	10,6
1964	18,7	10,1
1965	18,1	10,4
1966	17,9	10,3
1967	17,4	10,3
1968	17,0	10,7
1969	16,6	10,9

1970	16,1	10,6
1971	16,1	10,7
1972	15,5	10,5
1973	15,1	10,7
1974	14,9	10,5
1975	14,4	10,7
1976	14,3	10,7
1977	14,0	10,4
1978	13,8	10,6
1979	13,8	10,5
1980	13,8	10,6
1981	13,4	10,5
1982	13,3	10,4
1983	12,9	10,6
1984	12,8	10,4
1985	12,7	10,6
1986	12,6	10,5
1987	12,4	10,3
1988	12,5	10,3
1989	12,3	10,3
1990	12,3	10,4
1991	12,1	10,4
1992	11,8	10,2
1993	11,4	10,4
1994	11,1	10,1
1995	10,8	10,2
1996	10,8	10,2
1997	10,8	10,0
1998	10,6	10,1
1999	10,5	10,1
2000	10,6	9,9
2001	10,4	9,8
2002	10,3	9,8
2003	10,4	10,0
2004	10,5	9,5
2005	10,5	9,6

* Population statistics 2006 edition. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. P. 47.

Kanopienė, Vida

Socialinė demografija. Vadovėlis – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008. – 262 p.

Ka329

Bibliogr. 242 p.

ISBN 978-9955-19-081-3

Dar visai neseniai demografija buvo suprantama kaip statistinis gyventojų parametrų ir dinamikos aprašymas. Šiandien šis mokslas ne tik analizuoja gyventojų skaičiaus ir sudėties pasikeitimus bei su šiais pasikeitimais susijusių demografinių įvykių tendencijas, bet ir siekia paaiškinti, kaip demografiniai procesai susiję su socialine aplinka ir visuomenės raida. Šio vadovėlio, skirto aukštųjų mokyklų studentams, tikslas – supažindinti su svarbiausiomis demografinėmis teorinėmis koncepcijomis ir metodologiniais gyventojų analizės principais, suteikti žinių, reikalingų ugdyti gebėjimams savarankiškai analizuoti ir apibendrinti demografinę statistiką, lyginti demografinių procesų raidą įvairiose šalyse, įvertinti jų padarinius. Knygoje pristatomi šio mokslo pradininkai ir šiuolaikiniai demografai ,tarp jų ir Lietuvos mokslininkai, aptariami jų darbai, pateikta medžiaga iliustruojama šalies ir užsienio statistikos duomenimis bei reikšmingų tarptautinių mokslinių projektų išvadomis.

UDK 314(075.8)

Vida Kanopienė
Socialinė demografija
Vadovėlis

Redaktorė Ramutė Pinkevičienė
Viršelio dailininkė Stanislava Narkevičiūtė
Maketavo Aušrinė Ilekytė

SL 585. 2008 05 30. 12,11 leidyb. apsk. l.
Tiražas 500 egz. Užsakymas
Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras,
Ateities g. 20, LT–08303 Vilnius
Puslapis internete www.mruni.eu
El. paštas leidyba@mruni.lt
Spausdino UAB „Baltijos Kopija“, Kareivių g. 13b, Vilnius
Puslapis internete www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt